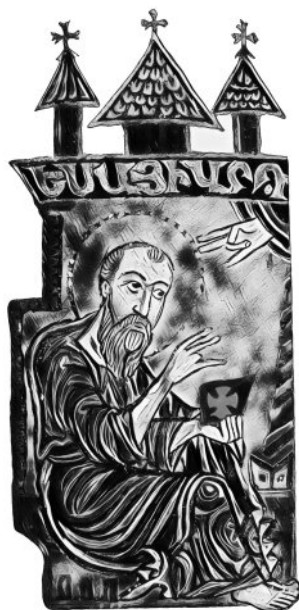

ԿԱՐԵՆ
ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԳԼԱՁՈՐԻ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է
ԳԼԱՁՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
740-ԱՄՅԱԿԻՆ

KAREN MATEVOSYAN

**FROM HISTORY
OF GLADZOR UNIVERSITY**

MOUGNI PUBLISHERS

Yerevan 2025

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԳԼԱՁՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

«ՄՈՒՂՆԻ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

Երևան 2025

ՀՏԴ 378.4(091):94(479.25)

ԳՄԴ 74.48+63.3(5Հ)

Մ 151

Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի երաշխավորությամբ

Խմբագիր՝ Արսեն Հարությունյան
պատմական գիտությունների թեկնածու

Մաթևոսյան Կարեն

Մ 151 Գլաձորի համալսարանի պատմությունից / Կ. Մաթևոսյան.–
Եր.: «Մուղնի» հրատ., 2025.– 224 էջ:

Գիրքը նվիրված է 1282–1338 թթ. Վայոց ձորի Աղբերց վանքում գործած Գլաձորի համալսարանի պատմության և մշակութային ժառանգության այն հարցերին, որոնք նախկինում բավականաչափ ուսումնասիրված չեն եղել: Գրքում ի մի են բերվում Գլաձորի մասին ցայժմ հայտնի պատմատեղագրական բոլոր տվյալները՝ ըստ համալսարանի գործունեության շրջանի սկզբնաղբյուրների, ներկայացվում են Գլաձորի առնչությունները Վայոց ձորի երեք նշանավոր վանական և ուսումնական կենտրոնների՝ Վերին Նորավանքի, Հերմոսի վանքի և եպիսկոպոսանիստ Նորավանքի հետ, ինչպես և Գլաձորի պատմության որոշ դրվագներ՝ ըստ տեղում գրված ձեռագրերի հիշատակարանների և մանրանկարների: Աշխատությունն ընդգրկում է Գլաձորի ուսուցիչների և սաների անվանացանկը՝ համառոտ կենսագրականներով:

Նախատեսված է հայոց պատմությամբ, մշակույթով ու արվեստով զբաղվող մասնագետների, ինչպես նաև ընթերցող լայն հասարակայնության համար:

ՀՏԴ 378.4(091):94(479.25)

ԳՄԴ 74.48+63.3(5Հ)

ISBN 978–99941–33–93–2

© Մաթևոսյան Կարեն, 2025

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Գլաձորի համալսարանը միջնադարյան Հայաստանի կրթական, գիտական և մշակութային ամենանշանավոր կենտրոններից էր: Հիմնադիրն է եղել Մշո Առաքելոց վանքից Վայոց ձոր եկած և Խաղբակյան (Պռոշյան) իշխանների հովանավորությամբ 1282 թ. նրանց պատկանող Աղբերց վանքում հաստատված Ներսես Մշեցի վարդապետը, որը համարվում է համալսարանի առաջին թափանցապետը (ուսուցչապետ): Երկու տարի անց՝ 1284 թ., Ներսես Մշեցին այստեղ կնքում է մահկանացուն, և նրան փոխարինում է իր աշակերտ Եսայի Նչեցին (ծնունդով Սասունի Նիչ գյուղից), որի անվան հետ է կապվում համալսարանի գործունեության հիմնական և ծաղկուն շրջանը, և որը թափանցապետությունը վարում է մինչև կյանքի վերջը՝ 1338 թ.: Եսայի Նչեցուն հաջորդած նոր թափանցապետ Տիրատուր Կիլիկեցին համալսարանը տեղափոխում է Օրբելյան իշխանների հովանավորած, նույն գավառում գտնվող Հերմոնի վանք:

Գլաձորի պատմությանը, կրթական, գիտական, մշակութային և ձեռագրական ժառանգությանն անդրադարձել են բազմաթիվ ուսումնասիրողներ, հրատարակվել են տասնյակ գրքեր ու հոդվածներ¹: Վերջին շր-

¹ Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 130-138, Գ. Յովսեփեան, Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969, էջ 251-296, Լ. Խաչիկյան, Գլաձորյան համալսարանը և նրա սաների ավարտական ատենախոսությունները, «Գիտական աշխատություններ Երևանի համալսարանի», 1946, հ. 23, էջ 423-450, Լ. Խաչերյան, Գլաձորի համալսարանը հայ մանկավարժական մտքի զարգացման մեջ, XIII-XIV դդ., Երևան, 1973, *նույնի* Եսայի Նչեցին եւ Գլաձորի համալսարանը, Լոս Անձելլոս, 1988, Ա. Ավետիսյան, Հայկական մանրանկարչության Գլաձորի դպրոցը, Երևան, 1971, Ա. Աբրահամյան, Գլաձորի համալսարանը, Երևան, 1983, Ի. Ղարիբյան, Գլաձոր, Երևան, 1983, Ս. Արևշատյան, Ա. Մաթևոսյան, Գլաձորի համալսարանը միջնադարյան Հայաստանի լուսավորության կենտրոն, Երևան, 1984, Ա. Մաթևոսյան, Գլաձորի համալսարանի ուսումնական ծրագիրը, «Էջմիածին», ԺԱ-ԺԲ, 1984, էջ 46-55, *նույնի* Նոր վկայություններ Գլաձորի համալսարանի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 4, Երևան, 1984, էջ 20-31, Ա. Ղազարոսյան, Գլաձորի համալսարանի գրիչները և ձեռագրերը, «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1984, № 3, էջ 58-66, Տ. Մկրտչյան, Գլաձորի համալսարանի տեղորոշման նոր վարկած, Երևան, 2016 և այլն:

ջանում գլաձորյան թեմաներով որոշ հրապարակումներ նաև մենք ենք կատարել²:

Հարկ է նշել, որ չնայած ժամանակին վայելած այդքան մեջ հռչակին ու թողած ձեռագրական հարուստ ժառանգությանը՝ Աղբերց վանքի կամ Գլաձորի համալսարանի գտնվելու ստույգ տեղը մինչ օրս անհայտ է: Այդ առնչությամբ արված ենթադրություններից ոչ մեկն առայժմ չի հաստատվել:

Տեղորոշումից բացի՝ կան նաև Գլաձորի պատմությանը և մշակութային ժառանգությանը վերաբերող չպարզաբանված և գիտական հետաքրքրություն ներկայացնող այլ հարցեր ևս: Սույն աշխատությամբ մենք հիմնականում անդրադառնում ենք Գլաձորի պատմության այն հարցերին, որոնք նախկինում կամ ընդհանրապես չեն ներկայացվել, կամ քննվել են մասամբ և հպանցիկ:

Առաջին հերթին, մենք ի մի ենք բերել Աղբերց վանք-Գլաձորի մասին ցայժմ հայտնի պատմատեղագրական բոլոր տվյալները՝ սկզբնաղբյուրների վկայությունները պարունակող համապատասխան աղյուսակի միջոցով: Այն թույլ է տալիս տեսնել, թե ո՞ր թվականներին և ի՞նչ անուններով է հիշատակվում վանքը՝ Աղբերց վանք կամ Գլաձոր (կամ երկուսը միասին), որոնք են այստեղ հիշատակվող եկեղեցիները և սրբությունները, ինչպիսի՞ լրացուցիչ բնութագրումներ են տրվում վանքին ու կրթարանին և այլն: Աղյուսակի տվյալների համադրումն ու վերլուծությունն ամփոփվում են եզրահանգումների 18 ենթակետերում, որոնք կարող են օգտակար լինել Գլաձորի տեղորոշման ուղղությամբ տարվելիք աշխատանքներում: Ի դեպ, բերված տվյալներն ու դրանց քննությունն այլևս տեղ չեն թողնում Գլաձորը Թանատի (Թանահատի) վանքի հետ նույնացնելու բավականին տարածված տեսակետի համար:

Երկրորդ նորությունը՝ Գլաձորի և Վայոց ձորի մյուս երեք նշանավոր

² Կ. Մաթևոսյան, Պատմահնագիտական դիտարկումներ (Արուձ, Հավուց թառ, Անի, Աղթամար, Վայոց ձոր), Երևան, 2020, էջ 101-123, *նույնի*՝ Գլաձորի 1323 թ. Ավետարանը և Եսայի Նչեցու հիշատակարանը, «Հուշարձան», 2023, № 20, էջ 9-23, *նույնի*՝ Գլաձորի համալսարանի ուսուցիչները և սաները, «Բանբեր Մատենադարանի», № 36, 2023, էջ 5-33, *նույնի*՝ Աղբերց վանք-Գլաձորի մասին պատմական և տեղագրական վկայությունների քննություն, «Հայկազեան հայագիտական հանդես», Պեյրուք, 2024, № 44/1, էջ 193-212, *նույնի*՝ Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի և Գլաձորի համալսարանի թաքունապետ Եսայի Նչեցու նամակագրությունը (1303 թ.), «Բանբեր Մատենադարանի», № 37, 2024, էջ 201-218:

վանական և ուսումնական կենտրոնների՝ Վերին Նորավանքի, Հերմոնի վանքի և եպիսկոպոսանիստ Նորավանքի առնչությունների հարցն է: Առաջին երկուսի դպրոցները համարվել են Գլաձորից ծագած ուսումնական կենտրոններ, սակայն փաստերը ցույց են տալիս, որ Օրբելյանների հովանու ներքո գործող Վերին Նորավանքի դպրոցը՝ Դավիթ րաբունապետի գլխավորությամբ, ձևավորվել է դեռ 1290-ական թվականներին՝ հետագայում գործունեություն ծավալելով Գլաձորի համալսարանի հետ սերտ համագործակցությամբ: Նույնպիսի անմիջական կապեր են եղել Հերմոնի վանքի հետ՝ մինչև համալսարանի այնտեղ տեղափոխվելը: Այս երկու կենտրոններում էլ ստեղծվել են բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնց հիշատակարաններում առկա են նաև Գլաձորին ու գլաձորցիներին վերաբերող տվյալներ: Իսկ եպիսկոպոսանիստ Նորավանքում գահակալած առաջին երեք մետրոպոլիտները՝ Ստեփանոս Օրբելյան, Հովհաննես Օրբել, Ստեփանոս Տարսայիձ, ինչպես նաև այստեղ բնակված՝ Օրբելյանների տան ճարտարապետ Միմիկը, եղել են Գլաձորի համալսարանի շրջանավարտներ:

Աշխատության մեջ ներկայացվում են Գլաձորի պատմության որոշ դրվագներ, ինչպես օրինակ՝ Եսայի Նչեցու և Ստեփանոս Օրբելյանի նամակագրությունը (1303 թ.), որը պահպանվել է վերջինիս պատվերով Նչեցու գրած՝ Եզեկիելի մարգարեության մեկնության վերջում: Պարզվում է, որ այդ երկի՝ մեզ հասած հնագույն ընդօրինակությունը կատարվել է Հովհաննես Երզնկացի Ծործորեցու ձեռքով և հենց Ստեփանոս Օրբելյանի պատվերով (Մեսրոպ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, այսուհետև՝ ՄՄ 251): Առանձին վերլուծության է ենթարկվում Գլաձորի 1323 թ. Ավետարանը (ՄՄ 6289) և նրա մեջ՝ Եսայի Նչեցու հիշատակարանը, ինչպես նաև մի մանրանկար, որտեղ պատկերված են Գլաձորի երկու րաբունապետները:

Բաժիններից մեկը վերաբերում է Գլաձորի՝ այսպես կոչված «առօրեականության պատմությանը», որն այստեղ բնակված, աշխատած, ուսանած մարդկանց կյանքի, կենցաղի, հարաբերությունների մասին որոշ նյութերի ամփոփումն է: Դրանք հնարավոր է քաղել գլաձորյան մատյանների ու հիշատակարանների էջերից, նաև՝ որոշ մանրանկարներից:

Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում 1320-ական թվականներին ստեղծված մի խմբանկար, որի վերին մասում պատկերված է Եսայի Նչեցին, նրանից ներքև՝ ուղղահայաց երկու շարքով՝ Գլաձորի համալսարանի ուսուցիչներն ու սաները, իսկ կենտրոնում՝ գրակալին

դրված գիրք ընթերցող մի սան: Նկարի ներքևում նկարչի՝ Թորոս Սարկավազի³ պատկերն է (ընդհանուր՝ 44 անձ): Այս մանրանկարը, որը հավանաբար ներկայացնում է Գլաձորում ատենախոսության ներկայացման մի տեսարան, բացառիկ արժեք ունի թե՛ որպես գեղարվեստական ստեղծագործություն, թե՛ իբրև պատմական վավերագիր:

Աշխատությունն ավարտվում է Գլաձորի ուսուցիչների և սաների անվանացանկով, որը կազմվել է հիմնականում հիշատակարանային նյութի հիման վրա, սակավ դեպքերում լրացուցիչ տվյալներ են ներառվել նաև այլ աղբյուրներից: Գլաձորցիների անվանացանկը՝ յուրաքանչյուրի մասին համառոտ տեղեկություններով և հիմնական աղբյուրների նշումով, ընդգրկում է 73 անուն:

Այսպիսով, մեր այս աշխատությունը կարելի է համարել Գլաձորի պատմության և մշակութային ժառանգության ուսումնասիրության բնագավառում հայագիտության մեջ կատարված ևս մի քայլ: Սակայն զուտ հետազոտական, գիտական նպատակներից բացի՝ այս հրատարակությամբ ցանկանում ենք թարմացնել հետաքրքրությունը Գլաձորի նկատմամբ և նրա տեղի հայտնաբերման ուղղությամբ որոնումներին նոր լիցք հաղորդել:

2024 թ. ամռանը նաև մեր առաջարկությամբ, «Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն» ՊՈԱԿ-ի նախաձեռնությամբ, մաքրման աշխատանքներ ու նախնական պեղումներ են կատարվել Հերմոնի վանքում (ղեկավար՝ Մերի Սաֆարյան), մի բան, որ նախկինում երբեք չի արվել: Մեր համոզմամբ Գլաձորն այս վայրից շատ հեռու չի եղել (այդ մասին առկա տվյալները բերվում են ուսումնասիրության մեջ), և ինչպես վերը նշվեց, 1338-ին համալսարանը հենց այստեղ է հաստատվել: Լիահույս ենք, որ սա այն ճանապարհի սկիզբն է, որն ավարտվելու է Գլաձորի ստույգ տեղորոշմամբ:

³ Քանի որ հիշատակարաններում այս շնորհալի նկարիչն իրեն կոչում է «Թորոս սարկավազ», թերևս տարբերվելու համար Գլաձորի հայտնի նկարիչ Թորոս Տարոնացուց, մենք «Սարկավազը» գրում ենք մեծատառով, որպես նրա մականուն:

ԱՂԲԵՐՑ ՎԱՆՔԸ ԵՎ ԳԼԱՁՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ (պատմական համառոտ ակնարկ)

Հայոց վանքերի և մշակույթի պատմության մի ուշագրավ շրջափուլ կապվում է Վայոց ձոր գավառի հետ՝ ընդգրկելով 13-րդ դարի վերջը և 14-րդ դարի առաջին կեսը: Դա մի շրջան էր, երբ մոնղոլական բռնակալության ներքո գտնվող ողջ երկրում ծանր ու անկայուն վիճակ էր, և եկեղեցաշինական քիչ աշխատանքներ էին կատարվում, իսկ այս համեմատաբար փոքր գավառում դրանք աննախադեպ զարգացում են ապրել՝ հատկապես Թանատում (Թանահատ), Նորավանքում, Արատեսում, Եղեգիսում և այլ վայրերում: Միաժամանակ, այստեղ ծնունդ են առել համահայկական նշանակություն ունեցող ուսումնական կենտրոններ՝ ինչպես Գլաձորի համալսարանը, որը գործել է Աղբերց վանքում՝ 1282-1338 թթ., դրան զուգահեռ ծաղկում ապրած Վերին Նորավանքի դպրոցը և Գլաձորին հաջորդած Հերմոնի վանքի համալսարանը:

Ո՞րն էր այս երևույթի պատճառը: Առաջին հերթին՝ Սյունիքի և Վայոց ձորի բարվոք վիճակն այս շրջանում, որն ապահովվել էր Օրբելյան և Խաղբակյան (Պռոշյան) իշխանական տների գործունեությամբ: Հայտնի է, որ նրանք կարողացան մոնղոլ նվաճողների հետ համաձայնության գալ և նրանց գերակայությունն ընդունելով՝ հարկ վճարելով ու զինվորական ծառայություն մատուցելով (նրանց արշավանքներին մասնակցելով), ոչ միայն պահպանեցին, այլև ավելի ամրապնդեցին իրենց իշխանությունը:

Հիշյալ իրադարձություններին ժամանակակից Սյունյաց մետրոպոլիտ և պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը պատկերավոր ոճով ներկայացրել է այս երևույթը. երբ ամեն կողմում պատերազմներ ու ավերածություններ էին, Վայոց ձորը նմանվել էր խաղաղության կղզակի, փրկության տապանի, ինչպիսին մի ժամանակ եղել է Նոյի տապանը: Օրբելյան իշխանների կառավարման ու նրանց տիրույթների մասին պատմիչը գրում է. «Եվ այսպես նրանք ապրում էին հաշտ ու նահանգը կառավարում էին շքեղա-

շուք արժանապատվությանը՝ աշխարհակալների և մեծամեծների կողմից պատվի ու փառքի արժանանալով: Երկիրը պահում էին խաղաղ, վանքերը՝ շեն: Եվ քանի որ այս ժամանակներում աշխարհն ավերված ու ապականված էր, վանքերը՝ խափանված պաշտամունքային արարողություններից, մարդիկ ամեն տեղից դիմում էին դեպի Էլիկունի տերությունը՝ այստեղ տեղավորվելով ու հանգիստ գտնելով, ինչպես որ Աղվանքի կաթողիկոս Տեր Ստեփանոսն էլ եկավ, բնակվեց նույն Էլիկունի եղբայր Տեր Ստեփանոսի մոտ: Այսպես էլ ուրիշ շատ եպիսկոպոսներ, վարդապետներ ու ազնվական մարդիկ եկան: **Եվ կարելի էր տեսնել այս տունը Աստծո շնորհիվ Նոյյան տապանի նման, աշխարհակործան ալիքների մեջ,** որը Տեր Աստված, սուրբ Աստվածածնի ու բոլոր սրբերի բարեխոսությամբ թող անսասան պահի մինչև աշխարհի վերջը»⁴:

Հայտնի է, որ իշխան Սմբատ Օրբելյանը Սյունյաց իշխանության համար հատուկ «ինջուական» (արքունական) կարգավիճակ ստանալու նպատակով երկու անգամ՝ 1251 և 1256 թթ. եղել է մոնղոլական աշխարհակալության մայրաքաղաք Կարակորումում՝ Մանգու խանի (1251-1259) մոտ: Այս քայլի շնորհիվ Օրբելյաններն ազատվեցին Վրաց թագավորությունից և իրենց նախկին գերակա Զաքարյաններից (Իվանե Զաքարյանի որդի Ավագի տնից) ունեցած կախվածությունից⁵: Ռազմական ու դիվանագիտական հաջողություններով եղբորը ոչնչով չզիջեց նրան հաջորդած Տարսայիձը, որն ավելի ընդարձակեց իշխանության սահմանները: Վերջինիս տասնամյա իշխանությամբ հաջորդեց որդին՝ Էլիկուն Բ-ը (մահ. 1300 թ.), իսկ նրանից հետո երկարատև ու ծաղկուն կառավարման շրջան ունեցավ նրա որդին՝ Բուրթել Մեծը (1300-1348): Ահա այս ժամանակաշրջանն է, որ Սյունիքի պատմության մեջ նշանավորվեց նաև որպես շինարարական, գիտակրթական և մշակութային մեծ վերելքի շրջան:

Մոնղոլների հետ հարաբերություններում նույնպիսի շրջահայացություն են ցուցաբերել նաև Խաղբակյանները, որոնց հռչակավոր ներկայացուցիչն էր Վասակի որդի իշխան Պռոշը (1223 - 1284): Նրա անունով է Արցախից ծագած այս տոհմը հաճախ կոչվում Պռոշյան: Նրանց տիրույթները գտնվում էին նաև Կոտայքում, որտեղ հովանավորում էին Կեչառիսի

⁴ Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1986, էջ 342: Այս և հաջորդ մեջբերումներում ընդգծումները մերն են - Կ. Մ.:

⁵ Հայոց պատմություն, հ. II, գիրք երկրորդ, Երևան, 2014, էջ 294-295:

վանքն ու Այրիվանքը (Պռոշ իշխանը հուղարկավորվել է Կեչառիսում):

Հարկ է նշել, որ Վայոց ձորում Խաղբակյան և Օրբելյան իշխանական տներին պատկանող բնակավայրերն ու վանքերն այսօրվա ընկալմամբ սահման չեն ունեցել, այսինքն խառն դասավորությամբ էին: Գավառի ամեն մի բնակավայր՝ բերդ, գյուղ կամ վանք, ունեցել է իր բնական հողատարածքների սահմանը, որով հանդերձ պատկանել է այս կամ այն տոհմին: Այս առումով բնութագրական է Գարեգին Հովսեփյանի կարծիքը, որը Խաղբակյանների մասին իր հիմնարար հետազոտության մեջ գրում է. «Ամփոփելով մեր ուսումնասիրությունը Խաղբակեանների իշխանութեան սահմանների մասին, տեսնում ենք, որ նա մի ամբողջություն չէր կազմում, այլ բաղկացած էր մի քանի մեծ ու փոքր մասերից»⁶: Այս երկու տոհմերի մրցակցությունն արտահայտվել է եկեղեցական-վարչական ասպարեզում, երբ Խաղբակյան Պռոշ իշխանի նախաձեռնությամբ փորձ արվեց Օրբելյանների ազդեցության ոլորտում գտնվող Տաթևի ու Նորավանքի եպիսկոպոսական աթոռներից բացի ստեղծել մեկ այլ աթոռ իրենց տիրույթ երնջակում՝ Հովհաննես եպիսկոպոսի գլխավորությամբ: Սակայն Նորավանքի ու Տաթևի եպիսկոպոսների և Տաքսայիձ Օրբելյանի գործուն միջամտությամբ 1268-ին այդ ձեռնարկը խափանվեց⁷: Դրանից հետո առանձնապես սուր հակադրումներ չեն եղել: Այնուամենայնիվ, Օրբելյան և Խաղբակյան իշխանների մրցակցության մեկ այլ դրվագ կարելի է նշմարել կրթամշակութային դաշտում, որը երևում է նաև Գլաձորի համալսարանի պատմությունից:

Ինչպես վերևում նշվեց, Գլաձորի համալսարանը հիմնվել է Մշո Առաքելոց վանքից Սյունիք եկած հոգևորականների միջոցով: Ներսես Մշեցին Առաքելոց վանքի դպրոցը գլխավորում էր 1271 թվականից՝ իր ուսուցիչ Վարդան Արևելցու մահից հետո (որի դպրոցը Խոր Վիրապի վանքում էր): Այստեղ տեսնելով, որ շրջակա մահմեդական ցեղերի ճնշումներն անհնար են դարձնում դպրոցի կանոնավոր գործունեությունը՝ Ներսես Մշեցին ուսուցիչների ու աշակերտների հետ 1281 թ. թողնում է Առաքելոց վանքը և անցնում Քաջբերունիք գավառ, սակայն այնտեղ ևս ապահովություն չգտնելով՝ 1282 թ. գալիս է Վայոց ձոր և կեցության ու գործունեու-

⁶ Գ. Յովսեփեան, նշվ. աշխ., էջ 34:

⁷ Աբրահամ եպս. Մկրտչյան, Սյունյաց մետրոպոլիտական աթոռը Օրբելյանների իշխանության ժամանակաշրջանում, Երևան, 2013, էջ 62-63:

թյան վայրի համար դիմում Խաղբակյան իշխան Պոռոշին: Այս մասին հստակ պատմական վկայություն չկա, սակայն ուսումնասիրողները նման եզրահանգման են եկել ելնելով այն փաստից, որ գլաձորյան հիշատակարաններում կրթարանի տեղի մասին նշվում է, թե այն գտնվում էր Խաղբակյաններին պատկանող տարածքում:

Ամենայն հավանականությամբ (նկատի ունենալով թվականը), հենց Պոռոշն էլ Ներսես Մշեցուն հատկացնում է գավառի փոքր վանքերից մեկը, որը հիշատակարաններում անվանվում է Աղբերց վանք, և որի գլխավոր եկեղեցին կոչվել է Ս. Ստեփանոս Նախավկա: Վանքը կամ մենաստանը հետագայում ավելի հայտնի է դառնում Գլաձոր անունով: Պոռոշ իշխանի վերաբերյալ ավելացնենք, որ նրա՝ ռազմականի հետ միասին նաև եկեղեցանապատ գործունեության մասին ակնարկում է վերջինիս տոհմակից Խաչատուր վարդապետ Կեչառեցին՝ «Վասն աւերման Տանս Արևելեան» քերթվածքում, գրելով՝

«Զպարոն Պոռոշն՝ զարդ հեծելի,

Որ գերկաթի դուռն առնէր փոշի.

Աջու բազուկ էր Նոր Սիոնի,

Հիմըն հաստատ Հայոց հավատի»⁸:

Գլաձորի՝ Խաղբակյաններին պատկանելու մասին հատկանշական է Առաքել Հաղբատեցու 1328 թ. հիշատակարանը, որտեղ նշելով գրչության վայրը՝ «... յոր կոչի Աղբերց վանք, ի վանս Գլաձոր, ընդ հովանեաւ Սուրբ Նախավկային» այնուհետև մեծարանքով նշում է՝ «Խաղբակեանցն Պոռոշայ և իւրոցն, որք են ժառանգ հայրենի տանն իւրեանց» և ավելացնում՝ **«որք են տէր և իշխեցող սուրբ մենաստանիս և տանս դպրոցական ժողովելոց»**⁹: Ուշագրավ է նաև գրիչ Հունանի 1334 թ. հիշատակարանը. **«...ի յիշխանութեան և տէրութեան համօրէն գաւառացս մեծ իշխանիս Բուրթելի, և որդոց նորին՝ Պէշգենի և Իւանէի, իսկ ի տեղույս տէրութեան՝ թոռանց մեծին Պոռոշայ՝** Ամիր Հասանայ և Զումայի»¹⁰: Այսինքն, գավառների ընդհանրական տերն Օրբելյաններն էին՝ Բուրթելն ու

⁸ Խաչատուր Կեչառեցի, Տաղեր, աշխատասիրությամբ Ա. Դոլուխանյանի, Երևան, 1988, էջ 19: «Երկաթի դուռն» կոչվածը՝ Դերբենդն է, «Նոր Սիոնը»՝ եկեղեցու ընդհանրական անվանումներից մեկը:

⁹ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, մասն Բ, Երևան, 2020, էջ 28–29: Այսուհետև՝ ԺԴ, Բ:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 179:

իր զավակները, բայց բուն վանքի (տեղի) տերություն-իշխանությունը պատկանում էր Պռոշյաններին՝ Պռոշ իշխանի թոռներին:

1284 թ. Ներսես Մշեցին Աղբերց վանքում կնքում է մահկանացուն, և նրան փոխարինում է իր երիտասարդ աշակերտներից Եսայի Նշեցին, որն էլ համալսարանի թաբունապետությունը վարում է մինչև կյանքի վերջը՝ 1338 թ.: Նրա օրոք Գլաձորի համալսարանը բուռն ծաղկում է ապրում: Բաբունապետը կարողանում է լավ հարաբերություններ հաստատել նաև Օրբելյանների հետ (այս մասին կնշվի ստորև՝ Նշեցու պատվիրած 1323 թ. Ավետարանին նվիրված բաժնում): Հատկանշական է, որ Գլաձոր ուսանելու էին գալիս ոչ միայն Մեծ Հայքի տարբեր շրջաններից, այլև Կիլիկյան Հայաստանից:

Ձեռագրերում տասնյակ ու տասնյակ հիշատակություններ ունեցող Եսայի Նշեցու անունը պահպանվել է միայն մեկ վիմագրում: Օրբելյանների կամ Վարդենյաց (Սելիմի) քարավանատան արձանագրության մեջ՝ այն կառուցող իշխան Չեսար Օրբելյանը նշում է, որ այդ հաստատության («հոգեւորն») հիմնումն ու բացումը կատարվել է Եսայի Նշեցու օրհնությամբ՝ **«Սկիզբն տանս՝ թաբունապետին Եսառ, և կատարումն՝ աղաթիւք նորա, ի թվիս 22Ա (1332)»**¹¹:

Եսայի Նշեցուց հետո նոր թաբունապետ Տիրատուր Կիլիկեցին համալսարանը տեղափոխում է Օրբելյան իշխանների հովանավորությամբ գործող, նույն գավառում գտնվող Հերմոնի վանքը (համալսարանն այստեղ է մնում մինչև 1356 թ.՝ Տիրատուր Կիլիկեցու մահը):

Հայտնի է, որ Ներսես Մշեցու ժամանակ, այսինքն՝ 1282-1284 թթ., Գլաձորում է ուսանել Սյունյաց ապագա մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանը (մահ. 1303 թ.): Նորավանքում 1297-ին ավարտած իր «Պատմություն նահանգին Սիսական» կոթողային աշխատության մեջ նա այդ մասին նշում է շատ հակիրճ՝ **«վարժեցայ ի կրթարանի աստուածեղէն տառից... առի հրաման յաստուածագգեաց և յաշխարհալոյս թաբունապետէն Ներսիսէ. և տհաս յսակութեամբ նստայ յաթոռ վարդապետական»**¹²: Թե ինչու Ստեփանոս Օրբելյանն իր հանգամանալից «Պատմության» մեջ որևէ տեղ չի

¹¹ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ III, Վայոց Ձոր, Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններ, կազմող՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 178, այսուհետև՝ Դիվան, III:

¹² Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Տփղիս, 1910, էջ 478:

նշում Աղբերց վանք կամ Գլաձոր անունները, մնում է անհասկանալի: Այնուամենայնիվ, հայտնի է, որ 1303 թ. Ստեփանոս Օրբելյանը Եսայի Նչեցուն պատվիրել է Եգեկիելի մարգարեության մասին մեկնողական մի երկ գրել, որն ավարտելով ըաբունապետը նախ վերջաբանում, ապա և առանձին թղթով, մեծարական արտահայտություններով դիմում է պատվիրատուին, իսկ նա էլ շնորհակալական գրությամբ («Պատասխանի շնորհակալութեան տեառն Ստեփաննոսի առ վարդապետն յԵսայեայ») փոխադարձաբար փառաբանում է Գլաձորի ըաբունապետին՝ նամակի սկզբում նրան կոչելով «Յիսուսական համալսարանացն պետ և ձիր իմաստից ...»¹³:

Գլաձորի համալսարանը, Խաղբակյան իշխաններից բացի, հովանավորել են նաև Օրբելյանները: Գլաձորում են ուսանել Ստեփանոս Օրբելյանին հաջորդած Սյունյաց մետրոպոլիտները՝ Հովհաննես Օրբելը (աթոռակալել է մինչև 1324 թ.) և Ստեփանոս Տարսայիձը (աթոռակալել է մինչև 1331 թ.), որոնք նաև մեծապես նպաստել են համալսարանի գործունեությանը: Սակայն հետաքրքրական է, որ 13-րդ դարի վերջերից (1290-ական թթ.) Օրբելյանները բարձր տիպի հոգևոր դպրոց են հիմնել նաև իրենց պատկանող վանքերից մեկում՝ Վերին Նորավանքում: Այս գործում նրանք ներգրավել են հեղինակավոր Դավիթ վարդապետին, որը Ներսես Մշեցու հետ Մշո Առաքելոց վանքից Վայոց ձոր եկած վարդապետներից էր:

Այն հանգամանքը, որ Գլաձորի համալսարանն աջակցություն է ստացել Օրբելյաններից, խոստովանում է նաև Եսայի Նչեցին 1323 թ. իր ստացած Ավետարանի (ՄՄ 6289) հիշատակարանում, որտեղ նշում է Օրբելյան գահերեց իշխան Բուրթելին ու նրա ընտանիքի անդամներին՝ գովաբանելով նրանց եկեղեցանպաստ գործունեությունը, որից հետո ներկայացնում է իր և համալսարանի սաների նկատմամբ Օրբելյանների հովանավորչական վերաբերմունքը. «...և մեք մեր աշակերտաւք բազում և անթիւ գութս բարեաց գտաք ի սոցանէ, որ զաւտարութիւնս մեր ժողովեցին, և ընկալան գմեզ ոչ իբրև զաւտար, այլ իբրև յինքեանց հարազատ ծնեալ մանկունս, գթով և սիրով գմեր ստահակութիւնս ընկալան»¹⁴: Ուշագրավ է, որ Եսայի Նչեցին նաև նշում է, թե այդ շքեղ Ավետարանը (այն

¹³ Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 401:

¹⁴ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, մասն Ա, Երևան, 2018, էջ 457: Այսուհետև՝ ԺԴ, Ա, էջ 457-458:

նկարագարդել էր շնորհալի Թորոս Տարոնացին) գրչությունից հետո ընծայել է Հերմոնի վանքին¹⁵: Հիշատակարանից պարզ է դառնում, որ այդ ժամանակ արդեն համալսարանի հովանավորությունն աստիճանաբար անցնում էր Օրբելյաններին: Ի վերջո, ինչպես վերը նշեցինք, Եսայի Նչեցու մահից հետո համալսարանը Խաղբակյանների տիրություն գտնվող Գլաձորից տեղափոխվում է Օրբելյանների տարածք՝ նրանց հովանավորած Հերմոնի վանք:

Քանի որ ժամանակակիցների կողմից «երկրորդ Աթենք» պատվանունը ստացած Գլաձորի համալսարանի ուսումնական գործունեությանը վերաբերող նյութերը հիմնականում ուսումնասիրված են, մենք այստեղ միայն շատ համառոտ մի քանի արձանագրում կանենք: Գլաձորում կար և՛ քահանայական, և՛ վարդապետական լսարան, այստեղից էլ՝ համալսարան անվանումը: Վարդապետական ծրագիրն ընդգրկում էր հոգևոր և աշխարհիկ կրթությանը վերաբերող առարկաների մի ամբողջ համակարգ: Ուսանողները պարտավոր էին ուսումնառության 7–8 տարիների ընթացքում, աստվածաբանություն սովորելուց բացի, տիրապետել «արտաքին», այսինքն՝ աշխարհիկ գիտություններին և արվեստներին: Դրանք կոչվում էին «ազատ արվեստներ» կամ գիտություններ և թվով յոթն էին: Առաջին երեքը՝ քերականությունը, ճարտասանությունը և տրամաբանությունը, կազմում էին եռյակ, մյուս չորսը՝ թվաբանությունը, երաժշտության տեսությունը, երկրաչափությունը և աստղաբաշխությունը՝ քառյակ գիտությունները¹⁶:

Ուսումնառության շրջանն ավարտելուց հետո Գլաձորի համալսարանի շրջանավարտը հանդես էր գալիս հրապարակային ատենախոսությամբ, որից հետո նրան շնորհվում էր վարդապետական աստիճան՝ բարոնապետության կողմից ղեկավարվող ու անցկացվող հանդիսավոր արարողությամբ: Հայտնի է, որ Գլաձորի համալսարանի 360 շրջանավարտի Եսայի Նչեցին է վարդապետական աստիճան շնորհել¹⁷:

¹⁵ Հիշատակարանի այդ հատվածը, որտեղ նշված է՝ «...ընծայեցի զսա Հերմոնի վանաց սուրբ Գրիգորիս», հետագայում ջնջվել էր և մենք այն վերականգնել ենք վերջերս (ՄՄ 6289, էջ 283բ):

¹⁶ Այս մասին հանգամանորեն տե՛ս Ա. Մաթևոսյան, Գլաձորի համալսարանի ուսումնական ծրագիրը, էջ 46–55:

¹⁷ Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 23, Գ. Յովսեփեան, նշվ. աշխ., էջ 256, Ա. Մովսիսյան, Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, Երևան, 1958, էջ 175:

Գլաձորի համալսարանի գործունեությունը՝ սկզբից մինչև վերջ, կապված է եղել ձեռագիր մատյանների ստեղծման՝ գրչության գործի հետ: Գլաձորում գրված և մեզ հասած մատյանների թիվը գերազանցում է հինգ տասնյակը¹⁸: Գրչության արվեստն այստեղ առաջնահերթություն է եղել. գրչությամբ են զբաղվել րաբունապետից սկսած մինչև նորոսում դպիր: Գրչությանը զուգահեռ վերելք է ապրել նաև մանրանկարչության արվեստը: Այստեղ ուսանած և ստեղծագործող արվեստագետներ Պողոս Կիլիկեցին, Թորոս Տարոնացին, Մոմիկը, Թորոս Սարկավագը, Ավագը, Ընդհանրացնելով տեղական և կիլիկյան հայ մանրանկարչության հարուստ փորձը (վերջինը այստեղ էր հասնում Կիլիկիայից բերված նկարազարդ մատյանների, ինչպես նաև այնտեղից եկած գրիչ-ծաղկողների միջոցով), կարողացան հասնել նոր որակի և մեծ ներդրում ունեցան Մեծ Հայքի գրքարվեստի զարգացման գործում: Այս հեղինակներից Մոմիկը նաև շնորհալի ճարտարապետ ու քանդակագործ էր, իսկ Թորոս Տարոնացուց հայտնի է շուրջ երկու տասնյակ նկարազարդ մատյան, որոնք գրքարվեստի փայլուն նմուշներ են:

Հայագիտության չլուծված խնդիրներից է այն, որ ժամանակին այդքան մեծ հռչակ վայելած Գլաձորի համալսարանի կամ Աղբերց վանքի գտնվելու ստույգ վայրն առայժմ անհայտ է, թեև այդ մասին եղել են տարբեր ենթադրություններ: Ուսումնասիրողների մի մասն այն նույնացրել է Վայոց ձորի Թանատի կամ Թանահատի վանքի հետ (Աշոտ Աբրահամյան, Իգիթ Ղարիբյան), Եղեգիսից հյուսիս գտնվող Ճգնավորի քար (Գյուլում բուլաղ) կոչվող ավերակ վանքի հետ (Գրիգոր Գրիգորյան), Հերմոնի վանքից հյուսիսարևմուտք գտնվող Քարեվանի հետ (Տիգրան Մկրտչյան): Սակայն վերագրումներից ոչ մեկն անհրաժեշտ փաստերով չի հաստատվել:

Գլաձորի տեղին թերևս առաջինն անդրադարձած Ղևոնդ Ալիշանն իրեն հայտնի տվյալների հիման վրա հետևյալ դիտարկումն է կատարել. «ի բանից առաջնոցն և ի լռութենէ յետնոց՝ երեւի ի զանխուլ ուրեք ջրաբուղիս վայրի լինել և ի բարձու, և ի հարկէ ցուրտ ի ձմեռանի»¹⁹: Նա նկատի ունի, որ Աղբերց վանքի անունը սկզբնաղբյուրներում չի պահպանվել

¹⁸ Այս մասին տե՛ս Ա. Ղազարոսյան, Գլաձորի համալսարանում ընդօրինակված ձեռագրեր, «Էջմիածին», 1984, ԺԱ-ԺԲ, էջ 56-59:

¹⁹ Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 135:

ոչ համալսարանի այստեղ հաստատվելուց առաջ, ոչ էլ այստեղից հեռանալուց հետո, որից ենթադրում է, թե «անխուլ», այսինքն՝ անհայտ, անլուր, առանձնացած մի տեղում էր: Նաև այն կոչում է «ջրաբուլխ վայր», որը հենց Աբղերց վանք անվան ստուգաբանությունն է՝ «աղբյուր» բառից, ըստ որի՝ տեղանունը մեկնաբանվում է որպես «Աղբյուրների վանք»: Աղբերց վանք անվան հավանաբար «աղբյուր» բառից ծագելու առնչությամբ հետաքրքրական է Մկրտիչ Թեղենացու 1302 թ. հիշատակարանի մի հատվածը՝ Եսայի Նչեցու մասին, որտեղ ասվում է՝ «Եւ զամենայն եկեալսն առ ինքն յաստուածայինն ուղղէր ճանապարհ, **աղբիւրաբար բխելով** զՀոգւոյն Սրբոյ վարդապետութիւնս ի լսելիս աշակերտելոցն»²⁰:

Այնուամենայնիվ, չպետք է բացառել նաև Աղբերց վանք անվան բացատրության «Եղբայրների վանք» տարբերակը, քանի որ այդ շրջանում (և ավելի վաղ) որպես եղբայր բառի տարբերակ երբեմն կիրառվել է «աղբայրը» կամ «աղբերը»²¹: Այս առումով նշելի է վանքի անվան ամենաուշ հիշատակությունը՝ 1337 թ., Եփրեմ գրչի մոտ՝ «ի վանս Աղբեր...»²²: Ավելացնենք, որ Սյունիքում առկա են «աղբյուր» կամ «աղբեր» արմատով այլ տեղանուններ, որոնցից միայն Ստեփանոս Օրբելյանի պատմության մեջ հիշատակվում են հետևյալները՝ Աղբերխաչ, Աղբերածոր, Աղբերիս գյուղ²³, իսկ մի վիմագրում՝ Աղբերկա հող²⁴:

Արդյո՞ք Սուրբ Ստեփանոսի անունով եկեղեցի ունեցող Աղբերց վանքը հնուց ի վեր այդ անունն ուներ, թե՞ Մշո Առաքելոց վանքից այստեղ ե-

²⁰ ԺԴ, Ա, էջ 20:

²¹ Մի հատկանշական օրինակ Արցախից. Խաղավանքի Հովհաննես եպիսկոպոսը ձեռագիր մատյաններ ու խաչեր է հավաքում՝ հիմնելով յուրատիպ մատենադարան, նաև՝ այգիներ է նվիրում վանքին, ապա բոլորն ընծայում իր ավագ եղբորը՝ Հասանին, և 1204 արձանագրության մեջ նշում. «ետու զվանքս իւր ամէն սահմանաւ **իմ աւագ աղբարս** Հասանայ...», վերջինս էլ իր հերթին գրում է՝ «...երբ **իմ աղբէրս** զեկեղեցիս շինեաց ու զվանքս ինձ երես...» (Դիվան հայ վիմագրության, Արցախ, պրակ V, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 121-122): Այլ օրինակներ՝ Կիլիկյան Հայաստանից, տես Կ. Մաթևոսյան, Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցին և նրա ժամանակագրությունը, Երևան, 2011, էջ 44, 63, 71: Այս շրջանում Եղբայրիկ անձնանվանը զուգահեռ տարածված էին նաև Աղբայրիկ, Աղբերիկ անունները:

²² ԺԴ, Բ, էջ 276:

²³ Ստեփանոս Օրբելեան, էջ 559:

²⁴ Դիվան, III, էջ 52: Այս հանգամանքի վրա մեր ուշադրությունը հրավիրել է գրքի խմբագիր Արսեն Հարությունյանը:

կածներն այն այդպես կոչեցին, դժվար է ասել: Համենայն դեպս, թվում է, որ հին, ավանդական անունն այդքան շուտ և հեշտությամբ իր տեղը չէր զիջի մեկ այլ՝ նոր անվան կամ մականվան, որն էր Գլաձորը: Այն առաջին անգամ հիշատակվում է 1291թ. որպես Աղբերց վանքի մականուն՝ **«ի մե- նաստանս, որ կոչի Աղբերց վանք և մականուն՝ Գլաձոր...»**²⁵, բայց որը հետո տիրապետող է դառնում:

Գլաձորի հաջորդ խոշոր հետազոտողը՝ Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանը, վանքի մասին հետևյալ կարծիքն է հայտնում՝ «Գլաձորը վանք չէր սովորական մտքով, ինչպես Կեչառույքն էր, Գեղարդը և այլն, ուր նոյնպես վարդապետներ կային և որոնք աշակերտներ ունեին, այլ գերազանցորէն դպրոց: Այստեղ գալիս էին միայն ուսանելու և կատարելագործուելու համար»²⁶: Անշուշտ, այն նաև վանք էր: Հիշատակարաններում Գլաձորը երկու տասնյակ անգամ կոչվում է վանք կամ մենաստան, որն ուներ իր եկեղեցին, հավանաբար նաև մատուռներ, բայց և՛ առանձին դպրոցական շէնք կամ «դպրատուն»: Այս մասին ավելի հանգամանորեն կներկայացվի ստորև՝ սկզբնաղբյուրներում վկայված տեղեկությունների քննության մեջ:

Գլաձորի համալսարանի պատմությունը թեև Աղբերց վանքում ամփոփվում է 1282–1338 թվականների միջակայքում՝ առաջին երկու տարին՝ Ներսես Մշեցու, այնուհետև՝ Եսայի Նչեցու գլխավորությամբ, սակայն այն շարունակություն է ունեցել, ինչպես նշեցինք, նախ փոխադրվելով Հերմոնի վանք: Սակայն սա ևս վերջը չէր: Ձեռագրագետ Արտաշես Մաթևոսյանն իր «Հայոց միջնադարյան համալսարանը» հոդվածում հանգամանորեն անդրադարձել է Գլաձորին հաջորդած Հերմոնի վանքի, Որոտնավանքի, Ապրակունիսի վանքի, Տաթևի վանքի համալսարանների պատմությանը, ցույց տալով, որ դրանք «Հայոց վարդապետարանի» կամ հայոց միջնադարյան համալսարանի շարունակական գործունեության օղակներն են: Վկայակոչելով Մատթեոս Զուղայեցու՝ Գրիգոր Տաթևացու վարքում նշած տեղեկությունն այն մասին, որ ըստ անպատճառ հռչակվելու ժամանակ նա նստել է **Գլաձորի մեծ համալսարանի** երբեմնի ընթացիկ

²⁵ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, էջ 663, այսուհետև՝ ԺԳ:

²⁶ Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 255–256:

նապետ Եսայի Նչեցու աթոռին («**նստել յաթոռ մեծ համալսարանին Եսայեայ և թաբունապետ Հայոց Մեծաց**»), նաև հիշատակարանային այլ տվյալներ բերելով՝ ուսումնասիրողը ցույց է տալիս, որ հայոց միջնադարյան համալսարանը չընդհատվող գործունեություն է ունեցել՝ Գլաձորից մինչև Տաթև՝ շուրջ 150 տարի²⁷ :

Ավելացնենք, որ դրանք ժամանակներ էին (հատկապես 14-րդ դարի վերջն ու 15-րդ դարի սկիզբը), երբ Սյունիքն ու Վայոց ձորն այլևս չունեին իշխանական երբեմնի զորեղ տոհմերի աջակցությունը, և հոգևոր-մշակութային, կրթական գործի շարունակականությունն ապահովվում էր միայն հասարակ ժողովրդի և նվիրյալ հոգևորականների ջանքերով: Կարելի է ավելացնել, որ ուսումնական, համալսարանական գործի այդ զարմանալի երկարակեցությունը ապահովվեց նաև այն պատճառով, որ ի սկզբանե այն խարսխված էր գլաձորյան ամուր հիմքի վրա:

²⁷ Ա. Մաթևոսյան, Հայոց միջնադարյան համալսարանը, «Լրաբեր» հաս. գիտ., № 1, Երևան, 1984, էջ 62-71:

ՊԱՏՄԱՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԳԼԱՁՈՐԻ ՄԱՍԻՆ

Աղբերց վանք-Գլաձորին նվիրված գրականության մեջ առայժմ բացակայում է նրա վերաբերյալ սկզբնաղբյուրներում առկա պատմատեղագրական տվյալների ամբողջական, համահավաք ներկայացումը, որն արվում է ստորև՝ հակիրճ տվյալներ պարունակող համապատասխան աղյուսակի և դրա վերլուծության միջոցով: Այն թույլ է տալիս հստակ տեսնել, թե ո՞ր թվականներին և ի՞նչ անուններով է հիշատակվում վանքը՝ Աղբերց վանք կամ Գլաձոր (կամ երկուսը միասին), որո՞նք են այստեղ հիշատակվող եկեղեցիները և սրբությունները (ե՞րբ են հիշատակվում), ինչպիսի՞ լրացուցիչ բնութագրումներ են տրվում վանք-մենաստանին ու կրթարանին և այլն: Այս տվյալները հիմք են դառնում նաև որոշակի ընդհանրացումների և վերլուծության համար, որոնք հատկապես կարևոր են, եթե նկատի ունենանք, որ Աղբերց վանք-Գլաձորի գտնվելու ստույգ տեղն առայժմ անհայտ է:

Աղյուսակը կազմված է հիմնականում հիշատակարանային նյութի հիման վրա, որոշակի սկզբունքով. առաջին սյունակը ներկայացնում է աղբյուրագիտական ամփոփ հիմքը՝ հիշատակության թվականը, հեղինակի անունը և համառոտագրված սկզբնաղբյուրը, մյուս սյունակներում ներկայացված տեքստերը բառացի մեջբերումներ են համապատասխան աղբյուրից: Քանի որ տեղավայրը հիշատակվում է երկու անունով՝ Աղբերց վանք և Գլաձոր, դրանք ներկայացվում են առանձին սյունակներով, որին հաջորդում է տեղի գլխավոր եկեղեցու և մյուս սրբությունների հիշատակության սյունակը: Վերջին սյունակում տեղ են գտել սկզբնաղբյուրներում Գլաձորին տրված զանազան բնութագրումները (որոնց մեջ հատկապես կարևոր են այն որպես համալսարան ներկայացնող նշումները) և տեղագրական ակնարկները:

թվական, գրիչ, աղբյուր	Աղբերգ վանք	Գլաձոր	եկեղեցու անուն	այլ բնութագրումներ
1283-1284 Մատթեոս Կիլիկեցի, ԺԳ, 552	«Որոյ եկեալ յայս գաւառի, որում անուն վայձոր կոչի... ի յԱղբերգ վանս մենաստանի»			«Հուպ ի շիրիմըն Սինեցի... յերկրորդ Աթէնս պանծալի»
1291 Յովհաննէս, ԺԳ, 663	«ի մենաստանս, որ կոչի Աղբերգ վանս...»	«...և մականուն՝ Գլաձոր...»	«ընդ հովանեաւ Սրբոյն Ստեփաննոսի»	
1297 Ստեփանոս Օրբելյան, Օրբելեան, 478				«...վարժեցայ ի կրթարանի աստուածեղէն տաղից»
1298 Մկրտիչ Թեղենացի, ԺԳ, 823, 824	«ի յԱղբերգ վանս մենաստանի»	«ի մենաստանիս Գլաձորիս»	«ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփանոսիս»	«Հուպ ի շիրիմն Սինեցի... Յերկրորդ Աթենս պանծալի»
1298 Յովհաննէս, ԺԳ, 825		«ի վանս Գլաձոր»	«ընդ հովանեաւ Սուրբ Նախավկայիս»	
1302 Մկրտիչ Թեղենացի, ԺԴ, Ա, 20		«ի գերահռչակ ուխտն Գլաձոր անուանեալ...»		«...որ է երկրորդ Աթէնս»
1303 Մխիթար վրդ., ԺԴ, Ա, 42		«յանապատիս Գայլիձոր անւանելոյ»		
1303 Ստեփանոս Օրբելյան (նամակ Եսայի Նչեցուն), Յովսեփեան, 401				«Յիսուսական համալսարանացն պետ...»

1304 Ոսկան վրդ., ԺԴ, Ա, 71-72		«ի վանս Գլաձոր»	«Սուրբ Ստեփանոսին»	«ի դաստիարակու- թեան Հայոց դպրոցի Եսայի վարդապետին»
1307 Պողոս Կիլիկեցի, ԺԴ, Ա, 135		«ի վանս Գլաձոր»	«ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփանոսին...»	«որ է երկրորդ Աթէնս և մայր ամենայն իմաստից»
1309 Տիրատուր Կիլիկեցի, ԺԴ, Ա, 156		«ի մեծ դպրատանս, որ կոչի Գալիձոր»		
1313 Պողոս Կիլիկեցի, ԺԴ, Ա, 232		«ի մեծ մենաստանիս, որ Գլաձոր յորջորջի»	«ի դրան Սուրբ Նախավկայիս»	
1313 Առաքել Հաղբատեցի, ԺԴ, Ա, 234			«ընդ հովանեաւ Սուրբ Նախավկայիս»	
1314 Պողոս Կիլիկեցի, ԺԴ, Ա, 251		«ի վանս Գլաձոր»		
1314 Մխիթար Երզնկացի, ԺԴ, Ա, 255-257		«ի տեղիս, որ կոչի Գլաձոր»	«ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփանոսին»	«...գնալով մայրն իմաստից Գլաձոր», «...Յիմաստից տուն Գլաձորիս»
1317-1318 Սարգիս, ԺԴ, Ա, 318		«յանապատս Գլաձոր»	«ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփանոսի»	
1318 Եփրեմ, ԺԴ. Ա., 359		«ի վանս Գլաձոր»	«ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփանոսի»	
1318 Յակոբ Թագորցի, ԺԴ, Ա, 360		«ի հրեշտա- կաբնակ մենաստանիս, որ կոչի Գլաձոր»	«ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփանոսի և կենսակիր աստուածաբարձ սուրբ նշանիս,	«...երկրորդ Աթէնս և մայրաքաղաք ամենայն իմաստից...»

			որ ճշմարիտ ի կենաց փայտէն, և դամբարանի սուրբ վարդապետին Ներսէսի»	
1321 Կիւրոն վրդ., ԺԴ, Ա, 412		«ի հռչակաւոր և սուրբ մենաստան համալսարանիս Գլաձորոյ»	«ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփանոսի»	
1321 Վարդան, ԺԴ, Ա, 413		«ի վանս Գլաձոր»	«ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնի և Սուրբ Ստեփանոսիս»	
1321 Անանուն, ԺԴ, Ա, 415		«ի մենաստանս Գլաձոր»	«ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփանոսիս և այլ աստուածընկալ սուրբ նշանիս»	
1325 Թորոս, ԺԴ, Ա, 414 ՄՄ 560		«ի վանս Գլաձոր»	«ընդ հովանեաւ Սուրբ ուխտիս Ստեփանոսի»	
1328 Առաքել Հաղբատեցի, ԺԴ, Բ, 28-29	«... յոր կոչի Աղբերց վանք»	«ի վանս Գլաձոր...»	«ընդ հովանեաւ Սուրբ Նախավկային և Սուրբ Գրիգորիս»	«Խաղբակեանցն Պոռշայ եւ իւրոցն, որք են ժառանգ հայրենի տանն իւրեանց... որք են տէր եւ իշխեցող սուրբ մենաստանիս եւ տանս դպրոցական ժողովելոց»
1332 Ներսէս Տարոնացի, ԺԴ, Բ, 133-134		«ի վանքն Գայլեձոր», «գնացի միւսանգամ ի Գայլիձորն»		

1334 Յունան, ԺԴ, Բ, 179		«ի յանապատիս մեծափառ Գայլիձոր կոչեցեալ»	«ընդ հովանեաւ Սրբոյն Ստեփանոսի Նախապկայի»	
1335 Գրիգոր քհ., ԺԴ, Բ, 210		«ի գաւառիս Վայոց ձոր, բարձրադիտակ մենաստանիս Գլաձոր, որ յանհմուտ և գնչու արանց Գայլաձոր ասի»		
1337 Եփրեմ, ԺԴ, Բ, 276	«ի սուրբ դպրանոցս, ի վանս Աղբեր...»	«...որ մակագ- րեալ կոչի Գլաձոր»	«ընդ հովանեաւ Նախապկայիս և այլ սրբոց նշխարացս»	
1337 Ավագտեր քհ., ԺԴ, Բ, 275		«ի Գայլիձորին»		
Անթովական Կարապետ Տոսպեցի, ԺԴ, Բ, 303		«ի մենաստանն Գլաձոր»		
Անթովական Յովհաննէս Քոնեցի, Գալանոս, 518-519				«Արդ, ես՝ Յոհան Քոնեցի... պարապեալ էի ի համալսարանն մեծ վարդապետին Յիսայու», «ի գիտաքաղաքն Քոնայ... Ժողովեալք էին բազում վարդապետք, աշակերտակիցք իմ ի միում համալսարանի»
Անթովական Վարդան Արևելցու «Աշխարհա-		«Վայոց ձոր Եղեգեաց ձորն է, ուր կայ կենսաբեր		

ցոյցում» <i>հավելում</i> , Վարդան, 15		Սուրբ Նշանն եւ Գալլոյձոր, որ աթոռն է եւ վարժարան սուրբ վարդ- ապետացն մերոց...»		
<i>Անթվական</i> Անանուն, (չափածոյի հատված) Ալիշան, 135		«որ Գլաձոր կոչի անուամբ»		«Յամենագով սուրբ մենարան... Անդ, ուր կայ գանձ անապական, Կարապետին սուրբ գերեզման»

Հղված աղբյուրների համառոտագրությունները

Ալիշան – Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893:

Գալանոս – Կղեմեն Գալանոս, Միաբանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեց-
ւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռովմայ, հ. 1, Հռոմ, 1650:

ԺԳ – Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա.
Մաթևոսյան, Երևան, 1984:

ԺԴ, Ա. – Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, կազ-
մողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, մասն Ա, Երևան,
2018:

ԺԴ, Բ. – Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, կազ-
մողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, մասն Բ, Երևան,
2020:

Յովսեփեան – Գարեգին Յովսեփեան, Խաղբակեանք կամ Պոռոշե-
անք Հայոց պատմութեան մէջ, Բ. հրատ., Անթիլիաս, 1969:

Վարդան – Վարդան Վարդապետ, Աշխարհացոյց, քննական հրա-
տարակութիւն Հ. Պէրպլեւեանի, Բարիզ, 1960:

Օրբելեան – Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսա-
կան, Տիփլիս, 1910:

Պատմատեղագրական տվյալների վերլուծություն

Ինչպես տեսնում ենք, աղյուսակը պարունակում է 32 վկայություն,
որոնցից միայն 4-ն են անթվական (նշված են վերջում), բայց **բոլորն էլ**

գրված են Աղբերց վանք-Գլաձորի գործունեության շրջանում²⁸: Այժմ տեսնենք, թե ինչ արդյունքների և եզրահանգումների է բերում ներկայացված տվյալների վերլուծությունը:

ա. Աղբերց վանք-Գլաձորի մասին աղբյուրներում հիշատակության թվականներն են՝ 1283-1337: Սա չի նշանակում, որ Գլաձորի համալսարանի գործունեության ժամանակի մասին մինչև այժմ հայագիտության մեջ ընդունված 1282 – 1338 թվականները պետք է վերանայվեն: Վայոց ձորում համալսարանի հաստատման 1282 թվականը՝ Մխիթար Սասնեցու վարքի և ձեռագրական այլ տվյալների միջոցով ժամանակին ճշտել է Արտաշես Մաթևոսյանը²⁹, իսկ Գլաձորում համալսարանի գործունեությունը դադարել է Եսայի Նչեցու մահվանից հետո, որը տեղի է ունեցել 1338 թ.³⁰, և հենց այդ ժամանակ էլ հաջորդ րաբունապետ Տիրատուր Կիլիկեցու գլխավորությամբ համալսարանը տեղափոխվել է Վայոց ձորի Հերմոնի վանք³¹:

²⁸ Աղյուսակում չենք ներառել Գլաձորի անվան երկու հիշատակություն, քանի որ դրանք ուշ շրջանից են: Առաջինը Հայսմավուրքում մուծված Ներսես Մշեցու մահվան մասին վկայությունն է՝ նշված փետրվարի 6-ին՝ «Յայսմ աւուր հանգեալ ի Քրիստոս մեծ և անուանի վարդապետն մեր Ներսէս՝ **ի վանսն Գլաձորոյ** ԷՃԼԳ (1284) թըրականիս մերոյ» (Յայսմաւուրք, Կ. Պօլիս, 1730, էջ 358), երկրորդը, Հայսմավուրքից օգտված Ժեղարի կեսերի հեղինակ Հակոբ Սսեցու՝ Հայոց վարդապետներին նվիրված չափածո երկն է («Շարադրութիւն վարդապետաց Հայոց ի Գօշայ հետէ ոտիւ չափեալ»), որտեղ Ներսես Մշեցուն է նվիրված հետևյալ քառատողը. «Բարուն Ներսէս Տարան Մշաց,/ Գիտէր զլեզու և ժամ Յունաց,/ Ի փետրվար վեցըն գրած,/ **Ի Գլաձոր կա նա թաղած**» (Յ. Քիրտեան, Յակոբ երեց Սսեցի տաղասաց, «Սիոն», 1965, թիւ 10, էջ 364):

²⁹ Ա. Մաթևոսյան, Հիրավի ե՞րբ և որտե՞ղ է հիմնադրվել Գլաձորի համալսարանը, «Գարուն», 1980, № 7, էջ 56-57, տե՛ս նաև Ս. Արևշատյան, Ա. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 10-12:

³⁰ Եսայի Նչեցու մահվան թվականը նշել է Սամվել Անեցու ժամանակագրության շարունակողներից մեկը՝ «22Է (1338) վախճանեցաւ սուրբ վարդապետն Եսայի» (Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, ժամանակագրութիւն, աշխատասիրությամբ Կ. Մաթևոսյանի, Երևան, 2014, էջ 27):

³¹ 1338 թ. Հերմոնի վանքում ընդօրինակված մի ձեռագրի (Յաղագս երկնային քահանայապետութեանց) գրիչ Գրիգորը հիշատակարանում նշում է. «**ի վարժապետութեան ընդհանուր Հայկազեանս սեռի, երջանկի մեծի եւ երիցս երանեալ հռետորի Տիրատուր առճայնելոյ, առ որ կամք դեգերեալ ի վարժս կրթութեան**»,

- բ. Վայոց ձորում հաստատվելու առաջին շրջանում հիշատակվել է միայն Աղբերց վանք անունը՝ սկսած Մատթեոս Կիլիկեցուն պատկանող առաջին վկայությունից (1283–1284 թթ.): Այդ անունը հիշատակարաններում հաջորդաբար նշվել է 1291 թ., ապա՝ 1298 թ., ընդ որում գրիչ Մկրտիչ Թեղենացին նույնությամբ պատճենել է Մատթեոս Կիլիկեցու հիշատակարանի համապատասխան հատվածը: Հաջորդ վկայությունը 1328–ից է, և վերջապես այդ անունը՝ փոքրիկ փոփոխությամբ («ի վանս Աղբեր...») նշվում է 1337 թ.: Այսպիսով, Աղբերց վանք անունը պահպանված սկզբնաղբյուրում հիշվում է ընդամենը 5 անգամ:
- գ. «**Գլաձոր**» տեղանունն առաջին անգամ հիշվում է 1291 թ., և այդ վկայության մեջ ընդգծվում է, որ այն Աղբերց վանքի համար կիրառվել է որպես երկրորդ անուն կամ մականուն՝ **«ի մենաստանս, որ կոչի Աղբերց վանս և մականուն՝ Գլաձոր...»**: Դրանից հետո, սակայն, այդ անունը գերիշխող է դառնում և որպես Գլաձորի վանք կամ մենաստան հիշատակվում է **27** սկզբնաղբյուրում՝ ընդհուպ մինչև 1337 թ.:
- դ. Գլաձոր անվանումն ունեցել է «**Գալլիձոր**» տարբերակը (նաև՝ Գալլեձոր/Գալլաձոր) (1303, 1332, 1334, 1337 թթ.), մեկ անգամ կոչվում է «Գալիձոր» (1309 թ.), բայց դրանց վերաբերյալ ուշագրավ պարզաբանում է անում գրիչ Գրիգոր քահանան (1335 թ.)՝ նշելով՝ «ի գաւառիս Վայոց ձոր, բարձրադիտակ մենաստանիս Գլաձոր, որ յանհմուտ և գնչու արանց Գալլաձոր ասի»: Այսինքն՝ «Գալլիձոր» տարբերակը եղել է բարբառային, ժողովրդախոսակցան անվանում:
- ե. Գլաձորի եկեղեցին կոչվել է Սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի անունով, որի հիշատակությունն առաջին անգամ տեսնում ենք 1291 թ.: Աղբյուրներում կամ նշվում է «**Սուրբ Ստեփանոս**» (1291, 1298, 1304, 1307, 1314, 1317, 1318, 1321, 1325 թթ.) կամ «**Սուրբ Նախավկա**» (1298, 1313, 1328, 1337 թթ.), և միայն Հունան գրիչն է 1334 թ. նշում եկեղեցու անունը զույգ բաղադրիչով՝ «ընդ հովանեաւ **Սրբոյն Ստեփանոսի Նախավկայի**»:

որից երևում է, որ խոսքը Գլաձորի համալսարանի անմիջական շարունակության մասին է (ԺԴ, Բ, էջ 309):

- գ. Սկզբնաղբյուրներում Գլաձորը «**վանք**» կոչվելուց բացի (13 նշում), հաճախ հիշվում է որպես «**մենաստան**»՝ սկսած պահպանված առաջին հիշատակություններից՝ «Ի յԱղբերց վանս մենաստանի» (1283 թ.), «ի մենաստանս, որ կոչի Աղբերց վանք...» (1291 թ.): Հետագայում այդ բնորոշումը տեսնում ենք ևս **7** հիշատակության մեջ (1298, 1313, 1318, 1321 (2), 1335 թթ. և մեկ անթվական):
- է. «**Մենաստան**» անվանումից բացի Գլաձորի վանքը կոչվում է նաև «**անապատ**» (1303, 1317, 1334 թթ.), «**ուխտ**»՝ «ի գերահռչակ **ուխտն Գլաձոր** անուանեալ...» (1302 թ.), «ընդ հովանեաւ **Սուրբ ուխտիս Ստեփանոսի**» (1325 թ.): Հիշատակարաններում մեկական օրինակ ունենք, երբ այն կոչվում է «**դպրատուն**» և «**համալսարան**»: Տիրատուր Կիլիկեցին 1309 թ. գրում է՝ «**ի մեծ դպրատանս**, որ կոչի Գալիձոր», իսկ 1321 թ.՝ Կյուրիոն վարդապետը՝ «ի հռչակաւոր և սուրբ **մենաստան համալսարանիս** Գլաձորոյ»: Վարդան Արևելցու Աշխարհացույցում Գլաձորի գործունեության շրջանում (մինչև 1338 թ.) կատարված հավելման մեջ վանքի մասին ասվում է՝ «**որ աթոռն է և վարժարան** սուրբ վարդապետացն մերոց...»: Գլաձորի համար «**վարժարան**» անվանումն օգտագործվում է նաև Ստեփանոս Տառսայիճի 1331 թ. հիշատակարանում, որտեղ նրա մասին ասվում է՝ «...**վարժեալ ի վարժարանի** վարժապետին Եսայոյ»³²:
- ը. Գլաձորում Սուրբ Ստեփանոս Նախավկայից բացի՝ մեկ անգամ հիշատակվում է նաև Սուրբ Աստվածածին՝ Վարդան գրչի 1321 թ. հիշատակարանում. «**ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնի և Սուրբ Ստեփանոսիս**»: Գրականության մեջ ընդունված է այն համարել Գլաձորի երկրորդ եկեղեցին: Բայց նկատի ունենալով, որ տվյալ հիշատակարանում այն նշված է Սուրբ Ստեփանոսի անունից առաջ և գլաձորյան որևէ այլ աղբյուրում չի հիշատակվում, կարելի է ենթադրել, որ Վարդան գրիչը նկատի է ունեցել Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցու ավագ խորանը, քանի որ հայկական եկեղեցիներում ավագ խորանը սովորաբար նվիրված է լինում Սուրբ Աստվածածին: Բայց ավելի հավանական է, որ այդ անունը տալով գրիչն անվանակիր որևէ կառույց նկատի չի ունեցել, այլ նշել է հենց Մարիամ Աստվածածին՝ որպես հովանավոր սուրբ (դժվար

³² ԺԴ, Բ, էջ 99:

թե Գլաձորում այդ անվամբ եկեղեցի լինելու դեպքում ուրիշ ոչ մի գրիչ այն չհիշատակեր):

թ. Սուրբ Ստեփանոս Նախավկայից բացի, մեկ այլ եկեղեցու անուն հիշատակում է Առաքել Հաղբատեցին 1328 թ.՝ **«ընդ հովանեաւ Սուրբ Նախավկային և Սուրբ Գրիգորիս»**: Կարելի է ենթադրել, որ Գլաձորում Ս. Գրիգոր անունով մի մատուռ է եղել կամ սրբի մասունք, բայց քանի որ սա այդ մասին միակ հիշատակությունն է (դժվար թե մյուս գրիչներն այն չհիշատակեին), ավելի հավանական է, որ այստեղ նշված է Գլաձորից ոչ շատ հեռու գտնվող Հերմոնի վանքի Ս. Գրիգոր գլխավոր եկեղեցին, որի հետ այդ շրջանում համալսարանը սերտ կապերի մեջ էր, և Եսայի Նչեցին էլ երբեմն լինում էր այնտեղ (այդ մասին հանգամանորեն նշվում է ստորև՝ 1323 թ. Եսայի Նչեցու հիշատակարանին և Հերմոնի վանքին նվիրված բաժիններում):

ժ. Անհայտ հեղինակի մի անթվական չափածո նամակում, որը կապված է Վերին Նորավանքի Դավիթ րաբունապետի անվան հետ, Գլաձորի մասին ասվում է՝ «Յամենագով սուրբ մենարան, / որ Գլաձոր կոչի անուամբ: / Անդ, ուր կայ գանձ անապական, / **Կարապետին սուրբ գերեզման**»: Որևէ այլ աղբյուրում Գլաձորում Հովհաննես Մկրտչին (Սուրբ Կարապետ) վերաբերող տեղեկություն չի պահպանվել, առավել ևս անհավանական է նրա կարծեցյալ «գերեզմանի» մասին պնդումը: Հնարավոր է, որ այստեղ գործ ունենք ինչ-որ թյուրիմացության հետ (այս նամակի մասին տե՛ս ստորև՝ Վերին Նորավանքին նվիրված բաժնում):

ժա. Գլաձորում եղած սրբությունների մասին արժեքավոր է 1318 թ. Հակոբ Թագորցու հիշատակարանը, որտեղ նշում է Քրիստոսի խաչափայտի մասունքով սուրբ նշանի և Ներսես Մշեցու դամբարանի մասին (**«ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփանոսի և կենսակիր աստուածաբարձ սուրբ նշանիս, որ ճմարիտ ի կենաց փայտէն, և դամբարանի սուրբ վարդապետին Ներսէսի»**): Սուրբ նշանը հիշատակվում է նաև 1321 թ.՝ «ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփանոսիս և այլ աստուածընկալ **սուրբ նշանիս**»: Իսկ Եփրեմ գրիչը 1337 թ. նշում է սրբերի նշխարների մասին՝ «ընդ հովանեաւ Նախավկայիս և այլ **սրբոց նշխարացս**»:

ժբ. Գլաձորը հիշատակարաններում ուրույն բնութագրում ունի՝ **«երկ-**

որորդ Աթենք», որը հայկական վանքերի կամ դպրոցների առնչությամբ նախկինում չի հանդիպում: Հետաքրքրական է, որ այն առկա է Աղբերց վանքից մեզ հասած առաջին իսկ հիշատակարանում՝ 1283–1284 թթ., գրիչ Մատթեոս Կիլիկեցի՝ «յերկրորդ Աթենս պանծալի»: Այն նույնությամբ պատճենել է Մկրտիչ Թեղենացին՝ 1298 թ., իսկ 1304 թ. արդեն ինքնուրույն ձևակերպում է տվել՝ «ի գերահռչակ ուխտն Գլաձոր անուանեալ, որ է երկրորդ Աթենս»: 1307–ին Պողոս Կիլիկեցին Գլաձորի մասին գրում է՝ «որ է երկրորդ Աթենս և մայր ամենայն իմաստից»: Սույն բնութագրման վերջին օրինակը պատկանում է Հակոբ Թագորցուն՝ 1318 թ. «...**երկրորդ Աթենս և մայրաքաղաք ամենայն իմաստից**...»: Գլաձորը «մայր իմաստից» և «իմաստից տուն» է կոչում Մխիթար Երզնկացին (1314 թ.): Հավանաբար համալսարանը «Երկրորդ Աթենք» պատվանունը ստացել է նրա հիմնադիր րաբունապետ Ներսես Մշեցու՝ հունական դպրությանը քաջածանոթ լինելու և դրա սկզբունքներն իր դպրոցում կիրառելու պատճառով: Ներսեսի վարքում նրա մասին ասվում է. «Էր նա **կարի քաջ վարժեալ ի գիր յուսումն Յունաց և սերտ գիտեր զլեզուն Հռոմոնց և գերիցութին նոցա**»³³:

Ժգ. Գլաձորի էական բնութագրիչն այս հաստատության **«համալսարան»** կոչվելն է: Առաջին անգամ այն տեսնում ենք Ստեփանոս Օրբելյանի՝ Եսայի Նչեցուն հասցեագրված թղթում (1303 թ.), որտեղ նա վերջինիս կոչում է **«Յիսուսական համալսարանացն պետ...»**: Այստեղ բառի կիրառումը հոգնակի թվով հակված ենք բացատրելու Գլաձորում միաժամանակ քահանայական և վարդապետական կրթության զույգ լսարանների գոյությամբ: Հիշատակարաններում այդ անունը հանդիպում է մեկ անգամ՝ Կյուրիոն վարդապետի մոտ (1321 թ.)՝ «ի հռչակաւոր և սուրբ **մենաստան համալսարանիս Գլաձորոյ**»: Եվ վերջապես Գլաձորի վարդապետներից Հովհաննես Քոնեցին, որը հետո կաթոլիկ եկեղեցու դավանանքն ընդունեց, նշում է, որ ժամանակին ուսանել է Եսայի Նչեցու համալսարանում՝ «...պարապեալ էի **ի համալսարանն մեծ վարդապետին Յիսայու**», ապա ավելացնում, որ Քոնայի վանքում իրեն են միացել համալսարանի իր ուսումնականից վարդապետներից շատերը՝ «ի

³³ Յայսմաւորք, էջ 358:

գիւղաքաղաքն Քոնայ... ժողովեալք էին բազում վարդապետք, **աշակերտակիցք իմ ի միում համալսարանի**»։ Այս առումով ավելացնէք աղյուսակում չընդգրկված 15-րդ դարի մի վկայություն, որտեղ Գլաձորը անվանվում է «մեծ համալսարան»։ Մատթեոս Զուղայեցու գրած՝ Գրիգոր Տաթևացու վարքում նշում է, որ րաբունապետ հռչակվելու ժամանակ վերջինս նստել է՝ «...յաթոռ **մեծ համալսարանին եսայեայ** և րաբունապետ Հայոց Մեծաց»³⁴։

Ժդ. Գլաձորի վանքի ճարտարապետական կառուցվածքի մասին ուշագրավ ակնարկ կա Առաքել Հաղբատեցու 1328 թ. հիշատակարանում, որտեղ նա, նշելով Խաղբակյան իշխանների՝ տեղի հայրենատերերը լինելու հանգամանքը, գրում է. «...որք են տէր և իշխեցող **սուրբ մենաստանիս և տանս դպրոցական ժողովելոց**»։ Այսինքն՝ այստեղ պայմանականորեն կարելի է առանձնացնել կառույցների երկու խումբ՝ բուն մենաստանը և ժողովված դպրոցականների տունը, կամ, այլ կերպ ասած՝ համալսարանը։ Երկրորդի առնչությամբ տեղին է հիշել նաև Տիրատուր Կիլիկեցու «մեծ դարատուն» և Մխիթար Երզնկացու «իմաստից տուն» (1314 թ.) արտահայտությունները։

Ժե. Աղբերց վանք-Գլաձորի մասին տեղագրական առաջին նշումը, որը պահպանվել է Մատթեոս Կիլիկեցու հիշատակարանում (1283-1284 թթ.), արձանագրում է վանքի՝ Ստեփանոս Սյունեցու շիրմին մոտ գտնվելը (հիշատակարանի այդ հատվածը նույնությամբ պատճենել է Մկրտիչ Թեղենացին 1298 թ.)՝ «Որոյ եկեալ յայս գաւառի, /Որում անուն Վայձոր կոչի.../ Ի յԱղբերց վանս մենաստանի/ Հուպ ի շիրիմն Սինեցի...»։ Ինչպես հայտնի է Ստեփանոս Օրբելյանի Պատմությունից, 8-րդ դարում սպանված և սրբադասված Ստեփանոս Սյունեցին հուղարկավորվել է Վայոց ձորի Թանատի կամ Թանահատի վանքում, ուստի Մատթեոս Կիլիկեցու խոսքերից ելնելով՝ ուսումնասիրողների մի մասը Աղբերց վանք-Գլաձորը նույնացրել են այդ վանքի հետ։ Սակայն հեռավոր Կիլիկիայից Սյունիք եկած Մատթեոսի խոսքերն իրականում արտահայտում են նրա տպավորությունն այդ գավառից, որտեղ նրան հայտնի ամե-

³⁴ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, մասն Ա, Երևան, 1955, էջ 104:

նանշանավոր սրբազան վայրը Ստեփանոս Սյունեցու շիրիմն էր, ուստի Աղբերց վանքի տեղն էլ նշում է ըստ այդ կողմնորոշիչի, որ այն Սյունեցու գերեզմանի մոտ՝ նույն գավառում է գտնվում: Իրականում Գլաձորը և Թանատը տարբեր վանքեր են, որն ապացուցվում է բազմաթիվ փաստերով³⁵:

Ժգ. Գլաձորի մասին տեղագրական մեկ այլ նշում Վարդան Արևելցու Աշխարհացույցում կատարված հավելման մեջ է՝ «Վայոց ձոր Եղեգեաց ձորն է, ուր կայ կենսաբեր Սուրբ Նշանն և Գայլոյձոր, որ աթոռն է և **վարժարան սուրբ վարդապետացն մերոց...**»: Ըստ էության «Եղեգյաց ձորը» Վայոց ձոր գավառի մեկ այլ անվանումն է, որտեղ առաջնությունը տրված է Եղեգիս գետին և նկատի են առնված նրա ավազանն ու հարակից տարածքները:

Ժէ. Գլաձորի վերաբերյալ տեղագրական ակնարկ կա նաև Գրիգոր գրչի 1335 թ. հիշատակարանում՝ «ի գաւառիս Վայոց ձոր, **բարձրադիտակ մենաստանիս Գլաձոր...**»: Սա նշանակում է, որ վանքը բարձրադիր տեղում է եղել:

Ժը. Գլաձորի վանքի հայտնաբերման համար կարևոր ուղենիշ է Ներսես Մշեցու գերեզմանը: Վանքում եղած նրա դամբարանի մասին նշվում է Հակոբ Թագորցու 1318 թ. հիշատակարանում՝ «ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփանոսի... և **դամբարանի սուրբ վարդապետ**

³⁵ Գլաձորի և Թանատի նույնացման տեսակետը պաշտպանող հնագետ Իգիթ Ղարիբյանի գրքում, որը գրվել է Թանատի վանքի պեղումներից հետո, նրա բերած 105 մեծ ու փոքր վիմագրերում ոչ միայն չեն հանդիպում Աղբերց վանք կամ Գլաձոր տեղանունները, այլև չկա Գլաձորի երկարամյա լաբորնապետ Եսայի Նչեցու հիշատակությունը, որը նշվում է Գլաձորի գրեթե բոլոր ձեռագրերում (Ի. Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 105–176): Իսկ Գլաձորի հիշատակարաններում երբեք չի հիշատակվում Թանահատ կամ Թանատ անունը: Այստեղ ընդամենը արտաքնապես նման մեկ բան կա՝ «Սուրբ Ստեփանոս» անունը, որը Թանատի դեպքում վերաբերում է Ստեփանոս Սյունեցուն (եկեղեցու շինարարական վիմագրում նշվում է «Շինեցաւ ս(ուր)բ եկեղեցիս՝ բնակարան փառացն Ա(ստուծոյ) և **յարկ սրբոյն Ստեփանոսի...**», մեկ այլ վիմագրում՝ որպես նվիրատվության վայր՝ «**Սբ Ստեփանոսի գերեզմանիս**» (Դիվան, III, էջ 74, 80): Իսկ Աղբերց վանքի եկեղեցին համաքրիստոնեական սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի անունով էր: Եթե Ստեփանոս Սյունեցու գերեզմանը Գլաձորում լիներ, կարելի է չկասկածել, որ այդ մասին կնշվեր գլաձորյան գրեթե բոլոր ձեռագրերում: Աղբերց վանք–Գլաձորը բազմիցս կոչվում է «մենաստան», Թանատը՝ ոչ մի անգամ, և այլն:

տին Ներսէսի»: Այդ մասին ակնարկվում է նաև Ներսես Մշեցու հայսմավորքային վարքում և Հակոբ Սսեցու չափածոյում («Ռաբուն Ներսէս Տարաւն Մշաց... **Ի Գլաձոր կա նա թաղած**»)³⁶: Անկասկած Գլաձորում է հուղարկավորվել նաև Եսայի Նչեցին (թեև այդ մասին ուղղակի վկայություն չկա): Նրա մահից հետո՝ 1338 թ., համալսարանը Գլաձորից տեղափոխվել է Հերմոնի վանք՝ Տիրատուր Կիլիկեցու գլխավորությամբ: Մի քանի հիշատակարանում թվարկվում են Հերմոնի վանքում հուղարկավորված վարդապետները, որոնց շարքում առաջինը Տիրատուր Կիլիկեցին է³⁷, հետևաբար Եսայի Նչեցին հուղարկավորված պիտի լինի Գլաձորում:

Այսպիսով. Աղբերց վանք-Գլաձորի մասին հիշատակությունների մասին վերը ներկայացված աղյուսակի տվյալները թույլ տվեցին մի շարք արձանագրումներ և եզրահանգումներ կատարել: Դրանք կարող են օգտակար լինել Գլաձորի պատմության տարբեր հարցերի հետագա ուսումնասիրության համար:

Ուշագրավ է հատկապես վանքի կառուցվածքի մասին Առաքել Հաղբատեցու 1328 թ. հիշատակարանում տեղ գտած ակնարկը, ըստ որի՝ Գլաձորում եղել է կառույցների երկու հիմնական խումբ՝ բուն մենաստանը և դպրոցականների ժողովման տունը կամ համալսարանը (վերջինս Տիրատուր Կիլիկեցին կոչում է «մեծ դպրատուն»):

Տեղագրական առումով առկա տվյալները վկայում են, որ Գլաձորը գտնվել է Եղեգիս գետի ավազանում, բարձրադիր վայրում, որտեղ աղբյուրներ են եղել: Մինչև Ներսես Մշեցու՝ աշակերտների հետ 1282 թ. այնտեղ հաստատվելը, Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցիով Աղբերց վանքն առանձնապես հայտնի չի եղել, սկզբնաղբյուրներում չի հիշատակվում: Դրանից որոշ ժամանակ անց այն ավելի շատ հայտնի է դարձել Գլաձոր անունով՝ որպես վանք և համալսարան:

³⁶ Յ. Քիրտեան, նշվ. աշխ., էջ 364:

³⁷ Հովհաննես Կոլոտիկ՝ 1415 թ. «ի վանքս Հերմոնի, առ դրան սուրբ Լուսաուրչիս և սուրբ գերեզմանաց սուրբ վարդապետաց Տիրատուր, Գրիգորի և այլոց»: Թովմա Սպատկերտեցի՝ 1423 թ. «...ընդ հովանեաւ սուրբ Գրիգորի... և սուրբ վարդապետացն, որ այստ հանգուցեալ կան՝ Տիրատուր վարդապետն, Գրիգոր վարդապետն, Բարսեղ վարդապետն, տէր Սուլտանէն...» (ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 175, 301):

«Գլաձոր» տեղանվան ծագման մասին Լ. Խաչերյանի առաջ քաշած տեսակետը, թե այն գալիս է Մշո Առաքելոց վանքի համանման անվանումից³⁸, հավանական չի թվում, քանի որ այդ վկայությունը վերաբերում է վանքի պատմության ուշ շրջանին և հիշատակվել է ընդամենը մեկ անգամ: 1521 թ. մի հիշատակարանում Առաքելոց վանքի համար գործածվել է Գլաձոր անունը, որն Ա. Մաթևոսյանի կարծիքով «արձագանքն է Վայոց ձորի Գլաձորի համալսարանի անվան»³⁹: Հայտնի փաստ է, որ Գլաձորի համալսարանի ոչ միայն հիմնադիրները, այլև հետագայում շրջանավարտներից շատերը Մուշի ու Սասունի շրջանից էին և ուսումնառությունից հետո վերադարձել են հայրենի երկրամաս, մասնավորապես նաև՝ Առաքելոց վանք: Այնպես որ, Գլաձոր անվան հայտնվելն այստեղ՝ որպես հավելյալ անվանում, 16-րդ դարի սկզբներին, կարող է հենց այդ իրողության վերապրուկ-արձագանքը լինել:

Աղբերց վանք-Գլաձորը և Հերմոնի վանքը սերտ հարաբերություններ են ունեցել դեռ 1310-1320-ական թվականներին, իսկ 1338 թ. Եսայի Նչեցու մահից հետո համալսարանը տեղափոխվել է Հերմոն: Վերջինիս գլխավոր եկեղեցու՝ Ս. Գրիգորի հիշատակությունը Գլաձորում գրված մի ձեռագրում և որոշ այլ հանգամանքներ թույլ են տալիս ենթադրելու, որ այս վանքերն իրար մոտ են գտնվել, ուստի կարծում ենք, որ Գլաձորի վայրի հայտնաբերման ուղղությամբ հնագիտական, հետախուզական հետազոտությունները պետք է իրականացվեն հատկապես Հերմոնի վանքի շրջակայքում:

Անհրաժեշտ է ուսումնասիրել առնվազն 7-8 կմ շառավղով Հերմոնի շուրջը գտնվող հնավայրերը, առաջին հերթին՝ մոտակա Քարեվանը, որը Գլաձորի հետ նույնացնելու վարկած է առաջ քաշել անկախ հետազոտող Տիգրան Մկրտչյանը⁴⁰: Վանական կառույցների ավերակներ կան նաև Հերմոնի հյուսիսարևելյան ուղղությամբ գտնվող լեռնային մասում: **Գլաձորի հայտնաբերման և տեղորոշման համար առաջնային ապացույցներ կարող են հանդիսանալ Ներսես Մշեցու և Եսայի Նչեցու գերեզմանները:**

³⁸ Լ. Խաչերյան, նշվ. աշխ., էջ 42-49:

³⁹ Ա. Մաթևոսյան, Հիրավի, ե՞րբ և որտե՞ղ է հիմնադրվել Գլաձորի համալսարանը, էջ 58-59:

⁴⁰ Տ. Մկրտչյան, Գլաձորի համալսարանի տեղորոշման նոր վարկած, էջ 33-53:

ԳԼԱՁՈՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԴՐՎԱԳՆԵՐ

Գլաձորի ձեռագրական ժառանգությունը՝ սկսած մատյանների բովանդակությունից՝ պարունակած նյութերից, մինչև դրանց ձեռագրագիտական ու մանրանկարչական ուսումնասիրությունը, բավականին հարուստ նյութ է պարունակում: Կարելի է ասել, որ գլաձորյան ամեն մի մատյան կարող է առանձին հետազոտության առարկա դառնալ: Ստորև մենք անդրադառնում ենք ընդամենը մի քանի նյութերի ու ձեռագրերի, որոնք Գլաձորի պատմության առանձին դրվագներ են ներկայացնում:

Առաջինը երկու կարճ գրություններ են, որ փոխանակել են Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանը և Գլաձորի բաբունապետ Եսայի Նչեցին՝ Եգեկիելի մարգարեության մեկնության գրության առիթով՝ որպես պատվիրատու և կատարող:

Պետք է նշել, որ նամակագրության (թուղթ գրելու) ժանրը նշված շրջանում բավականին տարածված էր: Եսայի Նչեցուց պահպանվել են մի քանի թղթեր⁴¹: Դրանցից մեկը Թավրիզի առաջնորդ Տեր Մատթեոսին հասցեագրված, բայց տեղի բնակչությանն ուղղված ծավալուն շրջաբերական նամակն է՝ **«Թուղթ Եսայեայ վարդապետի առ տէր Մատթեոս»**, որի սկզբում ասվում է. «Հոյակապ և հռչակաւոր աստուածապահ քաղաքիդ և բնակչաց՝ տերանց և ծառայից, արանց և կանանց, մեծաց և փոքունց...»⁴², և որտեղ հորդորում է հեռու մնալ օտար դավանանքից, մերժել միաբարոյներին:

Եսայի Նչեցին Սյունյաց վարդապետների և վանահայրերի խնդրանքով գրել է **«Թուղթ վասն կարգաց եկեղեցւոյ և ժամաց»**⁴³: Մեկ այլ թուղթ՝ **«Յաղագս եկեղեցւոյ խորհրդեան»**, գրել է Ստեփանոս Թեղեհացի վարդապետի խնդրանքով⁴⁴:

⁴¹ Տե՛ս Սերովբե քհ. Պետրոսյան, Եսայի Նչեցու թղթերը, Էջմիածին 1985, ԺԱ-ԺԲ, էջ 95-100:

⁴² Ընտրանի հայ եկեղեցական մատենագրության, աշխատասիրությամբ Պ. Խաչատրյանի և Հ. Քյոսեյանի, Ս. Էջմիածին, 2003, էջ 657-660:

⁴³ Եսայի Նչեցի, Ճառք, աշխատասիրությամբ Հ. Քյոսեյանի, Երևան, 2024, էջ 297-301:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 278-296:

Գլաձորի րաբունապետը մշտական կապ էր պահում իր հայրենի երկրամասի հետ, որի վկայություններից մեկն է Մշո Ս. Կարապետ վանքին օժանդակելու համար գրված շրջաբերականը. **«Թուղթ շրջաբերական յաղագս ողորմութիւն տալոյ ի նպաստ Սուրբ Կարապետին Տաթօնոյ»**⁴⁵: Հետաքրքիր է նաև դավանական հարցերի շուրջ Եսայի Նչեցու՝ Կիլիկյան Հայաստան՝ իշխան և պատմիչ Հեթում Կոռիկոսցուն ուղղված գրությունը. **«Թուղթ Եսայեայ վարդապետի պատասխանի ընդդէմ պարոն Հեթմոյ»**: Հնագույն ձեռագրում (ՄՄ 573) այն ունի հետևյալ վերնագիրը՝ **«Երջանիկ րաբունոյն Եսայեա ասացեալ վասն դաւանութեան հաւատոյ՝ ընդդէմ պարոն Հեթմոյ Կոռիկոսցոյն, պատասխանի թխտոյն»**⁴⁶:

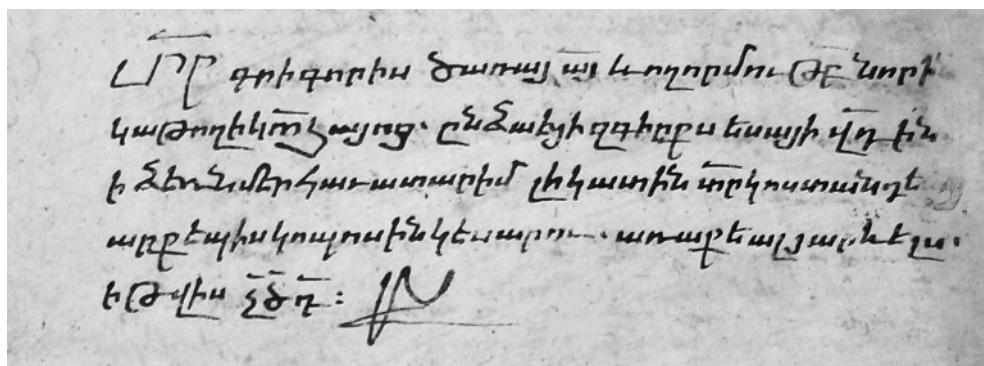
Ինչպես երևում է, Եսայի Նչեցին նամակագրություն է ունեցել նաև Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսի (1293–1307) հետ: Պահպանվել է Ներսես Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականի»՝ Կիլիկիայում կատարված մի ընդօրինակություն ՄՄ 500), որը կաթողիկոսը 1305 թ. ուղարկել է Եսայի Նչեցուն՝ հետևյալ մակագրությամբ. «Տէր Գրիգորիս ծառայ Աստուծոյ և ողորմութեամբ նորին կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց ընծայեցի զգիրքս Եսայի վարդապետին, ի ձեռն մեր հաւատարիմ լիկատին՝ տէր Կոստանդէա արքեպիսկոպոսին Կեսարու, առաքեալ յԱրևելս ի թվիս 2ԾԴ (1305)»⁴⁷ (նկ. 1): Փաստորեն, որպես լիկատ՝ կաթողիկոսական հատուկ դեսպան, Կոստանդին Կեսարացին այդ գիրքն անձամբ բերել է Գլաձոր՝ Եսայի Նչեցուն: Երկու տարի անց նա դարձավ կաթողիկոս: Ի դեպ, ավելի վաղ՝ 1299 թ., Եսայի Նչեցին մեկ այլ մատյան ստացել էր նույն Կոստանդին Կեսարացուց (Երուսաղեմ, ձեռ. 365), որը Գլաձոր էր բերել Մրենի եպիսկոպոս Վարդանը⁴⁸:

⁴⁵ Եսայի Նչեցու երկերի մատենագիտությունը տե՛ս Պ. Խաչատրեան, Հայ հին գրականության մատենագիտություն, Երևան, 2016, էջ 168–170:

⁴⁶ ՄՄ 573, էջ 320բ: Ուշագրավ է նամակի սկիզբը, որտեղ Եսայի Նչեցին Հեթումին մեծարելով և նրա՝ հավանաբար Տաթոնում կառուցած (կամ նորոգած) եկեղեցու մասին ակնարկելով (որի մասին այլ տվյալ հայտնի չէ), հիշատակում է նաև որդի Օշին պայլին. «Ի զօրացեալ ամենայն քաջութեամբ և իմաստությամբ թագաժառանգ զարմի ծունդ, գունդ (գունթ, իմա՝ կոմս – Կ. Մ.) և կողմնակալ բոլոր մասինդ Սովրիոյ (Սավրիա, Իսավրիա – Կ. Մ.) և վեհից մեծանիստ շինեալ տանդ Տաթոնի՝ պարոն Հեթում, պարոն պայլ և մարգպան ամենայն Հայոց Օշին, ի նուաստ Եսայեայ ի սպասաւոր բանին» (անդ):

⁴⁷ ԺԴ, Ա, էջ 93:

⁴⁸ ԺԳ, էջ 848

1. Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսի գրությունը Եսայի Նչեցուն՝ 1305 թ.
(ՄՄ 500, էջ 380բ)

Ինչպես տեսնում ենք, թեև դժվարին ժամանակներ էին, սակայն շփումները Սյունիքի և Հայաստանի հարավային ու արևմտյան շրջանների, ինչպես նաև Կիլիկյան Հայաստանի միջև բավականին գործուն էին: Դրա վկայություններից է նաև Կիլիկյայից Գլաձոր եկաձների ոչ փոքր թիվը, որոնցից անվանապես հայտնի են գրիչ Մատթեոս Կիլիկեցին, գրիչ-մանրանկարիչներ Պողոսը և Վարդանը, Հովհաննես Կիլիկեցին, ինչպես նաև՝ Տիրատուր Կիլիկեցին, որն ավելի ուշ որպես լաբունապետ հաջորդեց Եսայի Նչեցուն:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆԻ ԵՎ ԵՍԱՅԻ ՆՇԵՑՈՒ ՓՈԽԱՆԱԿԱԾ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ (1303 թ.)

Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանը Գլաձորի ընտանապետ Եսայի Նշեցուն պատվիրել և իր կյանքի վերջին տարում՝ 1303 թ., ստացել է Եզեկիելի մարգարեության մեկնությունը, որը ձեռագրերում պահպանվել է «Եսայեայ Նշեցոյ վերլուծութիւն մարգարէութեանն Եզեկիէլի» կամ որոշ ձեռագրերում՝ «Ի խնդրոյ սրբազան վերադիտողի գերահռչակ տանն Սիւնեաց տէր Ստեփաննոսի արարեալ հաւաքումն մեկնութեան աստուածաբան մարգարէութեան Եզեկիէլի նուաստ Եսայեայ վարժապետի Հայկազեանս տոհմի» վերնագրով (այսուհետև՝ Մեկնություն): Աշխատության ավարտից հետո հեղինակը և պատվիրատուն փոխադարձաբար մեկական թուղթ (նամակ) են փոխանակել: Առաջինը Եսայի Նշեցու՝ պատվիրատուին երախտագիտություն հայտնող և մեծարող թուղթն է, որը հավանաբար Մեկնության հեղինակային բնագրի հետ ուղարկվել է Ստեփանոս Օրբելյանին, իսկ երկրորդը պատվիրատուի շնորհակալական գրությունն է: Այս երկու թղթերը կցվել են հենց այդ երկին՝ որպես վերջին էջեր, և այդպես էլ տարածվել՝ հետագա ընդօրինակություններում:

Փոքրածավալ, սակայն անկասկած մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող այս թղթերը ժամանակին հրատարակել է Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանն իր «Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք Հայոց պատմութեան մէջ» աշխատության հավելվածում⁴⁹: Այդ հրատարակությունն արվել է Մեկնության ուշ շրջանի մի ձեռագրից (ՄՄ 1311, 1772 թ.) և երկի՝ այժմ հայտնի վաղ ընդօրինակությունների համեմատությամբ ունի որոշ տարրնթերցումներ:

Մեկնության ձեռագրերի ուսումնասիրությունը մեզ հանգեցրել է այն

⁴⁹ Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 401:

եզրակացության, որ Մատենադարանի ձեռագրերից մեկը (ՄՄ 2511) այդ գործի՝ մեր օրերը հասած հնագույն ընդօրինակությունն է՝ գրված Գլա-ծորում հենց 1303 թ., պատվիրատուի կենդանության ժամանակ: Ուստի նախ ծանոթանանք այդ ձեռագրին, որի գրչության տեղն ու թվականը ցայժմ համարվել են անհայտ, փորձենք պարզել գրչի ինքնությունը, ապա Մեկնության այս օրինակի հիման վրա ներկայացնենք վերոնշյալ թղթերը:

ա. Նամակները պարունակող հնագույն ձեռագիրը (ՄՄ 2511)

Սույն մատյանը պարունակում է միայն Եսայի Նչեցու վերոնշյալ Մեկնությունը: Մատենադարանի համառոտ և ընդարձակ ձեռագրացուցակներում գրչության ժամանակի, գրչի ու ստացողի մասին նշված է՝ «ԺԴ դ.: Գրիչ՝ Յոհաննես: Ստացող՝ Տէր Ստեփաննոս»⁵⁰: Գրչության տեղի մասին նշում չկա:

Բարեբախտաբար ձեռագրի և որոշ հարակից տվյալների քննության շնորհիվ հնարավոր է ճշտել գրչության վայրը, թվականը, ինչպես նաև պարզել գրչի ինքնությունը: Նախ մեջբերենք գրչի հակիրճ հիշատակարանը, որը գրված է ձեռագրի վերջում՝ Ստեփանոս Օրբելյանի թղթի ավարտից անմիջապես հետո. «Ո՛վ հոգևոր սուրբ հայր Ստեփանոս, աղաչեմ զքեզ՝ զանարժան գծաւղս Յոհաննէս յիշես ի քո սուրբ աղաւթդ» (ՄՄ 2511, էջ 378ա):

Ովքե՛ր են այս գրության մեջ հիշատակված գրիչ Հովհաննեսն ու ստացող Ստեփանոսը: Հարկ է նշել, որ Եսայի Նչեցին Մեկնության վերջին պարբերության մեջ, դիմելով պատվիրատուին, երկու կարևոր արձանագրում է կատարում. նախ նշում է թվականը՝ 1303 թ., ապա խնդրում է հիշել իր սան և արդեն վարդապետ Հովհաննեսին, որը սրբագրել է այդ գործը՝ «Նաև զաշխատասէր և զառատամիտ վարդապետն Յոհաննէս՝ զծնեալ որդեակն իմ ի Քրիստոս, ի ձեռն որոյ սրբագրութիւն տառիս եղև՝ յիշեցէք բարի կամաք, զի ըստ աշխատանացն և զհատուցումն ընկալցի ի Տէառնէ» (ՄՄ 2511, էջ 376բ):

⁵⁰ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Ջեյթունյան, Փ. Անթաբյան, Երևան, 1965, էջ 815, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ը., խմբագրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Երևան, 2013, էջ 301: Ձեռագիրը բաղկացած է 380 թղթե թերթերից (16, 8 x 12, 2 սմ), գիրը՝ բոլորգիր, միասյուն (անդ):

Մեկնության բնագրի հետագայի ընդօրինակողներից ոմանք կարծել են, թե այս Հովհաննեսը նշանավոր Որոտնեցին է: Որոշ ձեռագրերում այս հատվածի լուսանցքում «Յոհաննէս» անվանը գուգահեռ ավելացրել են «որ է Որոտնեցի» (ՄՄ 5566, էջ 356բ, ՄՄ 1276, էջ 174ա), որի սխալ լինելը նշել են դեռևս Գարեգին Հովսեփյանը և Լևոն Խաչիկյանը⁵¹ (1303-ին Հովհ. Որոտնեցին դեռ չէր ծնվել):

Եսայի Նչեցու սանի և գործակցի մասին Գարեգին Հովսեփյանը գրում է. «Այս Յովհաննէս վարդապետը կամ Արժիշեցին է, որ այդ Ժամանակ Գլաձորումն էր, կամ մի ուրիշ նոյնանուն գիտնական, գուցե և Հերմոնի վանքինը...»⁵²: Մեկ այլ ենթադրություն է արել Լևոն Խաչերյանը, որը գրում է. «Ամենայն հավանականությամբ Հովհաննէս Ծործորեցուն նկատի ունի Եսայի Նչեցին, երբ նրան բնութագրում է իբրև «աշխատասէր» և «առատամիտ» ուսումնական, որը սրբագրիչի հանգամանքով է հանդես եկել Նչեցու հեղինակած «Մեկնութիւն Եզեկիէլի» աշխատության»⁵³:

Մեկնության՝ 1612 թ. Ամիդում կատարված մի ընդօրինակության հիշատակարանում (ՄՄ 1241) ձեռագրի նախօրինակի մասին նշված է՝ «Ի լաւ և ընտիր արինակէ Յոհաննիսի Եզընկացոյ վարդապետի»⁵⁴: Ըստ այդմ, գոյություն է ունեցել Մեկնության՝ Եսայի Նչեցու ավագ սաներից՝ Հովհաննէս Երզնկացու կամ Ծործորեցու⁵⁵ ընդօրինակած մի մատյան:

Արդյո՞ք ՄՄ 2511 ձեռագրի գրիչ Հովհաննեսը հենց նա է: Բարեբախտաբար այդ հարցը ձշտելու հնարավորություն է տալիս Հովհաննէս Երզնկացու (Ծործորեցու) ձեռքով 1306 թ. գրված Ժողովածուն (նա նաև մատյանի ստացողն է), որը պահվում է Մատենադարանում՝ կրելով մեր ձե-

⁵¹ Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 290, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 14 (այսուհետև՝ ԺԴ):

⁵² Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 290:

⁵³ Լ. Խաչերյան, նշվ. աշխ., էջ 164:

⁵⁴ Այս մասին ծանոթագրություն է կատարել Արփենիկ Ղազարոսյանը (ԺԴ, Ա, էջ 40):

⁵⁵ 13-14-րդ դդ. հայտնի են եղել «Հովհաննէս Երզնկացի» անվանվող չորս վարդապետ, որոնցից երկուսը տարբերվում են հավելյալ մականունով՝ Հովհաննէս Երզնկացի Պլուզը, Հովհաննէս Երզնկացի Ծործորեցին, իսկ մյուս երկուսն են՝ Կիրակոս Երզնկացու եղբորորդի և գործընկեր Հովհաննէս Երզնկացին, և նույնանուն չորրորդը՝ 14-րդ դարի կեսերին (տես Ա. Սրապյան, Հովհաննէս Երզնկացի Պլուզ, Երևան, 1993, էջ 214): Հովհաննէս Ծործորեցին մինչև 1314 թ. Ծործորի վանք տեղափոխվելը և Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու դավանանքն ընդունելը՝ հիշատակարաններում մականվանվում է Երզնկացի, որից հետո՝ ավելի հաճախ՝ Ծործորեցի:

ռագրին շատ մոտ թվահամար՝ ՄՄ 2520: Այս ձեռագրի մասին ժամանակին Գարեգին Հովսեփյանը հետևյալն է գրում. «Յովհաննէս Երզնկացին 1306 թուին գրել է Յովհաննու ավետարանի մեկնությունների մի ժողովածու (Ստեփանոս Սինեաց, Նանայի, Անդրէի և Արեթաս եպիսկոպոսաց Կեսարու Կապադովկիոյ) սքանչելի բոլորգրով, թղթի վրայ, չկայ յիշուած գրչութեան տեղը, բայց անկասկած է, որ Գլաձորումն է գրուած, ուր նա ապրում էր այդ ժամանակ»⁵⁶: Ի դեպ, Հովհաննէս Երզնկացին առաջին անգամ Գլաձորում հիշատակվում է 1302 թ.՝ Մկրտիչ Թեղենացու հիշատակարանում՝ մեծարական բնութագրումներով⁵⁷:

ՄՄ 2511 ձեռագրի և ՄՄ 2520՝ Հովհաննէս Երզնկացու ինքնագիր մատյանի գրչության համեմատությունը և հնագրական քննությունը ցույց են տալիս, որ դրանք նույն գրչի ձեռքով են գրված: Ե՛վ գրչության ընդհանուր եղանակը, և՛ բարդ գրություն ունեցող «ժ, ձ, ճ, ծ, ծ» տառերի նույնականությունը, մեծատառերի դեպքում՝ «Դ, Զ, Մ, Ո, Յ»՝ միանմանությունը, երկու տեսակի գրությամբ «հ»-ի կիրառությունը, «դարձեալ» բառի համառոտագրման («դձ») նույն ձևն ու կերպը և այլն, ոչ մի կասկած չեն թողնում, որ երկու մատյանն էլ նույն գրչի ձեռքի գործն են⁵⁸:

Ինչ է տալիս մեզ այս բացահայտումը: Առաջին հերթին այն, որ ՄՄ 2511 ձեռագիրը գրվել է Գլաձորում, Եսայի Նչեցու սան Հովհաննէս Երզնկացու ձեռքով:

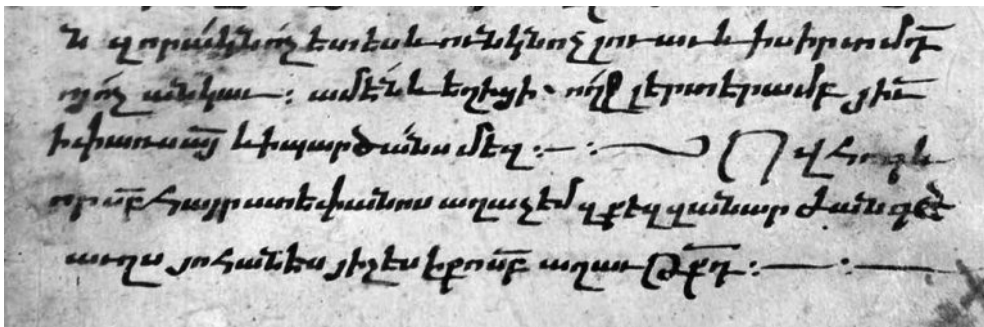
Իսկ ո՞վ է ձեռագրի ստացող Ստեփանոսը: Դատելով այն բանից, որ Երզնկացին իր կարձ հիշատակարանը գրել է աշխատության վերջում կցված՝ Եսայի Նչեցու՝ Ստեփանոս Օրբելյանին հասցեագրված թղթից և նրանից ստացած պատասխան նամակից հետո, որն ավարտվում է Ստե-

⁵⁶ Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 265:

⁵⁷ «Բայց առաջին սկիզբն գրութեան սորա եղև ի գաւառին Վայոյ ձոր կոչեցեալ, ի սուրբ և ի գերահոչակ ուխտն Գլաձոր անուանեալ, որ է Երկրորդ Աթէնս, ձեռամբ ուրումն սրբազան քահանայի՝ առն իմաստնոյ և ճարտարի, որ է ամենայն Աստուածաշունչ կտակարանաւքն վարժեալ՝ սպասաւոր գոլով բանի, մերձ ի կատարելութիւն՝ Յովհաննէս անուն, որ էր ի հռչակաւոր քաղաքէն Եզնկայ կոչեցեալ» (ԺԴ, Ա, էջ 20):

⁵⁸ Մատենադարանի ձեռագրատանն այս զույգ մատյանների գրչության համեմատությունը կատարելուց հետո՝ այդ հարցով խորհրդակցեցինք նաև ձեռագրատան մեր գործընկերների՝ վարիչ Դավիթ Ղազարյանի և ֆոնդապահներ Անահիտ Հայրապետյանի ու Գայանե Խաչատրյանի հետ: Գրչի նույնության հարցում բոլորը համակարծիք էին:

փանոս Օրբելյանի՝ Նչեցուն ուղղված ջերմ խոսքերով՝ «Ողջ լեր Տերամբ Յիսուսի՝ ի փառս Աստուծոյ և ի պարծանս մեզ», որոնց անմիջապես հաջորդում է գրչի երկտողը՝ « Ո՛վ հոգևոր սուրբ հայր Ստեփանոս, աղաչեմ զքեզ՝ զանարժան գծաւոս Յոհանէս յիշես ի քո սուրբ աղաւթքդ» (նկ. 2), կարելի է համոզված լինել, որ գրչի խոսքն ուղղված է Ստեփանոս Օրբելյանին: Այլ կերպ ասած, Հովհաննես Երզնկացու հիշատակարանում նշված ձեռագրի ստացողը Եսայի Նչեցու Մեկնության պատվիրատու Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանն է:

2. Հովհաննես Երզնկացու 1303 թ. հիշատակարանը՝ Ստեփանոս Օրբելյանի նամակից անմիջապես հետո (ՄՄ 2511, էջ 378ա)

Այսպիսի եզրահանգման համար չբավարարվենք միայն ձեռագրագիտական տվյալով, այլ տեսնենք, թե ինչպե՞ս և ինչո՞ւ պետք է Ստեփանոս Օրբելյանը Եսայի Նչեցուն պատվիրած Մեկնությունը ստանալուց հետո ևս մի ընդօրինակություն պատվիրեր: Պետք է նշել, որ Ստեփանոս Օրբելյանն ուներ ձեռագրեր բազմացնելու նախընթաց փորձ: Մասնավորապես, իր հեղինակած «Պատմութիւն տանն Սիսական» (ավարտել է 1297 թ. Նորավանքում) աշխատության վերջում գրում է, որ այն տարել և ընծայել է Տաթևին՝ «Եւ բարձեալ զսա մեղսաներկ բազկօքս տարեալ ընծայեցաք ի տուն Տեառն՝ խայրիս (ընծա – Կ. Մ.)... նուիրական Կաթողիկէ և Առաքելական եկեղեցոյս Տաթևոյ», ավելացնելով՝ «...և ամենայն աստուածաբնակ տաճարաց այսմ իշխանութեան»⁵⁹: Այսինքն, նաև իր երկն ընդօրին-

⁵⁹ Ստեփանոս Օրբելեյան, էջ 508: Ստեփանոս Օրբելյանը Վարդան Արևելցու Պատմության օրինակ է պատվիրել ու ստացել 1301 թ., Թովմա Արծրունու Պատմության ընդօրինակություն է պատվիրել 1303 թ. հեռավոր Աղթամարում, որն, ի դեպ, Թովմա Արծրունու մեզ հասած միակ ամբողջական ձեռագիրն է (ՄՄ 10451): Տես ԺԴ, Ա, էջ 17, 37–38:

նակել է տվել՝ Սյունյաց իշխանության վանքերի ու եկեղեցիների համար:

Եսայի Նչեցուն գրած շնորհակալական նամակում Ստեփանոս Օրբելյանն իր ստացած Մեկնության մասին գրում է, որ այն տարել, դրել է Սուրբ Կաթողիկե եկեղեցում՝ այնտեղի գրոց արկղում՝ «Եւ զայս պարզև տարեալ ընծայեցուցանեմ մաւրն քոյ լուսոյ սրբոյ Կաթողիկէի և ի դիմաց ձեր շնորհաւորելով դնեմ յարկելոյ նորին»: Պետք է կարծել, որ Ստեփանոս Օրբելյանին անհրաժեշտ է եղել ևս մեկ օրինակ, որը պատվիրել է նույն Գլաձորում: Շատ հավանական է, որ նկատի ունենալով Եսայի Նչեցու՝ աշխատության վերջաբանում Հովհաննես Երզնկացու մասին ասածը, որ իր այդ աշխատասեր սանը գործի սրբագրողն է եղել («ի ձեռն որոյ սրբագրութիւն տառիս եղև»), նաև խնդրանքը Օրբելյանին՝ Հովհաննեսին հիշելու՝ «յիշեցէք բարի կամաք, զի ըստ աշխատանացն և զհատուցումն ընկալցի ի Տէառնէ», այդ նոր ընդօրինակության պատվերն Օրբելյանը հենց նրան է տվել, որպեսզի «ըստ աշխատանացն», նա նաև նյութական հատուցում ստանա: Ինչպես հայտնի է, ձեռագրերի ընդօրինակման աշխատանքը, անկախ հանգամանքներից, վճարվող գործ էր:

Կարծում ենք, որ Մեկնության այս նոր ընդօրինակության վերջում Եսայի Նչեցու և Ստեփանոս Օրբելյանի՝ իրար գրած թղթերն էլ ավելացվել են երկուստեք համաձայնությամբ, որն էլ արել է Հովհաննես Երզնկացին՝ ամենավերջում էլ իր փոքրիկ հիշատակարանը գրելով: Ի դեպ, Մեկնության՝ մեր օրերը հասած հետագա ընդօրինակությունների մեծ մասը ծագում են հենց այս նախօրինակից, քանի որ նրանցում առկա են նշված թղթերը:

Քանի որ Ստեփանոս Օրբելյանի մահվան թվականը ստույգ հայտնի է. գրված է Նորավանքի գավթում գտնվող նրա տապանաքարին (1303), Եսայի Նչեցու Մեկնության վերջաբանում էլ, որպես աշխատության ավարտի տարեթիվ նշված է 1303 թվականը, և Հովհաննես Երզնկացին՝ իր ընդօրինակության հիշատակարանում ստացողին դիմում է որպես կենդանի մարդու («աղաչեմ զքեզ՝ զանարժան գծաւոս Յոհանէս յիշես ի քո սուրբ աղալթք»), նշանակում է ձեռագիրը գրվել է այդ նույն թվականին:

Այսպիսով, վերը ներկայացված վերլուծությունը թույլ է տալիս ՄՄ 2511 ձեռագրի մասին ցայժմ եղած ցուցակային տվյալները՝ ԺԴ դար, գրիչ՝ Հովհաննես, ստացող՝ Տեր Ստեփաննոս, լրացնել ու ամբողջացնել հետևյալ կերպ. գրչության վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ՝ 1303 թ., գրիչ՝ Հովհաննես Երզնկացի (Ծործորեցի), ստացող՝ Ստեփանոս Օրբելյան (Սյունյաց մետրոպոլիտ):

Սույն ձեռագրի վերաբերյալ այս գլխավոր եզրակացությանը ավելացնենք մի հետաքրքրական մանրամասն. մատյանի որոշ էջերի ստորին լուսանցքներում պահպանվել են գրչի կարճ հիշատակագրությունները: Այդպիսիք սովորաբար արտահայտում են գրիչների անձնական զգացումները, վերաբերում են գրչությանը խանգարող հանգամանքներին և այլն: Եթե նկատի ունենանք, որ երիտասարդ Հովհաննես Երզնկացին գիտեր, թե ով է մատյանի մեծահամբավ ստացողը, ապա առնվազն զարմանալի են նրա անկեղծ հիշատակագրությունները. «Վայ և եղուկ ի յայս մխէս ու ի հաց թխելէս» (114ա), «Եղուկ ի Մաթիոսի ծիծաղէս» (189ա), «Վայ և եղուկ ի քնէս» (292ա), «Վայ և եղուկ ի յայս շնէս» (318բ), «Վայ և եղուկ ի փոշարսիս կանչկանչելէս» (342ա):

բ. Եսայի Նչեցու Եզեկիելի մարգարեության մեկնությունը

Համառոտակի անդրադառնանք Եսայի Նչեցու մեկնողական այս գլխավոր գործին: Ինչպես Հակոբ Քյոսեյանն է նկատում. «Այս երկը, Նչեցու մյուս բոլոր աշխատությունների մեջ ծավալով ամենամեծն է»⁶⁰: Այն սկսում է երկարաշունչ վերնագրով՝ «Ի խնդրոյ սրբազան վերադիտողի գերահռչակ տանն Սիւնեաց Տէր Ստեփաննոսի արարեալ հաւաքումն մեկնութեան աստուածաբան մարգարէութեան Եզեկիելի նուաստ Եսայեայ վարժապետի Հայկազեանս տոհմի» (ՄՄ 1311, էջ 2ա), և անմիջապես դրան հաջորդող՝ պատվիրատուին ուղղված ընծայականով: Որից հետո բուն մեկնությունը սկսում է առաջաբանով՝ «Յառաջաբանութիւն վերլուծութեան մարգարէութեանն Եզեկիելի» և շարունակվում քսանութ գլուխներով ու համապատասխան ենթավերնագրերով:

Պատմական առումով ուշադրության է արժանի ընծայականը: Ցավոք, այն բացակայում է հնագույն ՄՄ 2511 ձեռագրում, որի սկզբի թերթն ընկած է⁶¹: Մեկնության այլ ձեռագրերում պահպանված ընծայականը սկսվում է հետևյալ կերպ. «Յանձն առեալ ընկալաք զայս հրաման քոյ աստուածային ըղձից, ո՛վ ամենասրբազան և քահանայապետական գլուխ

⁶⁰ Հ. Քյոսեյան, Ներածություն հայ եկեղեցական մատենագրության, Երևան, 2018, էջ 502:

⁶¹ Ձեռագրի առաջին պրակն այժմ ունի 10 թերթ, մինչդեռ ողջ մատյանը 12 թերթանոց պրակներով է (Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց, հ. Ը., էջ 301):

Տէր Ստեփաննոս, այցելու⁶² և վերատեսուչ գերահռչակ և առաքելական աթոռոյ տանդ Սիւնեաց, որ ի վերջին ժամանակս այնքան գերազանցեալ ցուցար իմաստ գիտութեան, մինչ զի առաջնովքն ոչ շատացար ճոխանալ հանճարով, այլև վերջնովքս հանդիսանաս պայծառանալ երկովք, որով և զմեզ գրաւեցեր հաւատով և սիրով, ըստ որում խոնարհին վեհքն ի նուաստքն, որպէս ասի Աստուած ի մեզ, զի յաղթօղ գտանի բանականացն սէր և շաղկապ անլուծանելի, որպէս զի մոռացումն գործ է տկարութեան և շարժէ զմեզ ի խնդիր միմեանց և ի տուրս» (ՄՄ 1311, էջ 2ա, ՄՄ 1276, էջ 3ա): Նշեցին այստեղ դրվատական խոսք է ասում Օրբելյանի պատմագրական, գրական, աստվածաբանական երկերը նկատի ունենալով («վերջնովքս հանդիսանաս պայծառանալ երկովք, որով և զմեզ գրաւեցեր»), որոնք ստեղծվել են 1297–1302 թթ.⁶³: Սրանից պետք է ենթադրել, որ Ստեփանոս Օրբելյանի աշխատությունների օրինակներ այդ ժամանակ արդեն եղել են Գլաձորի համալսարանում:

Ցավոք, Մեկնությունը ցայժմ հանգամանալից կերպով չի ուսումնասիրվել և չի հրատարակվել, ուստի մեջբերենք նրա մասին ժամանակին Գարեգին Հովսեփյանի հայտնած կարծիքը, որտեղ նշում է հեղինակի օգտագործած աղբյուրները և որոշ բնութագրումներ տալիս աշխատությանը. «Նշեցու այս գործը նշանավոր է ոչ այնչափ իւր նորութիւններով, որչափ աշխատութեան եղանակով և առատ աղբիւրների օգտագործմամբ: Նաև ի նկատի է ունեցել և օգտուել է յոյն և ասորի այնպիսի աղբիւրների թարգմանութիւններից, որոնց բնագիրները մինչև այժմ կորած են և նորերս միայն գտնուած նրանց հայերէն թարգմանութիւնները մեր ձեռքով, այն է՝ Յոհան Ոսկերեւանի, Եփրեմ Ասորու և Կիւրեղ Աղեքսանդրացու Եզեկիէլի մեկնութիւնները, Որոգինէսի «Ի տեսութիւն Եզեկիէլի», նաև մի հայ հեղինակից, որի ով լինելը ստուգել չենք կարողացել: Օգտուում է երբեմն և Աստուածաբանի, Դիոնեսիոս Արիոպագացու, Արիստոտէլի, Փիլոն Եբրայեցու, Սուտ Կալիսթենէսի հայերէն թարգմանութիւններից և հայ հեղինակների՝ Դաւիթ փիլիսոփայի Սահմանաց գրքից, Վանականի մի հա-

⁶² Եսայի Նշեցու կողմից Ստեփանոս Օրբելյանի տիտղոսաշարում «այցելու» (իմա՝ եպիսկոպոս) արտահայտության օգտագործումն ուշագրավ է այն առումով, որ Օրբելյանն այն կիրառել է իր բոլոր գործերի վերնագրերում:

⁶³ Օրբելյանի աշխատությունների թվարկումը տե՛ս ստորև՝ «Գլաձորը և եպիսկոպոսանիստ Նորավանքը» բաժնում:

տուածից..., Գոշ Մխիթարի Երեմիայի մեկնությունից, բայց յատկապէս Ստեփանոս Սինեցու Եզեկիէլի մեկնությունից»⁶⁴:

Գ. Հովսեփյանը շարունակելով՝ Աստվածաշնչի բնագրի մասին գրում է. «...ընթերցողը կարող է զարմանալ Նչեցու՝ Ս. Գրքի զանազան թարգմանությունների յիշատակութեամբ: Նա յաճախ վկայություններ է բերում Ակիւղասի, Սիմաքոսի, Թեոդիտոսի, Եօթանասնից թարգմանություններից, ասորական Պեշիտոյից, նոյնիսկ եբրայական բնագրից, հայերեն թարգմանութեամբ, ճշդելու և պարզելու համար մեկնաբանելիք հատուածը...»⁶⁵: Գրքերի և հեղինակների այս թվարկումը, Եսայի Նչեցի գիտնականի մեծության և նրա աշխատանքի արժեքի մասին վկայելուց բացի, ցույց է տալիս, թե 14-րդ դարի սկզբին Գլաձորի համալսարանի գրադարանը որքան հարուստ է եղել:

Մեկնության և նրա աղբյուրների մասին մի շարք այլ տվյալներ նշելուց հետո Գ. Հովսեփյանը խոսքն ավարտում է հետևյալ դիտարկմամբ. «Նչեցու այս աշխատության մէջ, բացի գիտական-մատենագրական կէտերից, ցրուած են և մշակոյթի զանազան խնդիրների վերաբերեալ նկատողություններ և տեղեկություններ, որոնք օգտակար կարող են լինել համապատասխան ճիւղի համար, օրինակ ճարտարապետական տերմինների, զէնքի և ամրոցների, զգեստի, ժողովրդի հաւատալիքի և այլն»⁶⁶:

Մնում է հուսալ, որ 720 տարի առաջ Գլաձորի բազմահմուտ րաբունապետի ձեռամբ ստեղծված գիտական-աստվածաբանական այս ուշագրավ աշխատությունը վերջապես կիրատարակվի պատշաճ ուսումնասիրությամբ և հասանելի կդառնա մասնագետներին:

գ. Եսայի Նչեցու և Ստեփանոս Օրբելյանի թղթերը

Մեկնության վերջում կցված Եսայի Նչեցու և Ստեփանոս Օրբելյանի թղթերը կարելի է բնորոշել որպէս «քաղաքավարական» գրություններ, որոնցում, ամեն մեկն իր դիրքից, շնորհակալություն է հայտնում մյուսին և փառաբանում նրան՝ այն ժամանակ ընդունված նամակագրության վերամբարձ ոճով ու ձևի բառապաշարով: Որոշ նրբերանգների արդեն անդրադարձանք վերևում՝ կապված պատվիրատուին ուղարկված Մեկնու-

⁶⁴ Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 290:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 291:

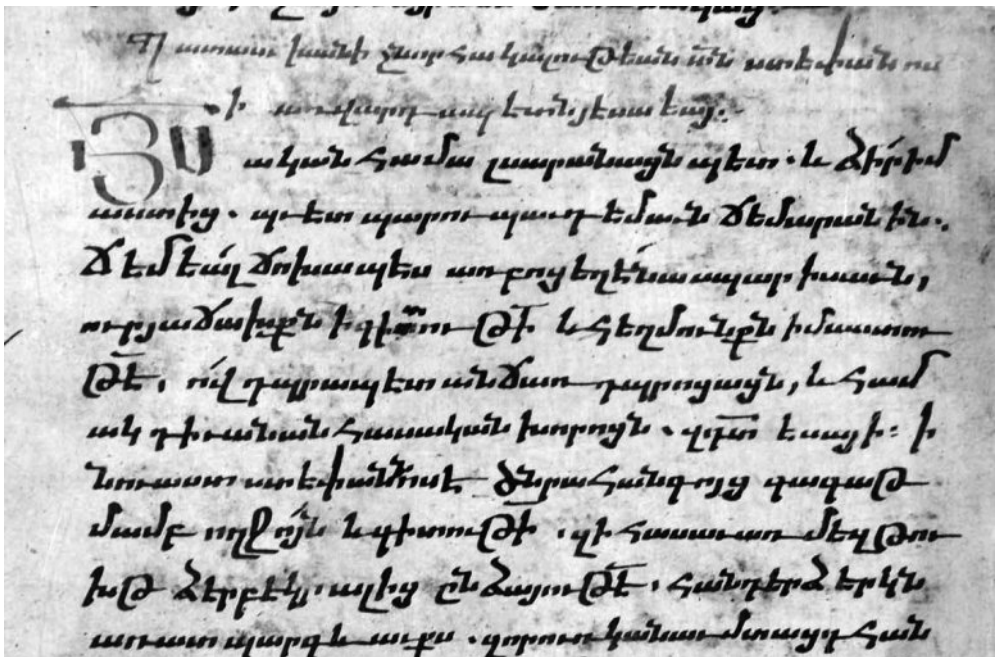
⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 292:

թյան մայր օրինակը՝ Սյունյաց առաջնորդանիստ եկեղեցու գրոց արկղում դնելու և նոր ընդօրինակության պատվիրման հանգամանքների հետ: Թղթերի՝ ստորև ներկայացվող բնագրերում կարելի է նաև այլ շերտեր տեսնել: Մասնավորապես, նկատելի է Եսայի Նչեցու մղումը՝ մեծ հնարավորությունների տեր Սյունյաց մետրոպոլիտին տրամադրելու, որպեսզի նպաստի Գլաձորի համալսարանի բարօրությանը: Իր հերթին, Ստեփանոս Օրբելյանն էլ կարծես հավաստում է, որ այդ ուղղությամբ անում է հնարավորը՝ չափազանց բարձր գնահատելով Գլաձորի թաքունապետին:

Մեկնության այս պատվերը և հատկապես հեղինակի ու պատվիրատուի թղթակցությունը, կարևոր են նաև ցրելու համար նրանց հարաբերությունների մասին ուսումնասիրողների մոտ առաջացած որոշ կասկածները: Բանն այն է, որ Ստեփանոս Օրբելյանն ուսանել է Աղբերց վանքում հաստատված Գլաձորի համալսարանում, դրա հիմնադիր և առաջին թաքունապետ Ներսես Մշեցու (Եսայի Նչեցու նախորդի) ժամանակ, այսինքն՝ 1282-1284 թթ.: Ինչպես վերը նշվեց, իր «Պատմություն նահանգին Սիսական» աշխատության մեջ նա այդ մասին գրում է շատ համառոտ: Թե ինչու Ստեփանոս Օրբելյանն իր հանգամանակից պատմության մեջ որևէ տեղ չի նշում Աղբերց վանք կամ Գլաձոր անունները, մնում է անհասկանալի, և Գլաձորի ուսումնասիրողների մոտ տարակուսանք է առաջացրել, սկսած Դևոնդ Ալիշանից, որը գրում է. «Զարմանալի է՝ զի պատմիչն Սիսկանաց ոչ յիշէ զայս վանս, թերևս զի նոր էր հաստատեալ»⁶⁷: Սա կարող էր նաև պայմանավորված լինել Գլաձորի՝ Խաղբակյան (Պռոշյան) իշխանական տանը պատկանող տարածքում գտնվելու և նրանց հովանավորությունը վայելելու հանգամանքով, որոնք այդ շրջանում մրցակցում էին Օրբելյանների հետ: Սակայն, ինչպես երևում է, Ստեփանոս Օրբելյանը պահել է կապը Գլաձորի հետ, որը սերտացել է հատկապես վերոնշյալ Մեկնության պատվերի ժամանակ:

Ստեփանոս Օրբելյանի թուղթը Եսայի Նչեցուն մի կարևոր մանրամասն ունի, որին ցայժմ անհրաժեշտ ուշադրություն չի դարձվել: Գլաձորն առաջին անգամ «համալսարան» է կոչվում հենց այս թղթում, որտեղ Ստեփանոս Օրբելյանն առաջին տողում Եսայի Նչեցուն կոչում է «Յիսուսական

⁶⁷ Դ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 130, տես նաև Ա. Ավետիսյան, նշվ. աշխ., էջ 12, Տ. Մկրտչյան, նշվ. աշխ., էջ 26 և այլն:

3. Ստեփանոս Օրբելյանի՝ Եսայի Նչեցուն գրած նամակի սկիզբը
(ՄՄ 2511, էջ 377բ)

համալսարանացն պետ...» (նկ. 3): Այստեղ բառի կիրառումը հոգնակի թվով և գրության ձևը՝ միջակայքով՝ «համա լսարանացն», հակված ենք բացատրելու Գլաձորում միաժամանակ քահանայական և վարդապետական կրթության զույգ լսարանների գոյությամբ: Այս մասին ժամանակին նշել է Ա. Մաթևոսյանը՝ գրելով. «Գլաձորում կար ն՝ քահանայական, և՛ վարդապետական լսարան, այստեղից էլ՝ համալսարան անվանումը»⁶⁸: Ինչպես վերը տեսանք, Գլաձորը համալսարան կոչող հաջորդ աղբյուրը Կյուրիոն վարդապետի 1321 թ. հիշատակարանն է՝ «ի հռչակաւոր և սուրբ մենաստան համալսարանիս Գլաձորոյ»⁶⁹:

Օրբելյանն իր նամակում Եսայի Նչեցուն մեծարում է նաև հունարեն մի արտահայտությամբ՝ «պարուպաւդէման ձեմարանին ձեմեալ», որը Լևոն Խաչերյանի մեկնաբանությամբ հունարեն περιπατητικόν աղավաղված բառն է, որ նշանակում է «գիտնական կամ արիստոտելյան տիպի իմաստասեր», որը ձեմելով է դասախոսություն կարդում⁷⁰:

⁶⁸ Ա. Մաթևոսյան, Հայոց միջնադարյան համալսարանը, էջ 66:

⁶⁹ ԺԳ, Ա, էջ 412:

⁷⁰ Լ. Խաչերյան, նշվ. աշխ., էջ 59: Այլ մասնագետներ նկատում են, որ հենց «ձեմարան»-ն է περιπατος-ի («պերիպատեիկյան դպրոցի») համարժեքը, ուստի Օլգա

Ընդհանուր առմամբ, այս երկու թղթերը գրված են ոչ միայն հարուստ լեզվով, այլև ներթափանցված են զգացականությամբ և գրաբարյան պերճաբանության փայլուն նմուշներ են:

Թղթերից առաջ հարկ ենք համարում զետեղել նաև Մեկնության վերջին փոքր հատվածը, որն ուշ շրջանի ձեռագրերում օժտվել է առանձին վերնագրով՝ «Վերջաբանութիւն Եսայեայ վարժապետի, որ էր ի Նիժ գաւառէ», որպիսին չկա հնագույն ձեռագրում, ինչպես նաև ՄՄ 5566 14-րդ դարի ձեռագրում⁷¹: Այն կարելի է հիշատակարան համարել, քանի որ Նչեցին կոչում է «արձան յիշատակի»: Այստեղ նշվում է աշխատության գրության թվականը (1303 թ.), հիշատակվում է սրբագրիչը և, ընդհանուր առմամբ, պատվիրատուին ուղղված խոսք է: Լևոն Խաչիկյանն այն հրատարակել է որպես հիշատակարան՝ քաղելով վերոնշյալ ՄՄ 5566 ձեռագրից և լրացնելով ՄՄ 1241 (1612 թ.) մատյանից⁷²: Ցավոք, այս երկու ձեռագրերը, վերջից պակասավոր լինելով, չունեն Եսայի Նչեցու և Ստեփանոս Օրբելյանի թղթերը:

Քանի որ մենք նամակների բնագրերը հրատարակել ենք չորս ձեռագրի համեմատությամբ⁷³, որոնք են՝ A – ՄՄ 2511, 1303 թ., Գլաձոր, գրիչ Հովհաննես Երզնկացի (Ծործորեցի), B – ՄՄ 1276, 17-րդ դ., C – ՄՄ 1240, 18-րդ դ., գրիչ Խաչատուր Կոստանդնուպոլսեցի, D – ՄՄ 1311, 1772 թ., գրիչ Հովհաննես Վանեցի (որից հրատարակվել է՝ Գ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք..., էջ 400–401), այստեղ էջերը տարընթերցումների տողատակերով չենք ծանրաբեռնում և ներկայացնում ենք «գտված» տեքստերը:

Վարդագարյանն առաջարկում է «պարուպաղէման» բառը մեկնաբանել որպես հունարեն παρ' ὑποδημάτων՝ «սանդալներին կից, սանդալների կողքով, զուգահեռ», արտահայտության աղավաղված տարբերակ. սրբագրելու դեպքում կլինեի «պարուպաղէմատիա»: Այսինքն՝ «ձեմարանի սանդալների կողքին, սանդալների հետ միասին ձեմող պոետ»: Գոհար Մուրադյանն էլ ենթադրում է, որ բառի հիմքում հունարեն παρ᾽ ἐδρησιν («պարեպիդեմոն») դերբայն է, և Ստեփանոսը հավանաբար ասում է. «պոետ՝ ձեմարանում կենալով [և] ձեմելով»:

⁷¹ Այդ վերնագիրն ավելացվել է հետագայի ընդօրինակություններում և անցել նաև ձեռագրացուցակներին՝ Մեկնության նկարագրություններում: Ուշ շրջանի ձեռագրերում Նչեցու մասին նույնաբովանդակ հավելում՝ «որ էր ի Նիժ գաւառէն», արվել է նաև Մեկնության վերնագրից հետո (ՄՄ 1240, ՄՄ 1276 և այլն):

⁷² ԺԴ էջ 14–15, նաև՝ ԺԴ, Ա, էջ 40–41:

⁷³ Կ. Մաթևոսյան, Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի և Գլաձորի համալսարանի ընթերցանական սրահի Նչեցու նամակագրությունը, էջ 214–217:

Արդ, ըստ հայցման հաճութեան բարեսէր կամաց երջանիկ և գերիմաստ նախասացեալ արհիականին, յարինեալ շարագրեցի զտեսութիւն աստուածաբան մարգարէիս կարճ և համառատ տեսութեամբ, ի թվիս Հայկազեան տոհմիս տովմարի՝ ըստ հոլովման ամաց ևթն հարիւր յիսուն և երկուց (1303 թ.), ի դառն և անբարի ժամանակիս, որ տատանեալ ծփիմք ամենաներհակ արկածիւք, ի ներքուստ և արտաքուստ, որ ափշութիւն գործէր տեսականին և ընդ միջոյն գործոյս քննութեան, սակայն ըստ կարի իմովս անարգութեամբ հարկեցուցիչ հրամանաւ ի ձեռնտուութենէ Հոգւոյն գրեցի զսայ, աղքատ և չքաւոր սեղանով զծառայակիցսն կերարելով, և հայցեմ յամենայնէ ներումն գտանել սխալանաց, որ աստ գտանի: Իսկ եթէ յաւգուտ ունէք լինիցի, շնորհակալութիւն Հոգւոյն շնորհաց եղիցի, և կաթ աղաւթից ձերոց ցաղեսցի ինձ ի տապան իմ գերեզմանի: Եւ եղկելի մատանցս այս վաստակ մտերիմ և խոհեմ քննողացդ ի վայելս մեծ և յաւգութիւն եղիցի:

Նաև զաշխատասէր և զառատամիտ վարդապետն Յոհաննէս՝ զծնեալ որդեակն իմ ի Քրիստոս, ի ձեռն որոյ սրբագրութիւն տառիս եղև, յիշեցէք բարի կամաւք, զի ըստ աշխատանացն և զհատուցումն ընկալցի ի Տեառնէ: Եւ դուք, որք պատահէք, ո՛վ աշակերտք բանի յայսմ աստուածայինի հանդիսի, արինակելով զսա, գրեսցիք և զսակաւ զայս արձան յիշատակի մերս տաժանմանց, զի մի լիցիք բազմիս առաւղ և սակաւին ո՛չ տուաւ, այլ ընկալեալ ի ձեռաց ձերոց յղկեալ վէմս այս կենդանի յամայիս արգելանի, առեալ դիցի ի հիմունս նոր Սիովնի, որով արիւնեալ փառաւորեսցի Ամենասուրբ Երրորդութիւնն անբաժանելի ի ներկայս և յապառնոյն և յանսպան յաւիտենին. ամէն:

Յետ աւարտման գրոցս թուղթ ընծայական յեսայեայ վարդապետի առ Տէր Ստեփանոս

Արհիական և սրբազան քաւչապետ տէր իմ պսականուն, զմեծարգի հրամանացդ քոց կատարումն ընկալ ի նուաստ ոգւոյ և թարմատար յեսայեայ և ախմարութեան սխալանաց անմեղադիր, և ուղղեալ ըստ գերազանցեալ անարգամեծար սիրոյն քո, որ առ իս, զի այր եմ ապաջան վի-

⁷⁴ Սա պայմանական վերնագիր է, քանի որ ավելացվել է ուշ շրջանի ձեռագրերում:

րաւորեալ մտաւք, և ցաւալից մարմնով, զոր ի մեղացն իմ հաւաքեն սերմանց պտուղս, որով ծփիմ միշտ հողմով յիմարութեանս, և ո՛չ ունիմ զկայ հանգստեան մարմնոյս, յերկարեաց ժամանակս, և յոլով թողաւ վայրս ի վճռէն քո ի լրումն: Վասն որոյ աղաչեմ մնալ անպարսաւ ի ներողի կատարել քոց մտացոյ և ընկալցիս զդա փոխարէնս անվճար քո երախտեացն, որ առ իս, յոր գերագանց գտանի բանի և գրոյ, ըստ որում տրիտուր յերևելեաց լուծականացս ոչ ոք էր բաւական կշռել, բայց միայն հրամանացս քոց կատարումն, իսկ զաղքատանաց բանից ընծայս, որ ձեզ նուիրեալ ակն ունիմ և աղաւթեմ, եթէ ի ձեռն նուազ կայծականցս զմեծագոյն հրդեհն ի ձեզ վառեցից, և կատարեալ իմաստս ի կատարելոյդ առ մեզ փայլեացէ: Այլև դուք արժանի լինիք շնորհաւքն Տեառն զդա ընդ ամենայն աստուածախաւս մատեանս հոգէբովս բանիւ ամբարեալ ի գանձս եկեղեցոյ և թարգմանեալ յունկն և յոգիս բանականաց մինչև յամայր ամս ժամանակաց:

Պատասխանի շնորհակալութեան Տեառն Ստեփանոսի առ վարդապետն յեսաեայ

Յիսուսական համալսարանացն պետ և ձիր իմաստից պւէտ պարուպաւդէման ձեմարանին ձեմեալ ճոխապէս առ բոցեղէն ասպարիզան, ուր յաճախքն ի գիտութիւն և հեղմունքն իմաստութեան, ո՛վ դպրապետ անձառ դպրոցացն, և համակ դիւան անհասական խորոցն վարդապետ Եսայի, ի նուաստ Ստեփաննոսէ ծնրահանգոյց գագաթմամբ ողջոյն, և գիտութիւն, զի հասաւ առ մեզ թուղթ ձեր բերկրալից ընծայութեամբ, հանդերձ երկնառատ պարգևաւքս, զոր ուռկանաւ մտացոյ հանեալ ի խորոց անտի մարգարիտ մի լուսաւոր, որոյ ճաճանչ սպիտակաթոր փայլմանն զարմանագեղ, մեծաքանչ հրաշիւք խտղտեն զտեսողացն զգայարանս և կառուցեր ի հիւսուած պսակի տէրունեան գագաթանն, և զայս հոգալով լցեր զփափագ և զիղձ իմ ի բազում ամաց: Բայց չքաւոր աղքատութեանս իմոյ անհնարին բարդեցեր տարակուսանս, զի ո՛չ ունիմ զկշիռ սակի տրիտուր փոխարինին, զոր հաւատամ ո՛չ բաւել բոլոր գոյք եղծականիս, բայց անեղծին և անծիրելին պարտիմ փոխադարձել և բանին զբանեղէն դահամունս, թէպէտ ոչ կշռի և զայս, յորժամ տեսոյ հանդիպեցայց:

Այլ ծանիր, ո՛վ պայազատ ձեռ արփիագան սեռին, զի թակարդ արկեալ յամենուստ բոլորիւ գրաւեցեր զիս անեզրական սիրով ի կեանս և ի մահ, զոր ո՛չ խորութիւն և ո՛չ բարձրութիւն և ո՛չ որ կեանս և ո՛չ հանդեր-

ձեռք, ո՛չ հուր և ո՛չ սուր ո՛չ կարեն մեկնել զմեզ ի սիրոյ այտի: Եւ արդ, մածուցեալ զերեսս ի մայրն հասարակաց, նախ Հոգւոյն Աստուծոյ երկրպագեմ մեծաւ գոհութեամբ և ապա հարուստ մեծանձնութեան ձեր, և համբուրեմ զգարշապարտ, որ դէմ եղեալ ուղղեցաւ առ վերին ճանապարհորդութիւնն, ընդ հետս տիրայիորդ ռահին: Եւ զայս պարգև տարեալ ընծաեցուցանեմ մաւրն քո՝ լուսոյ սրբոյ Կաթողիկէի, և ի դիմաց ձեր շնորհաւորելով, դնեմ յարկեղ նորին, գանձելով զսա գանձ անկշիռ ի գանձարան աստուածութեանն, զոր և զբարձրագոյն պատիւն և զհազարապատիկ տրիտուրն ընկալցիս առ կենաւք, և յետ մահու զայն, զոր ակն ոչ ետես և ունկն ոչ լուաւ, և ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ: Ամէն և եղիցի՝ ողջ լէր Տերամբ Յիսուսի ի փառս Աստուծոյ և ի պարծանս մեզ:

Բարեբախտաբար **Ստեփանոս Օրբելյանի և Եսայի Նչեցու** այս նամակները միակը չեն, որ մեզ են հասել: Ավելի վաղ գրված նամակներ պահպանվել են բազմապիսի նյութեր պարունակող մի ժողովածուի մեջ (Քաղուածոյ բանք ի ճառից, քարոզից, խրատուց և մեկնութեանց վարդապետաց), որն ըստ Մատենադարանի ձեռագրերի Մայր ցուցակի՝ 14-րդ դ. մատյան է (ՄՄ 848, էջ 77ա-82բ)⁷⁵: Այստեղ անանուն ընդօրինակողը միահար շարդարանքով մեջբերել է գրություններ կամ դրանց հատվածներ, որոնցից մեկում հասցեատերն է՝ «Տէր և տեսուչ Տանն Սիւնեաց» (էջ 81բ), որը Ստեփանոս Օրբելյանն է, իսկ նրա գրած թղթում հասցեատիրոջ մասին ասվում է՝ «ամենասրբազան րաբունապետ սեփական տանդ մեր և աշխարհի գլուխ պարծանաց, զծրեալ այս նամակ լուսանկար մատանցդ՝ ընկալո ի վաղընջուց յետէ թաղծեալ» (ամենասրբազան րաբունապետ՝ մեր հայրենի տան, և աշխարհի գլխավոր պարծանք, այս նամակը, որ գրվեց քո լուսապատկեր մատներով, ընդունեցի որպես վաղուց փափագած) (էջ 80բ), որը վերաբերում է Եսայի Նչեցուն: Այս բնագիրը վերծանման և մանրակրկիտ ուսումնասիրության կարիք ունի (նախ պետք է պարզել, թե արդյո՞ք կան այլ ընդօրինակություններ): Լ. Խաչերյանն այդտեղից մեջբերումներ է կատարել՝ սակայն գրությունների հետ կապված հարցերը չպարզաբանելով⁷⁶: Մենք այստեղ բավարարվենք այսքանով:

⁷⁵ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ, կազմեց Օ. Եգանեան, Երևան, 2007, էջ 973-980:

⁷⁶ Լ. Խաչերյան, նշվ. աշխ., էջ 66-67, 143:

ԳԼԱՁՈՐԻ 1323 Թ. ԱՎԵՏԱՐԱՆԸ ԵՎ ԵՍԱՅԻ ՆՉԵՑՈՒ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

Գլաձորից մեզ հասած ձեռագրերի շարքում հատկապես արժեքավորներից է թաթուհապետ Եսայի Նչեցու պատվերով 1323 թ. Թորոս Տարոնացու ընդօրինակած և ծաղկած Ավետարանը (ՄՄ 6289): Այն աչքի է ընկնում հարուստ նկարազարդմամբ, որի կազմում են նաև թաթուհապետների Ներսես Մշեցու և Եսայի Նչեցու դիմանկարները, և պարունակում է Եսայի Նչեցու՝ կարևոր տեղեկություններով ինքնագիր հիշատակարանը:

Մատյանի նոր ուսումնասիրությամբ հնարավոր եղավ պարզել, որ ձեռագիրը գրչությունից հետո նվիրվել է Հերմոնի վանքին: Առաջին հայացքից, սա ձեռագրի պատմությանը վերաբերող մի մասնավոր հարց է, սակայն իրականում շատ ավելի կարևոր տեղեկություն է: Ինչպես վերը նշվեց, Գլաձորի վանքը՝ համալսարանով հանդերձ, Պռոշյան (Խաղբակյան) իշխաններին պատկանող տարածքում էր, այստեղ էր հիմնադրվել 1282 թ. և այդտեղ մնաց մինչև 1338 թ.՝ Եսայի Նչեցու մահը, որից հետո համալսարանը՝ Տիրատուր Կիլիկեցու թաթուհապետությամբ, տեղափոխվեց Օրբելյան իշխանների հովանավորության ներքո գտնվող Հերմոնի վանք: Ինչպես երևում է մի քանի այլ հիշատակարաններից, որոնց գումարվում է նաև Եսայի Նչեցու սույն հիշատակարանի նորահայտ տվյալը, Գլաձորի և Հերմոնի առնչությունները շատ սերտ են եղել, և համալսարանի տեղափոխման նախապատրաստությունը 1338-ից ավելի վաղ է սկսվել:

ա. Ավետարանի նկարազարդումն ու գրիչը

Գլաձորի 1323 թ. Ավետարանը հայկական միջնադարյան առավել ճոխ նկարազարդված մատյաններից է: Տեղին է վկայակոչել հայ մանրանկարչության հմուտ հետազոտող Լիդիա Դուրնովոյի բնութագրումը. «Ավետարանը շատ շքեղ ու ճոխ նկարազարդել է Թորոս Տարոնացին: Մասնավորապես շլացուցիչ են խորանները, որոնք փայլվում են ոսկուց և ներկերից: Նրանց բուսական զարդերի մեջ տեղավորված են զանազան տեսարաններ և զարմանահրաշ էակներ, սբ. Գևորգը վիշապին

սպանելիս, դարանակալ արծիվը, որը կաքավի է հետևում, հրեշտակը դեհին կուրացնելիս, թութակներ, ջայլամներ, կոկորդիլոսներ, բվեր և այլն»⁷⁷: Հարկ է նշել, որ Թորոս Տարոնացին, որը ծնունդով Մուշ քաղաքից էր, Գլաձոր էր եկել ուսանելու և այստեղ նկարչության մեջ դարձել առաջատար վարպետ: Նա, թերևս առավել, քան Սյունիքում աշխատած մեկ այլ մանրանկարիչ, իր արվեստում համատեղել է տեղական և Կիլիկյան Հայաստանի մանրանկարչության ավանդները (որոնք Գլաձոր էին հասել այնտեղից եկած ուսանողների և բերված ձեռագրերի միջոցով)՝ ստեղծելով յուրօրինակ ոճ:

Սույն ձեռագրի գեղարվեստական հարդարանքն են կազմում ութ խորանները, տերունական տասնմեկ պատկեր⁷⁸, չորս ավետարանիչների պատկերները՝ համապատասխան անվանաթերթերով, նաև բազմաթիվ զարդային, կերպարային և թեմատիկ լուսանցապատկերներ: Մատյանի գունավառ մանրանկարչությունը շքեղ տպավորություն է թողնում:

Այստեղ մեր նպատակից դուրս է ձեռագրի նկարազարդմանը հանգամանորեն անդրադառնալը, մանավանդ, որ այդ մասին հրապարակումներ արդեն եղել են⁷⁹: Սակայն, ստորև մանրամասն կխոսենք Ղուկասի ավետարանի անվանաթերթի գլխազարդի մեջ ներառված Ներսես Սշեցու և Եսայի Նշեցու պատկերների մասին:

Մի քանի նկատառում բուն ձեռագրի վերաբերյալ:

Մատենադարանի համառոտ ձեռագրացուցակում գրչի անուն չի նշված, այլ միայն՝ «Ծաղկող՝ Թորոս Տարոնեցի-Սշեցի»⁸⁰, սակայն վերջինիս թողած հիշատակագրություններից երևում է, որ նա ոչ միայն ծաղկողն է, այլև ձեռագրի գրիչը: Պայծառակերպության նկարի տակ նա գրել

⁷⁷ Լ. Դուրնով, Հայկական մանրանկարչություն, Երևան, 1967, էջ 209:

⁷⁸ Տերունական պատկերները, որ ցրված են չորս ավետարանների տեքստերում, ներկայացնում են հետևյալ թեմաները՝ Հաղորդություն (77բ), Դժոխքի ավերում (86բ), Հարություն (88ա), Պայծառակերպություն (112բ), Միտք Երուսաղեմ (121ա), Ավետում (143ա), Տեառնընդառաջ (148ա), Համբարձում (224ա), Ղազարոսի հարությունը (235ա), Հոգեգալուստ (264ա), Խաչելություն (276ա):

⁷⁹ Ա. Ավետիսյան, նշվ. աշխ., էջ 99-135, S. Der-Nersessian, «Western Iconographic Themes in Armenian Manuscripts» in *Byzantines and Armenian Studies*, Tome I, Louvain, 1973, pp. 611-630, Ս. Բեգլարյան, Թորոս Տարոնացու մանրանկարների պատկերագրության մարիամաբանական հենքը, «Բանբեր Մատենադարանի», № 33, Երևան, 2022, էջ 196-213:

⁸⁰ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, կազմեցին Օ.Եզանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան, հ. Բ, Երևան, 1970, էջ 288:

է՝ «**Զապիկար գրիչ Թորոս**, յիշեալ ի Տէր Յիսուս Քրիստոս» (էջ 112բ)⁸¹:

Թորոսի՝ ձեռագրի գրիչ լինելը երևում է նաև Հովհաննես ավետաբանչի և Պրոխորոնի նկարի տակ արված գրությունից՝ «Զմեծ ռաբունապետն Եսայիաս և զծնաւսն իւր յիշեցէք ի Տէր Յիսուս Քրիստոս և **զծրող Թորոս** և զծնաւսն ին» (էջ 225բ): Հետաքրքրական է, որ մանրանկարում աշակերտին թելադրող Հովհաննես ավետարանչի դիմագծերը նմանեցված են Եսայի Նչեցուն, որի առնվազն երկու դիմանկար ստեղծել է Թորոսն ինքը՝ մեկը այս, իսկ մյուսը 1318 թ. «Եսայի Նչեցու Աստվածաշնչում» (ՄՄ 206): Ավելացնենք, որ Թորոս Տարոնացին որպէս գրիչ է հանդես եկել նաև այլ ձեռագրերում⁸²: Նա փայլուն կերպով տիրապետում էր գրչության արվեստին, սույն մատյանի բնագրերն ընդօրինակել է բոլորգրով, տների սկիզբը՝ երկաթագիր ոսկեգիր տառերով, նույն կերպ են գրված նաև տերունական պատվոգրված համառոտագրությունները՝ «ՅՍ» (Յիսուս), «ՔՍ» (Քրիստոս), «ՏԲ» (Տէր):

Ձեռագրի մանր հիշատակագրություններից հետաքրքրական են ևս երկուսը, որոնցից մեկում գրիչը մանրամասնում է իր աշխատանքը որպէս ծաղկող՝ «Եւս և զանարժան **Թորոս ի Տարօնոյ, [ի] քաղաքէ Մշոյ**. և զծնօղսն իւր յիշեցէ՛ք ի Տէր Յիսուս Քրիստոս, որ բազում աշխատեցաւ **ի խորան, ի ծաղիկ, ի գլխագիր»** (էջ 285ա), իսկ մյուսում նշում է ձեռագրի մագաղաթը գնած և նկարազարդման ոսկին տրամադրած Տիրացուին՝ «**ԶՏիրացու** աշակերտ և սպասաւոր բանի յիշեցէք ամենայն սրտի մտաւք, հանդերձ ծնողաւք, **որ զմագաղաթս գնեաց, և զկարմիր ոսկին շատ բաժին ընծանաց»** (էջ 90ա): Այս վերջինս, ինչպէս պարզվում է այլ ձեռագրերի հիշատակարաններից, Եսայի Նչեցու հոգևոր զավակն էր, միաժամանակ՝ նրա անունը կապված է նաև Հերմոնի հետ, որի մասին կնշենք ստորև՝ այդ վանքին նվիրված բաժնում:

Ավելացնենք, որ ձեռագիրն ուսումնասիրելիս՝ նկատեցինք որոշ մանր հիշատակագրություններ, որոնք բացակայում են հիշատակարանների ժողովածուներում: Դրանք հետևյալն են. ձեռագրի սկզբում՝ խորանների բացվածքի ներքևում՝ «Զստացող Եսայիաս մեծ ռաբունի» (9բ), հանդի-

⁸¹ Հիշատակարանների առաջին հրատարակության մեջ այս հիշատակագրությունը տեղ չի գտել, այն Արփենիկ Ղազարոսյանն ավելացրել է 2-րդ հրատարակության մեջ (ԺԴ, Ա, էջ 458):

⁸² Տե՛ս Ն. Ծովական (Պողարեան), Հայ նկարողներ (ԺԱ-ԺԷ դար), Երուսաղէմ, 1989, էջ 56-57:

պակաց էջին՝ «Ջնկարագրող Թ(ո)ր(ո)ս անարժան» (10ա): Ղուկաս ավետարանչի նկարի տակ՝ «Զտառապետալ հոգի Թորոս յիշեա՛ ի Տէր Յիսուս Բրիստոս» (140բ):

բ. Եսայի Նչեցու և Ներսես Մշեցու դիմանկարները

1323 թ. Գլաձորի Ավետարանում պահպանվել են համալսարանի հիմնադիր րաբունապետ Ներսես Մշեցու և նրա հաջորդի՝ Եսայի Նչեցու դիմանկարները: Ընդ որում, եթե հայտնի են Եսայի Նչեցու նաև մի քանի այլ դիմանկարներ, ապա սա Ներսես Մշեցու հայտնի միակ պատկերն է:

Հարկ է նշել, որ հայկական մանրանկարչության մեջ ընդհանրապես, աստվածաշնչային և ավետարանական թեմաներից դուրս՝ իրական մարդկանց պատկերները բավականին արժեքավոր և ուշագրավ նյութ են ներկայացնում, որն ամբողջական և համալիր ուսումնասիրության չի արժանացել: Առաջին քայլերից մեկը Աստղիկ Գևորգյանի կազմած «Հայկական մանրանկարչություն. դիմանկար» պատկերագիրքն է (Երևան, 1982), որն առկա նյութի մի մասն է միայն ընդգրկում: Գլաձորի 1323 թ. Ավետարանում եղած՝ Ներսես Մշեցու և Եսայի Նչեցու դիմանկարներն այնտեղ ընդգրկված չեն: Զարմանալի կերպով այդ պատկերները դուրս են մնացել նաև Գլաձորի համալսարանի պատմությանն ու մանրանկարչությանն անդրադարձած այլ հետազոտողների ուշադրությունից:

Բազմավաստակ Սիրարվի Տեր-Ներսեսյանն է միայն, որ Եսայի Նչեցու չորս դիմանկարներին նվիրված հոդվածում առաջին անգամ խոսում է նաև մեր քննած մատյանում առկա պատկերի մասին⁸³: Հեղինակը մանրանկարը հետևյալ կերպ է նկարագրում. «Ղուկասի ավետարանի համապատասխան մասում Տիրամայրը մագաղաթյա մի թերթ է ուղղել Եսայի Նչեցուն, որ հաստատվում է վերջինի գլխավերևում արված գրությամբ, մինչդեռ Հիսուսը նույնից ուղղել է աջ կողմում կանգնած մեկ այլ մարդու, որ, նույն գրության համաձայն, Ներսես վարդապետն է: Անկասկած, վերջինս Ներսես Մշեցին է, որի հիշատակին Եսային ընդօրինակել էր տվել այդ նույն ձեռագիրը, ինչպես գրված է հիշատակարանում: Այսպիսով, այս մանրանկարում նրանք

⁸³ S. Der-Nersessian, Les portraits d'Esayi Nč'ec'i, supérieur de Glajor, in Armenian Studies (Études Arméniennes) in Memoriam Haïg Berbérian, ed. D. Kouymjian, Lisbon, Galouste Gulbenkian Foundation, 1986, pp. 229–241, Ս. Տեր-Ներսեսյան, Գլաձորի րաբունապետ Եսայի Նչեցու դիմապատկերները (Ֆրանսերենից թարգմ.՝ Խաչիկ Հարությունյանի), Գեղարվեստի ակադեմիայի տարեգիրք, № 4, Երևան, 2016, էջ 281–290:

միավորված են, ինչպես և իրենց կյանքի ընթացքում, Ներսեսը՝ որպես Գլաձորի հիմնադիր, Եսային՝ որպես նրան հաջորդող»⁸⁴:

1323 թ. Ավետարանում «Աստվածամայրը Մանկան հետ» պատկերագրական հորինվածքը տեղ է գտել միանգամից երեք՝ Մատթեոսի (Էջ 12ա), Ղուկասի (Էջ 141ա) և Հովհաննեսի (Էջ 226ա) ավետարանների անվանաթերթերի վերնամասերում: Աստվածամայրը բազմած է գահին, պատկերներից երկուսում (Ղուկաս, Հովհաննես)՝ թագակիր է:

Մատթեոսի անվանաթերթի վերևում «Աստվածամայրը Մանկան հետ» պատկերը ներկայացված է Խանդավառաձև պատկերագրական տարբերակով, որից ներքև՝ ձախ կողմում, հավանաբար Ստեփանոս Նախավկան է, աջից՝ Հովհաննես Մկրտիչը (գուն. նկ. 7):

Հովհաննեսի անվանաթերթի վերևում «Աստվածամայրը Մանկան հետ» պատկերն ունի Սոնտուի պատկերագրությունը, որից ներքև՝ ձախ կողմում, մայր եղնիկը կերակրում է ձագին, աջից՝ հայր եղջերուն է (գուն. նկ. 8):

Ղուկասի անվանաթերթի վերևում Աստվածամայրը՝ ձախ կողմում, ավելի ներքև պատկերված Եսայի Նչեցուն, իսկ Հիսուսը՝ աջ կողմում պատկերված Ներսես Մշեցուն մեկնում են մագաղաթյա մեկական թերթ, որոնք խորհրդանշում են աստվածային պատգամ, շնորհ և օրհնություն: Գլաձորի թաղամասերը, որոնք առաջ պարզած ձեռքերով ընդունում են աստվածային պարգևը, պատկերված են լուսապսակով, կրում են կարմիր շապիկ և կապույտ թիկնոց: Մանուկ Քրիստոսը, որը նույնպես կարմիր շապիկով է, աջ ձեռքը պահել է օրհնության դիրքով: Նկարիչը ձախակողմյան պատկերի վերևում ուղղանկյունաձև երիզի վրա գրել է. «Եսայի վարդապետ», երկրորդի վերևում՝ «Ներսես վարդապետ» (գուն. նկ. 9-10):

Պետք է նշել, որ Գլաձորի ձեռագրերում դիմանկարները կամ իրական մարդկանց պատկերները բավականին տարածված են եղել: Վերը նշված՝ 1318 թ. Աստվածաշնչում (ՄՄ 206) նույնպես Թորոս Տարոնացին պատկերել է Եսայի Նչեցուն՝ խորանի լուսանցամասում, ձախ ձեռքում Սուրբ Գիրք, աջը՝ օրհնության դիրքով (գուն. նկ. 11-12), իսկ հանդիպակաց էջի խորանի լուսանցքում՝ հենց իրեն՝ աշխատելու պահին՝ նկարելիս (գուն. նկ. 13-14):

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև Թորոս Սարկավագի պատկերած՝ Գլաձորի թաղամասերի, ուսուցիչների և սաների խմբան-

⁸⁴ Ս. Տեր-Ներսեսյան, նշվ. աշխ., էջ 201-285:

կարը (Երուսաղեմ, ձեռ. 365), իսկ մեկ այլ ձեռագրում՝ աշխարհական ստացող ամուսիններ Գրիգորեսի և Մամախաթունի 1318 թ. մանրանկարը (Վենետիկ, ձեռ. 1108) (այս երկու պատկերներին կանդրադառնանք ստորև): Դիմանկարներ է պատկերել նաև Գլաձորի հետ կապված մեկ այլ հայտնի վարպետ՝ Ավագը: Հավանական է, որ այս նկարչական միջավայրից է ծագում նաև Բուրթել և Բուդտա Օրբելյան իշխանների ուշագրավ դիմանկարը, որը կցվել է 1306 թ. Եղեգիսում գրված մի Ավետարանի (ՄՄ 10525) (գուն. նկ. 18):

Թորոս Տարոնացին, որը Գլաձորում առաջին անգամ հիշատակվում է 1307 թ., դժվար թե կենդանության օրոք տեսած լիներ 1284-ին մահացած Ներսես Մշեցուն: Բայց քանի որ 1323 թ. Ավետարանի պատվիրատու Եսայի Նչեցին Ներսեսի աշակերտն ու գործակիցն էր եղել, հավանաբար հավանություն է տվել նկարչի ստեղծած կերպարին: Պետք է ասել, որ Եսայի Նչեցին, ոչ միայն այս մատյանն է գրել տվել ի հիշատակ Ներսես Մշեցու, այլև ընդհանրապես, ամեն պատեհ առիթով, երախտագիտությամբ է հիշատակում իր ուսուցչին: Վերջինիս գերեզմանը համարվել է Գլաձորի սրբություններից մեկը և պատահական չէ, որ Հակոբ Թագորցի գրիչը 1318 թ. նշելով, որ իր ձեռագիրը գրել է «ի հրեշտակաբնակ մենաստանիս, որ կոչի Գլաձոր... երկրորդ Աթենս և մայրաքաղաք ամենայն իմաստից», ավելացնում է՝ «ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփանոսի և կենսակիր աստուածաբարձ սուրբ նշանիս... և **դամբարանի սուրբ վարդապետին Ներսէսի**»⁸⁵:

Այսպիսով, 1323 թ. Ավետարանն արժևորվում է նաև Գլաձորի համալսարանի առաջին թաբունապետ Ներսես Մշեցու միակ դիմանկարով, իսկ ընդհանուր առմամբ՝ Գլաձորի երկու թաբունապետներ Եսայի Նչեցու և Ներսես Մշեցու՝ Աստվածամորից և Հիսուսից շնորհընկալման տեսարան ներկայացնող այս խմբանկարը, ինչպես գեղարվեստական, այնպես էլ պատմական կարևոր արժեք ունեցող մի ստեղծագործություն է (գուն. նկ. 10):

գ. Եսայի Նչեցու ինքնագիր հիշատակարանը

1323 թ. Ավետարանում Եսայի Նչեցու գրած հիշատակարանը⁸⁶ Գլաձորի պատմության ուսումնասիրողները վկայակոչել են հիմնականում երկու առումով. առաջինն այն է, որ թաբունապետն արձանագրում է Օր-

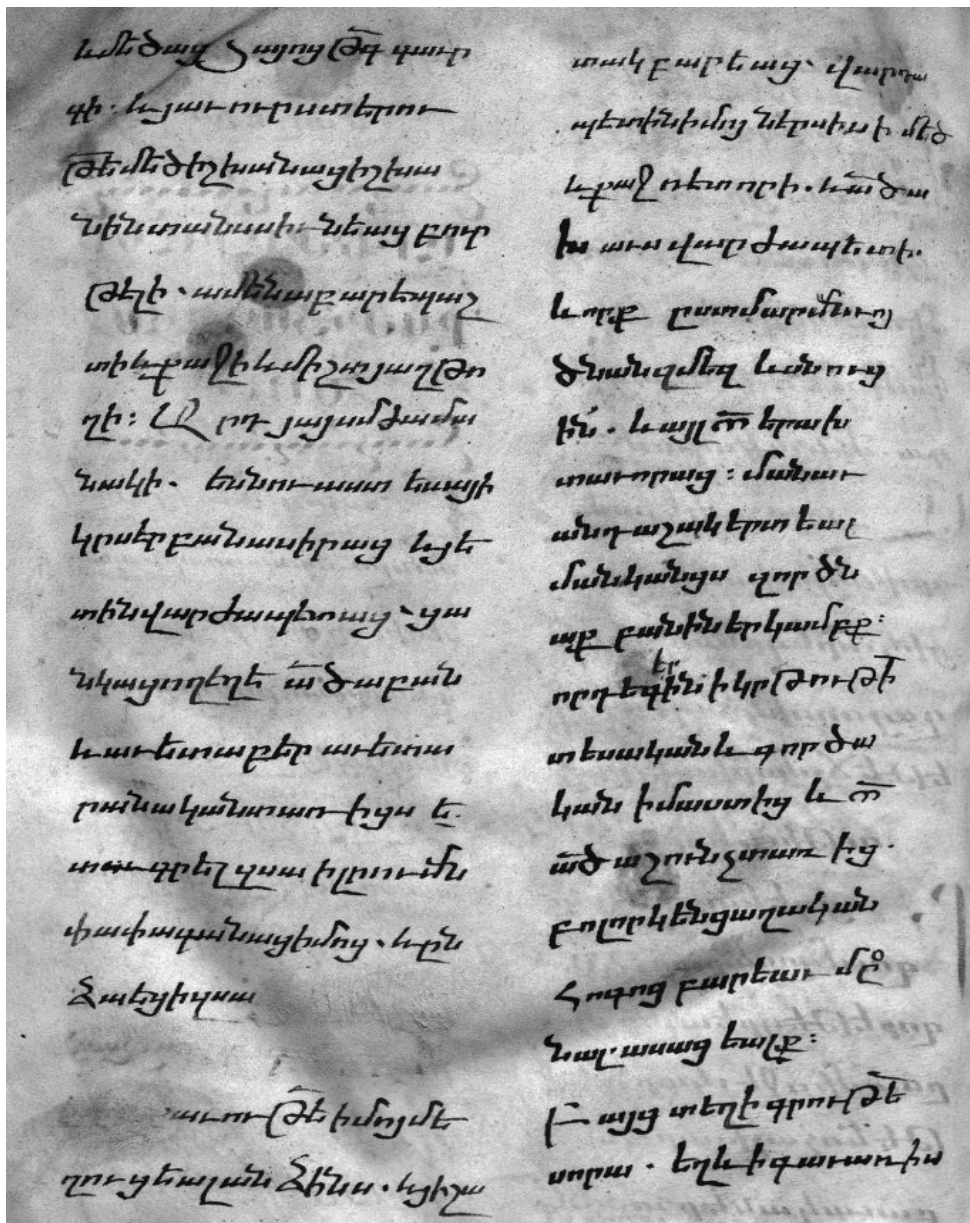
⁸⁵ ԺԴ, Ա, էջ 360:

⁸⁶ Հրատարակությունները տե՛ս ԺԴ էջ 182-183, ԺԴ, Ա, էջ 457-458, Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 170-171, տե՛ս նաև Ս. Արևշատյան, Ա. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 54, նկ. 5:

բեյյան իշխանների և մետրոպոլիտներ Հովհաննես Օրբելի և Ստեփանոս Տարսայիճի՝ Գլաձորի համալսարանի նկատմամբ ունեցած հովանավորչական դերը, իսկ երկրորդը՝ Նչեցու ակնարկն է Գլաձորի վանքի որպիսության մասին: Մասնավորապես, նա ձեռագրի ստեղծման ու հիշատակարանի գրչության վայրը նկատի ունենալով՝ գրում է. **«Բայց տեղի գրութեան սորա եղև ի գաւառիս Սիւնեաց, ի նեղ և յանձուկ արթեւանիս»** (283բ–284ա): Սրանից եզրակացվել է, որ Գլաձորը, իրականում, ոչ մեծ վանք է եղել, սահմանափակ հնարավորություններով: Սակայն, ինչպես ստորև կտեսնենք, հիշատակարանի այդ հատվածն սկզբնապես այլ բովանդակություն է ունեցել:

Եսայի Նչեցու 1323 թ. հիշատակարանը, որը գրված է ձեռագրի 5 էջի վրա (283ա–285ա), սկսվում է մատյանի ընդօրինակության թվականի նշմամբ և ժամանակի աշխարհիկ իշխողների թվարկմամբ. «...2ՀԲ Յաբեթեանս տումարի (1323 թ.), յաշխարհակալութիւն մեծ ինքնակալ խանին **Պուսախտ** կոչեցեալ, ի թագաւորութեանն Հայոց **Ղևոնի՝** նստեալ ի գահն **Կիլիկեցոց**, և **Տանն Վրաց** և **Մեծաց Հայոց** թագաւոր **Գաւրգի**, և յաւուրս տէրութեան մեծ իշխանաց իշխանին **Տանս Սիւնեաց Բուրթէլի՝** ամենաբարեպաշտի և քաջի և միշտ յաղթողի» (283ա–283բ): Այստեղ հետաքրքիր է, որ Վրաց Գեորգին համարվում է նաև Մեծ Հայքի (Մեծաց Հայոց) թագավորը:

Այնուհետև Եսային նշում է Ավետարանը պատվիրելու նպատակի մասին, որ այն արվել է իր մեղքերի քավության ու իր վարդապետ Ներսեսի հիշատակին և նվիրաբերվել Հերմոնի վանքին. «Արդ, յայսմ ժամանակի ես՝ նուաստ **Եսայի** կր[տ]սեր բանասիրաց և յետին վարժապետաց, ցանկացող եղէ աստուածաբան և աւետաբեր աւետարանական տառիցս, ետու գրել զսա ի լրումն փափագանաց իմոց, և ընծայեցի զսա **Հերմոնի վանաց սուրբ Գրիգորիս, լէր ք]**աւութեան իմոյ մեղուցեալ անձիս և յիշատակ բարեաց վարդապետին իմոյ՝ **Ներսիսի** մեծ և քաջ [ի]ռետորի և աստուածախաւս վարժապետի, և ոք ըստ մարմնոյ ծնան զմեզ և սնուցին, և այլ ամենայն երախտաւորաց, մանաւանդ աշակերտեալ մանկանցս, զոր ծնաք Բանին երկամբք, որ դեգերին ի կրթութիւն տեսական և գործնական իմաստից...» (283բ):

4. Եսայի 'Նչեցու' 1323 թ. ինքնագիր հիշատակարանի էջ (ՄՄ 6289, էջ 283ր)

Ինչպես վերևում նշվեց, հիշատակարանի այս մասում ջնջված հատված կա, որի վերծանությունը ընդգծել ենք (նկ. 4)⁸⁷: Այն վկայում է մա-

⁸⁷ Շնորհակալություն ենք հայտնում Մատենադարանի Թվայնացման բաժնի աշխատակիցներին ձեռագրի էջը կրկնագրերի վերծանման եղանակով լուսանկարելու

տյանի՝ Օրբելյան իշխանների հովանու ներքո գտնվող Հերմոնի վանքին նվիրաբերելու մասին: Թե երբ և ինչ նպատակով է ջնջվել հիշատակարանի այդ հատվածը, դժվար է ասել: Հիշատակարաններում սովորաբար այդպիսի միջամտություններ արվում էին հետագայում ձեռագրերը ձեռք բերողների կողմից⁸⁸: Բայց տվյալ դեպքում, հնարավոր ենք համարում, որ այն ջնջվել է գրչությունից անմիջապես հետո, որի մասին է հուշում ջնջված մեկ այլ բառ՝ հիշատակարանի շարունակության մեջ:

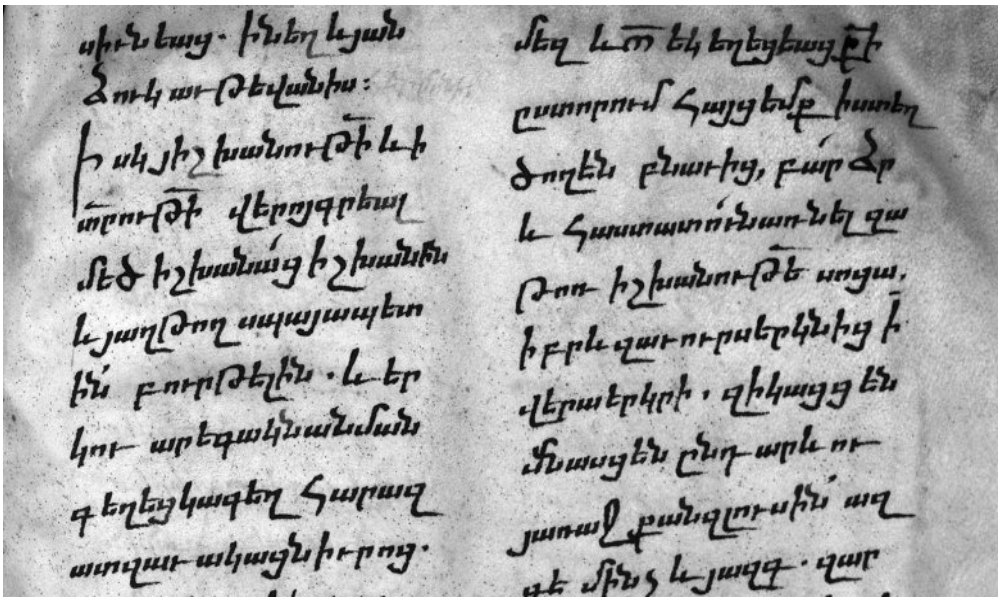
Այդտեղ Եսայի Նչեցու՝ վերը բերված արձանագրումն է գրչության վայրի մասին. «Բայց տեղի գրութեան սորա եղև ի գաւառիս Սիւնեաց, ի նեղ և յանձուկ արեւվանիս»⁸⁹: Նչեցու այս խոսքերին անդրադարձել են Գլաձորի պատմության գրեթե բոլոր ուսումնասիրողները (այդ թվում մենք՝ նախորդ հրատարակություններում), ովքեր ծանոթ են եղել սույն հիշատակարանին: Այն համարվել է մի ակնարկ Գլաձորի վանքի փոքրության և տեղի անհարմարության մասին:

Բոլորովին վերջերս՝ հիշատակարանի մանրակրկիտ ուսումնասիրության ժամանակ, ձեռագրի այդ էջի լուսանկարի մեծացված պատկերը դիտելիս, զարմանքով նկատեցինք, որ նախադասությունը վերջում ունեցել է ևս մեկ բառ, որը, հավանաբար, հեղինակն ինքը ջնջել է: Ամբողջական պատկերը հետևյալն է՝ **«Բայց տեղի գրութեան սորա եղև ի գաւառիս Սիւնեաց, ի նեղ և յանձուկ արեւվանիս Հերմոնի»** (նկ. 5): Ինչպես տեսնում ենք, նույն ձեռագրով գրված է եղել «Հերմոնի» բառը և դրվել է վերջակետ, բայց հետո այն մաքրվել է, և վերջակետը դրվել է դրանից առաջ: Այդ նախադասությանն անմիջապես հաջորդում է հետևյալը. «Իսկ յիշխանութիւն և ի տէրութիւն վերոյգրեալ մեծ իշխանաց իշխանին և յաղթող սպայապետին՝ Բուրթէլին...»: Այսինքն, ամեն բան ճիշտ է՝ այն առումով, որ Հերմոնը Բուրթել Օրբելյանի իշխանության և տերության ներքո գտնվող վանք էր: Արդյո՞ք սրանից հետևում է, որ այդ մատյանը գրվել է Հերմոնում և նվիրվել է նույն վանքին: Եթե այո, ապա ինչո՞ւ է երկու դեպքում էլ ջնջվել Հերմոնի անունը: Կարծում ենք, որ այս հարցերի պատասխաններն առայժմ անհնար է գտնել, եթե հավելյալ տվյալներ ի հայտ չգան:

համար, ինչպես նաև Արսեն Հարությունյանին՝ հատվածի վերծանությանը մասնակցելու համար:

⁸⁸ Այս երևույթի մասին տե՛ս Խ. Հարությունյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, Երևան, 2019, էջ 186–197:

⁸⁹ ԺԴ, Ա, էջ 457:

5. Եսայի Նչեցու հիշատակարանի հատված (ՄՄ 6289, էջ 284ա)

Մի բան պարզ է, որ առնվազն 1323 թ., երբ ստեղծվել է այս մատյանը, Գլաձորի և Հերմոնի վանքի ամենաշուրջը շատ սերտ են եղել (այս մասին կտեսնենք նաև ստորև՝ Հերմոնին նվիրված բաժնում): Հնարավոր է, որ Եսայի Նչեցին Գլաձորում Թորոս Տարոնացու ընդօրինակած և նկարագրազարդած մատյանի միայն հիշատակարանն է գրել Հերմոնի վանքում, որտեղ հաստատվել էր ժամանակավորապես (այսինքն՝ «Բայց տեղի գրութեան սորա» ասելով, թերևս, նկատի է ունեցել հիշատակարանի գրությունը): Այստեղ ավելացնենք, որ 1328 թ. Առաքել Հաղբատեցին իր ընդօրինակած մատյանի գրչության վայրը նշում է հետևյալ կերպ. «ի վանս Գլաձոր, յոր կոչի Աղբերց վանք, ընդ հովանեաւ **Սուրբ Նախավկային եւ Սուրբ Գրիգորիս**»⁹⁰, փաստորեն, հիշատակելով Գլաձորի (Ս. Ստեփանոս Նախավկա) և Հերմոնի (Ս. Գրիգոր) եկեղեցիների անունները:

Եսայի Նչեցու հիշատակարանի շարունակությունը Բուրթելի և նրա ընտանիքի գովաբանությունն է. «...**իշխանաց իշխանին և յաղթող սպայապետին՝ Բուրթելին և երկու արեգակնանման, գեղեցկագեղ հարազատ զաւակացն իւրոց՝ Պեշքենայ և Իւանէի, նաև ամենայն գովութեամբ բարգաւաճեալ ամէնաւրինեալ ամուսնոյ իւրո՝ Վախախին, որք են յարանց և ի կանանց ազգ ընտրեալ և գովեալ, լի**

⁹⁰ ԺԴ, Բ, էջ 29:

հաւատովք և կատարեալք ամենայն գործովք առաքինութեան, ի ձեռն որոց յոլով շինութիւն և խաղաղութիւն գործեցաւ մեզ և ամենայն եկեղեցեաց Քրիստոսի, ըստ որում հայցեմք ի Ստեղծողէն բնաւից՝ բարձր և հաստատուն առնել զաթոռ իշխանութեան սոցա, իբրև զաւուրս երկնից և վերա երկրի, զի կացցեն մնասցեն ընդ արևու յառաջ, քան զլուսին յազգէ մինչև յազգ, զարմալք և զաւակալք իւրեանց» (283բ-284ա):

Այս տողերին անմիջապէս հաջորդում է Եսայի Նչեցու հավաստումն այն մասին, որ ինքն իր աշակերտների հետ արժանացել է Օրբելյանների մեծ օժանդակությանը, որ նրանք իրենց չեն համարել օտար, այլ ընդունել են որպէս հարազատ. «ի հասարակախնամ բարեաց սոցա ընդ ամենեսեան և **մեր մեր աշակերտաւք բազում և անթիւ գուրս բարեաց գտաք ի սոցանէ, որ զաւտարութիւնս մեր ժողովեցին, և ընկալան զմեզ ոչ իբրև զաւտար, այլ իբրև յինքեանց հարազատ** ծնեալ մանկունս, գրով և սիրով զմեր ստահակութիւնս ընկալան» (284ա-284բ):

Դրան հաջորդում է 1300-1324 թթ. Սյունյաց մետրոպոլիտ Հովհաննես Օրբելին ուղղված երախտագիտական խոսքը, որին Եսայի Նչեցին կոչում է իր սիրելի որդի, քանի որ նա ուսանել էր Գլաձորի համալսարանում և այստեղ էր վարդապետական գավազան ստացել. «Դարձեալ յեռեալ հիւսեցի ընդ յիշատակեալսս ամենայն բարի յիշման արժանաւորն, **արհիական վերատեսուչ այսմ նահանգի, որ է ազն սորին, ըստ մարմնոյ** (նկատի ունի Օրբելյան տոհմին պատկանելը – Կ. Մ.), **վարժն յիմաստս և վսամն ի գիտունս՝ Տէր Յովհաննէս մականուն Աւրալէլ մետրապալիտ և այցելու Սիւնեաց երկոտասան գաւազանաց, մանաւանդ իմաստութեամբ և ուղղափառութեամբ ամենայն աշխարհի, որ է մեր սիրելի որդի ըստ փրկագործ երկանց Բանին ծնընդեան**» (284բ):

Արդեն Հովհաննես Օրբելի աթոռակալության ժամանակ նախանշված էր նույն Օրբելյան տոհմից սերող հաջորդ մետրոպոլիտը՝ երիտասարդ Ստեփանոս Տարսայիձը (1314 -1331 թթ.), որը նույնպէս Գլաձորի շրջանավարտ էր, ուստի Եսայի Նչեցին նրան էլ է իր որդին համարում և խոսքն ավարտում երկու մետրոպոլիտներին ուղղված շնորհակալությամբ՝ համալսարանի նկատմամբ ցուցաբերած խնամատարության համար. «Այլև զնորին (Հովհ. Օրբելի – Կ. Մ.) արեանառու մերձաւոր և սնունդ, **ամենամաքուր՝ Տէր Ստեփաննոս մականուն Տարսայիձ, որ է և նա մեր որդի ի Բանէ ծնեալ, մանուկ տիալք առեալ զաշտիձան**

արհեստագործական, զոր Տէր Աստուած կառուցէ զսոսա երկար ամանակս ի գլուխս եկեղեցւոյ Իւրոյ, յորոց և մեք բազում գուրս և խնամս տեսաք և վայելեցաք ի սոցանէ, ըստ որում եղիցին սոքա ըստ Աւետարանիս և յանմոռաց յիշատակն Քրիստոսի արձանագրեալք» (284բ-285ա):

Հիշատակարանն ավարտվում է Եսայի Նչեցու՝ իր, ծնողների ու վարդապետների, նաև ընթերցողների համար հիշատակ հայցող խոսքերով. «Յետ ամենեցուն և զիս՝ **զամենամեղ անձն Եսայի,** յիշեսցիք ծնողաւք և վարդապետաւք յողորմութիւնն Աստուծոյ, և դուք յիշեալ լիցիք ի Քրիստոսէ յայժմուս և յապագային և յանսպառ յաւիտենին» (285ա):

Եսայի Նչեցու սույն ինքնագիր հիշատակարանը գլխավոր սկզբնաղբյուրն է այն մասին, որ Գլաձորի համալսարանը Խաղբակյան իշխաններից բացի հովանավորել են նաև Օրբելյանները, ընդ որում և՛ իշխանները, և՛ նույն տոհմից սերող մետրոպոլիտները, որոնք ուսանել են այստեղ: Այս մասին այլուր հնարավոր է միայն կցկտուր ակնարկներ գտնել: **Եսայի Նչեցու կողմից շքեղ Ավետարանի ընծայումը Օրբելյանների վանքին և հիշատակարանում նրանց փառաբանումը կարելի է համարել նաև մի ուղերձ Օրբելյաններին՝ շարունակելու և մեծացնելու համար հոգածությունը համալսարանի նկատմամբ,** քանի որ նրանց հնարավորությունները՝ որպես Սյունիքի աշխարհիկ և հոգևոր ընդհանրական տեղեր, շատ ավելի մեծ էին Խաղբակյանների համեմատությամբ:

Գլաձորի համալսարանի և Հերմոնի վանքի առնչություններին ավելի հանգամանորեն կանդրադառնանք ստորև: Իսկ 1323 թ. Ավետարանի մասին խոսքն ամփոփելով՝ նշենք, որ այն արժեքավոր է կարևոր տեղեկություններ պարունակող հիշատակարանով և բարձրարվեստ նկարազարդմամբ, այդ թվում՝ ըստ հայկական տեղեկությունների Ներսես Մշեցու և Եսայի Նչեցու դիմանկարներներով, և գլաձորյան ժառանգության ամենաթանկագին մասունքներից մեկն է:

ԳԼԱՁՈՐԸ ԵՎ ՎԵՐԻՆ ՆՈՐԱՎԱՆՔԸ

Գլաձորի համալսարանի պատմության ուսումնասիրողները նախ-կինում շատ հպանցիկ են անդրադարձել Վայոց ձորում գտնվող և Օրբելյան իշխանների հովանավորության ներքո գործող Վերին Նորավանքի հետ ունեցած նրա առնչություններին: Վերջինս դիտարկվել է որպես Գլաձորից ծագած դպրոցներից մեկը, որը գործել է 14-րդ դարի ընթացքում, մինչդեռ այս երկու կենտրոնների կապը շատ ավելի վաղ է սկսվել և սերտ եղել:

Վերին Նորավանքի դպրոցի գործունեության սկզբնավորումը կապվում է Դավիթ վարդապետի անվան հետ, որը Գլաձորի ռաբունապետներ Ներսես Մշեցու և Եսայի Նչեցու գործակիցն էր: Այս վերջին հանգամանքի պատճառով գրականության մեջ նա հիմնականում համարվել է միայն Գլաձորի ավագ ուսուցիչ, երկրորդ մարդը՝ ռաբունապետներից հետո, և գրեթե անտեսվել է նրա դերը որպես առանձին դպրոցի՝ Վերին Նորավանքի առաջնորդ և ռաբունապետ: Դեռևս 10-րդ դարից գոյություն ունեցող Վերին Նորավանքի վերելքը և նրա առնչությունները Գլաձորի հետ մեծապես պայմանավորված են Դավիթ վարդապետի գործունեությամբ, ուստի նախ անդրադառնանք նրան:

ա. Դավիթ վարդապետը Վերին Նորավանքում

Գրականության մեջ Դավիթ վարդապետին երբեմն կոչում են Դավիթ Սասնեցի⁹¹: Սակայն մեզ չհաջողվեց գտնել որևէ սկզբնաղբյուր, որտեղ Դավիթը հիշատակվում է Սասնեցի մականվամբ: Գլաձորի առաջին հետազոտողներ Ղևոնդ Ալիշանը և Գարեգին Հովսեփյանը, որոնք հիմնվել են սկզբնաղբյուրների վրա, նրան Դավիթ վարդապետ կամ ռաբունապետ են կոչում:

Դավթի մասին առաջին հիշատակությունը պահպանվել է 1275 թ. Մշո Առաքելոց վանքում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում, որի ստացո-

⁹¹ Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 89, Լ. Խաչերեան, Եսայի Նչեցին..., էջ 160-161:

ըը Ներսես Մշեցին էր: Գրիչ Գրիգորն իր ուսուցիչ-ստացողին մեծարանքով հիշելուց հետո, նշում է նաև վանքի վարդապետներից Դավթին. «...հայրն հասարակաց՝ Ներսէս վարդապետն խնդրել ի նուաստ աշակերտէ՝ Գրիգորէ սուտանուն վարդապետէ զգիծս... ի մէջ ձմերանս...: **Եւ զմեր վարդապետն Դավիթ** ընդ նմա արժանի արասցէ Քրիստոս յիւր արքայութեանն»⁹²: Հետագա հիշատակումներում ևս Դավթի անվանը կից մականուն չի հանդիպում, ուստի մենք այսուհետև նրան կկոչենք **Դավիթ վարդապետ**, ինչպես նշված է նաև նրա ինքնագիր հիշատակարանում (մոտ. 1302 թ.) և Վերին Նորավանքում պահպանված նրա տապանաքարի վրա՝ համառոտագրությամբ. «ԴԹ ՎԴ»⁹³:

Մշո Առաքելոց վանքում նրա 1275 թ. առաջին հիշատակությունից կարելի է ենթադրել, որ Դավիթը Ներսես Մշեցու ընկերակիցն է եղել այդ վանքից Վայոց ձոր գալու ժամանակ, և նրանք միասին են այստեղ գործունեություն ծավալել: Քանի որ այս շրջանի իրադարձությունների վերաբերյալ պատմական կանոնավոր շարադրանք չկա, մեր գլխավոր սկզբնաղբյուրը ձեռագրերի հիշատակարաններն են և մասամբ այլ աղբյուրներում եղած տեղեկությունները: Բնականաբար, պատմական իրականությունը վերականգնելու համար անհրաժեշտ են նաև համապատասխան ենթադրություններ, որոնք պետք է հյուսվեն հայտնի փաստերի շուրջը և հենվեն դրանց վրա:

Ինչպես երևում է, Խաղբակյանների տարածքում գտնվող Գլաձորի համալսարանի գործունեության պայմաններում, 1290-ական թթ. կեսերին Օրբելյանները նույնպես հոգևոր դպրոց են հիմնել իրենց պատկանող վանքերից մեկում՝ Վերին Նորավանքում, որն այժմ հայտնի է Շատիվանք կամ Շատիկ վանք անունով (այս հարցին կանդրադառնանք ստորև): Հատկանշական է, որ այս նախաձեռնության համար Օրբելյանները ներգրավել են Գլաձորի ուսուցիչներից վերը նշված Դավիթ վարդապետին: Նա առաջին անգամ 1302 թվականին է հիշատակվում Վերին Նորավանքում՝ որպես վանահայր և րաբունապետ, որն այդ ժամանակ նյութական մեծ աջակցություն է ստանում վանք այցելած մետրոպոլիտ Հովհաննես Օրբելից (հիշատակարանին մանրամասնորեն կանդրադառնանք ստորև)⁹⁴: Սակայն

⁹² ԺԳ, էջ 459:

⁹³ Կ. Մաթևոսյան, Պատմահնագիտական դիտարկումներ, էջ 118:

⁹⁴ ԺԴ Ա, էջ 22-23:

պահպանված այս տեղեկությունը չի նշանակում, թե Դավիթը Վերին Նորավանքում է հաստատվել հենց այդ թվականին:

Ստեփանոս Օրբելյանի պատմության մեջ պահպանված մի տեղեկությունից կարելի է ենթադրել, որ Դավթի գլխավորած դպրոցը գործում էր դեռևս 1297 թվականից: Գլաձորի ուսուցչապետ Եսայու և Վերին Նորավանքի ընթերցանապետ Դավթի ունեցած կարգավիճակի մասին պատկերացում է տալիս Ստեփանոս Օրբելյանի կազմած՝ Հայոց կաթողիկոսին ուղղված նամակը: Ինչպես հայտնի է, Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսի՝ Սյունիք ուղարկած նամակին ի պատասխան, 1297 թ.⁹⁵ Ստեփանոս Օրբելյանը Նորավանքում գումարած ժողովի հաստատմամբ մի գրություն է կազմում՝ ընդդիմանալով կաթողիկոսի որդեգրած լատինամետ քաղաքականությանը: Այդ նամակը ստորագրել են հոգևոր և աշխարհական տերեր՝ Բջնիի աթոռակալ Տեր Հովհաննեսը, Հաղբատի, Հավուց թառի, Գողթնի եպիսկոպոսները, Կեչառիսի վանահայր Խաչատուր Կեչառեցին, իշխաններ Էլիկում և Լիպարիտ Օրբելյանները, Պապաք և Էաչի Խաղբակյանները: Այն ստորագրել են նաև ժամանակի նշանավոր ընթերցանապետներ՝ Եսայի Նչեցին, որը գրում է՝ **«Ես Եսայի՝ կրտսեր բանասիրաց և յետին վարժապետ, իմով աշակերտօքս համախոհ եմ և միաբան եմ այսմ գրոյ և վերոգրեալ արանցս...»**, որից հետո՝ առանձին տողով, Դավիթը՝ **«Ես Դավիթ՝ նուստ ոգի քարոզի բանի և վարդապետ Հայաստանս եկեղեցւոյ, համախոհ և միաբան եմ այսմ ուղղադաւան թղթոյս, որ ունի ճշմարտիւ զսուրբ հարցն աւանդութիւնս...»**⁹⁶:

Այսպիսով, նամակից երևում է, որ 1297 թվականին Եսայի Նչեցին և Դավիթ վարդապետը հանդես են գալիս առանձին, ուստի տարբեր հաստատություններ են ղեկավարել: Դրանք էին Գլաձորի համալսարանը և Վերին Նորավանքի դպրոցը: Ուշագրավ է նաև, որ Դավիթը հիշատակվում է որպես Հայաստանի եկեղեցու վարդապետ:

⁹⁵ Գրիգոր Անավարզեցին Կոստանդին Կեսարացի եպիսկոպոսի ձեռքով իր նամակը Սյունիք է ուղարկել կաթողիկոս դառնալուց մի քանի տարի հետո: Ստույգ թվականը աղբյուրներում չի վկայված, մենք հավանական ենք համարում և կիրառում Մադաթի պատրիարք Օրմանյանի ենթադրած թվականը՝ 1297 (Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Խ. Բ, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 2063):

⁹⁶ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 462:

Կիլիկիայում աթոռակալող կաթողիկոսների և Սյունյաց մետրոպոլիտների դավանաբանական ու ծիսական հարցերում այս հակասությունը շարունակվել է նաև հետագայում: Հայտնի է Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսին հաջորդած Կոստանդին Կեսարացու (1307–1322)՝ մոտավորապես նույնաբովանդակ նամակի պատասխանը, որը կազմվել է 1314 թվականին, մեկ այլ հավաքի ժամանակ, Հովհաննես Օրբել և Ստեփանոս Տարսայիձ եպիսկոպոսների, ինչպես նաև վերոնշյալ րաբունապետների կողմից⁹⁷: Գրության վերջում եղած ստորագրությունների հատվածում կարդում ենք՝ «...եպիսկոպոսքս Սիւնեաց՝ Տէր Յովհաննէս և Տէր Ստեփանոս և **վարդապետքս՝ Դավիթ և Եսայի**, այլ ամենայն վարդապետօքս և վանօրէօքս»⁹⁸: Ուշադրության է արժանի, որ 1314 թ. նամակում Դավթի անունը հիշատակված է Սյունյաց երկու եպիսկոպոսներից անմիջապես հետո և Եսայի Նչեցու անունից առաջ: Սրա պատճառներից մեկը կարող է այն լինել, որ այդ շրջանում Խաղբակյանների դիրքերն Օրբելյանների համեմատությամբ թուլացել էին, ուստի նրանց տարածքում գործող դպրոցի րաբունապետին առաջնություն է տրվել:

բ. Միքայել Ասորու ժամանակագրության Վերին Նորավանքի ձեռագիրը

Վերին Նորավանքի և Դավիթ վարդապետի՝ որպես առաջնորդի և րաբունապետի մասին գլխավոր սկզբնաղբյուրներից մեկը Միքայել Ասորու ժամանակագրության ընդօրինակությունն է, որը գտնվում է Նոր Զուղայում (Ս. Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. 243, ձեռագրացուցակում՝ համար 525) և արժանի է առանձին քննության: Այս ձեռագրի էջերից մեկի վրա պահպանվել է Սյունյաց մետրոպոլիտ Հովհաննես Օրբելի՝ 1302 թ. Վերին Նորավանքում գրված ինքնագիրը: Այն հիշատակարան չէ, թեև հրատարակվել է որպես այդպիսին, այլ ավելի շուտ մի պաշտոնագիր-նվիրագիր, որտեղ Հովհաննես Օրբելը հայտնում է, որ երբ ինքը եկել է Վերին Նորավանք, վանահայր Դավիթ վարդապետը և մյուս միաբանները դիմել են իրեն՝ վանքի նյութական ապահովության համար ժողովուրդ խնդրելով և ինքն էլ չորս գյուղ է հատկացրել, որպեսզի դրանց հասույթը վանքին

⁹⁷ Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 280:

⁹⁸ Յ. Տաշեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, 1895, էջ 180:

տրամադրվի: Դրա դիմաց նրան տարեկան երեք օր պատարագ է հատկացվել՝ Ս. Ծննդյան տոնին, որն ամրագրվել է նվիրատվական վիմագրերից հայտնի նգովքի բանաձևով: Փաստաթղթի կարևորությունը նկատի ունենալով՝ այն բերում ենք ամբողջությամբ.

«Յանուն յամենակալին Աստուծոյ, ես՝ տէր **Յովանէս**, յազգէ **Արպէլեանց**, պռատաւֆրանտէս Հայոց Մեծաց և մետրապալիտ **Սիսական** նահանգիս, եկայք ի **Վերի Նորավանս** առ վարդայպետն **Դաւիթ**, և սոքայ խնդրեցին ի մէնջ ժողովուրդ ինքեանց ի սատար սուրբ ուխտիս, և մեք տվա(ք) սոցայ ժողովուրդ **գԱնկեղի**, **գեղիսն**, **գեղիկնայծոր**, **գՎաղցան** ի սեպիական ժողովուրդ և թէմ, որ զամենայն հաս և գիրաւունք սոքայ սոցայ տացեն:

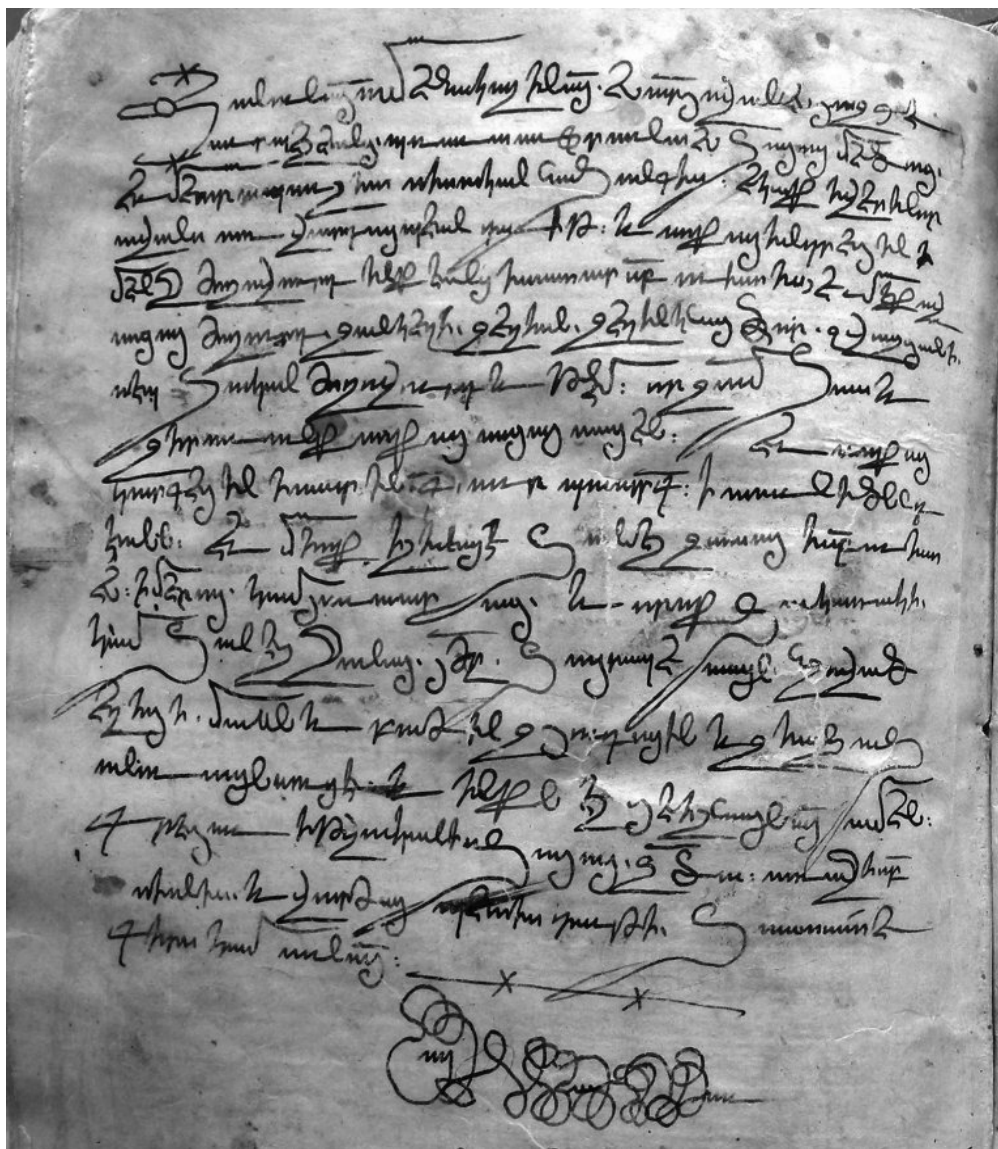
Եւ սոքայ կարգեցին ի տարին Գ (3) աւուր պատարագ ի տաւնի Ծննդէանն: Եւ մի՛ ոք իշխեսցէ հանել զսոսայ ի սուրբ ուխտէս, ի մերոց կամ յաւտարաց, և որ ոք հակառակի կամ հանել ջանայ, ՅԺԸ (318) հայրապետացն նգոված եղիցի, մասն և բաժին գՅուդային և զխաչահանուացն առցէ, և ինքն ելցէ ի շնո(րհա)ցն Աստուծոյ. ամէն:

Գրեցաւ ի թուականիս Հայոց 2ԾԱ (1302), առաջի **Սուրբ Սիոնիս** և վարժայպետիս՝ **Դաւթի**:

Հաստատէ գիրս կաման Աստուծոյ:

(ստորագրություն)»⁹⁹ (նկ. 6):

⁹⁹ Ս. Տէր-Աւետիսեան, Ցուցակ ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ Վանքի, հ. Ա., Վիեննա, 1970, էջ 799 (սույնը՝ ԺԴ, Ա, էջ 22-23): Գրությունը ձեռագրի 232բ էջում է, որի լուսանկարը մենք շնորհակալությամբ ստացել ենք հայագետ, դոկտոր Անդրեա Շմիդտից: Հրատարակված գրությունը ձեռագրի էջի լուսանկարի հետ համեմատելով որոշ սրբագրումներ ենք արել: Մասնավորապես, հեղինակն օգտագործել է ինչպես երկտառ, այնպես էլ միատառ «և», «սոքայ սոցայ» բառերում հրատարակության մեջ բացակայում է բառավերջի «յ»-ն, «տվա(ք)»-ը տպված է «տովաք», պատարագների մասին հատվածում՝ «ի տարին Գ(3) աւուր», տպված է՝ «ի աստին Գ(3) աւուր» և այլն: Հիշատակարանի վերջում, բոլոր հրատարակություններում եղել է՝ «վարժայպետիս՝ Դաւթի», իրականում՝ «վարժայպետիս՝ Դաւթի» (ճիշտ ընթերցումը Հասմիկ Իրիցյանի):

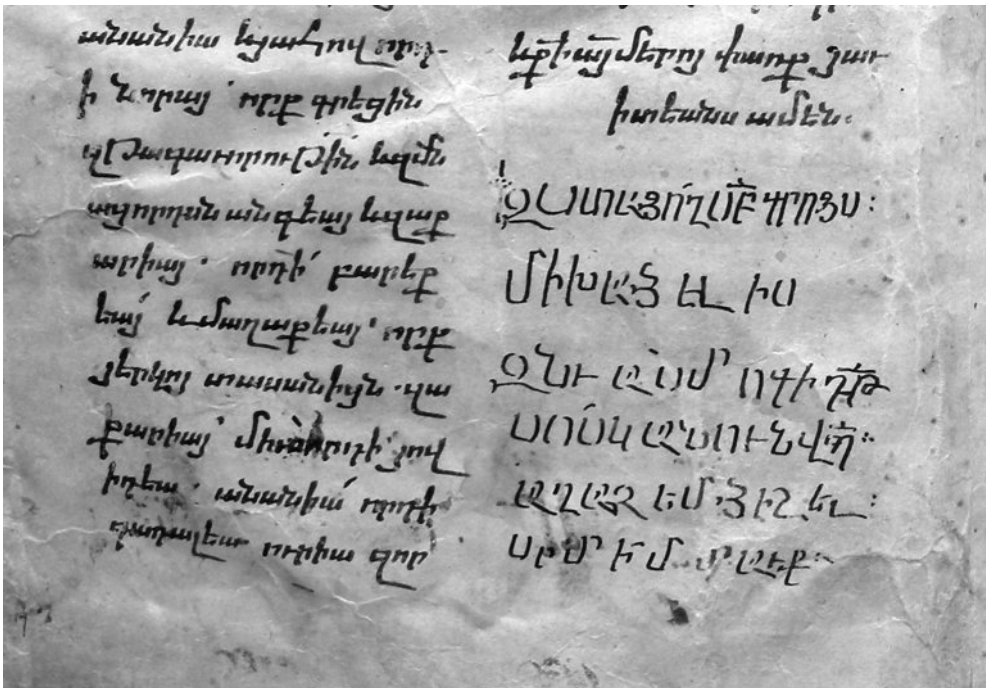

6. Հովհաննես Օրբելի՝ 1302 թ. Վերին Նորավանքում գրված պաշտոնագիրը
(Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. 243/525, էջ 232բ)

Սույն գրությունը գրվել է հիշյալ ձեռագրի մեջ, քանի որ մատյանի ստացողը հենց Դավիթ վարդապետն ու վանահայրն էր: Հատկանշական է, որ Հովհաննես Օրբելը նրան կոչում է նաև վարժապետ: Նոր Զուղայի ձեռագրացուցակում տեղ է գտել նաև ձեռագրի մի հիշատակագրություն, որի գրի մասին ցուցակագրողը ծանոթագրում է՝ «մեծ երկաթագրով»: Այն

հետևյալն է՝ «Զստացող սուրբ գրոցս Միխայելիս զնւաստ ոգի Դաւիթ սոսկանուն վարդապետ, աղաչեմ յիշել սրտի մտաւք» (էջ 246բ)¹⁰⁰:

Հիշատակագրության լուսանկարից դատելով՝ կարծում ենք, որ այն Դավթի ինքնագիրն է (նկ. 7): Հետաքրքիր է, որ այստեղ նա իր մասին օգտագործում է «**զնւաստ ոգի**» արտահայտությունը, որը կիրառել է նաև վերը նշված՝ կաթողիկոսին ուղղված 1297 թ. ընդհանրական նամակը ստորագրելիս: Իր անունը նա գրել է համառոտագրված՝ «ԴԹ սոսկանուն ՎՊ»: Ցավոք, ձեռագրի բուն գրչի անունը հայտնի չէ, բայց նրա թողած մյուս հիշատակագրությունները ձեռագրի սովորական գրչությամբ են, իսկ այս մեկի՝ գլխագրերով լինելը և վերը նշված մանրամասները թույլ են տալիս այն համարելու Դավթի ձեռքով գրված:

7. Դավիթ րաբունապետի ինքնագիր հիշատակարանը (Նոր Զուղայի մանափրկիչ վանք, ձեռ. 243/525, էջ 246բ)

Ինչպես երևում է, բուն մատյանն առնվազն մի քանի տարի ավելի վաղ է ստեղծվել: Համենայն դեպս, 1302 թվականը Հովհաննես Օրբելի գրության թվականն է, ոչ թե մատյանի գրչության: Բարեբախտաբար, ձեռագրում

¹⁰⁰ Նույն տեղում:

առկա են նաև այլ հիշատակագրություններ, որոնք էական տվյալներ են պարունակում: Դրանք դուրս են մնացել Նոր Զուղայի ձեռագրացուցակից և մեզ են հասել համապատասխան էջերի լուսանկարներով:

Հիշատակագրություններից մեկը բովանդակությամբ պարզ է. «Զստացող գրոցս զԴաւիթ վարդապետն յիշեցէք ի Տէր» (էջ 189բ): Մյուսը կարևոր է այն առումով, որ Դավիթը կոչվում է ընթերցող. «Զստացաւ այսմ տառիս **զԴաւիթ ընթերցողն** յիշեցոյիք առաջի ահեղ ատենին Քրիստոսի, ո՛վ դասք լուսոյ, և դուք յիշեալ լիջիք առաջի անմահքն Քրիստոսի» (էջ 93բ): Հաջորդ հիշատակագրությունը՝ փառաբանական լինելով հանդերձ, շատ կարևոր տեղեկություն է տալիս Դավթի մասին՝ որպէս թարգմանչի. «Զբարեացապարտն ամենայն բարեաց և **զթարգմանիչն հին և նոր պատմութեան գրոց, մանաւանդ այսմ լուսազարդ մատենիս, զմեծապատիւ ընթերցողն** և զքարոզն տիեզերահռչակ և զամենագով սուրբ վարդապետն զԴաւիթ յիշեցէք ի Քրիստոս, ո՛ր պատուական ընթերցողքս առաջի Տեառն զենւոյն Յիսուսի» (էջ 98ա):

Դժվար է ասել, թե ինչ ձանապարհով, գուցե ընդօրինակությամբ, այս հիշատակարանը նախանցյալ դարում ծանոթ է եղել Գարեգին Զարբհանայանին, որը Միքայել Ասորու երկի թարգմանության առնչությամբ այն ամբողջությամբ մեջբերում է, սկզբում գրելով. «Դարձեալ յայլում յիշատակագրի.»¹⁰¹: Ինչպէս հայտնի է, Միքայել Ասորու ժամանակագրությունը 13-րդ դարում հայերեն երկու թարգմանություն է ունեցել, առաջինը կատարել են Վարդան Արևելցիի և ասորի բժիշկ Իշոխը, երկրորդը՝ Փայլակ Անթառայանի համոզմամբ՝ Դավիթ վարդապետը¹⁰²: Այդ թարգմանությունները զգալիորեն տարբերվում են իրարից, և պատահական չէ, որ հաջորդաբար հրատարակվել են Երուսաղեմում առանձին գրքերով՝ 1870 և 1871 թթ.¹⁰³:

Հարկ է նշել, որ Փ. Անթառայանը Դավթի՝ թարգմանիչ լինելու մասին հիշատակարանին ծանոթ է եղել Գ. Զարբհանայանի հրատարակությունից, որը մեջբերում է, սակայն թերևս վրիպմամբ, այնտեղ «զթարգմանիչն հին և նոր պատմութեան գրոց» բառերից հետո բացակայում են «...մանաւանդ այսմ լուսազարդ մատենիս...» կարևոր խոսքերը: Այնու-

¹⁰¹ Գ. Զարբհանալեան, Թարգմանութիւնք նախնեաց, Վենետիկ, 1889, էջ 570:

¹⁰² Փ. Անթառայան, Վարդան Արևելցի, գիրք Ա, Երևան, 1987, էջ 342-345:

¹⁰³ Տեառն Միխայէլի պատրիարքի Ասորոց ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, 1870, ժամանակագրութիւն Տեառն Միխայէլի Ասորոց պատրիարքի, Երուսաղէմ, 1871:

հանդերձ, նա գրում է. «Մեզ թվում է, որ այս Դավիթը հենց այն անձնավորությունն է, որին մենք փնտրում ենք, իբրև Բ-ի թարգմանիչ (նկատի ունի 2-րդ թարգմանությունը – Կ. Մ): Թե ով է նա, որ այսքան շոյլ գովասանքի է արժանացել, դժբախտաբար, դեռ չի ձշտված: Ստույգ է, որ նա գիտնական է և «թարգմանիչ»: Իբրև այդպիսին, նա միանգամայն կարող էր ձեռնամուխ լինել նման թարգմանչական աշխատանքի և, ըստ երևույթին, հենց այդպես էլ վարվել է և դարձել Բ-ի թարգմանիչը»¹⁰⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, Նոր Զուղայի ձեռագիրը՝ իր հիշատակարաններով և Հովհաննես Օրբելի պաշտոնագրով, կասկած չի թողնում, որ վերոնշյալ հիշատակարանում որպես թարգմանիչ նշված Դավիթը՝ Վերին Նորավանքի առաջնորդ և ռաբունապետ Դավիթ վարդապետն է: Մեր նպատակից դուրս է Միքայել Ասորու երկի թարգմանությունների խնդրում ծավալվելը, միայն հարկ ենք համարում նշել, որ տևական ժամանակ այդ հարցի ուսումնասիրությամբ զբաղված պրոֆեսոր Անդրեա Շմիդտի կարծիքով, Նոր Զուղայի ձեռագիրն առաջին թարգմանության (Վարդան Արևելցու) հնագույն օրինակն է, և այդտեղ Դավիթը կարող էր լինել միայն ժամանակագրության շարունակողը կամ խմբագրողը¹⁰⁵:

Այս արժեքավոր ձեռագրի մասին պետք է ավելացնել, որ Դավիթը, հավանաբար, Ասորու երկի՝ իր լրացումներով տարբերակից, այս մատյանն ընդօրինակել է տվել իր համար, ուստի հանդես է գալիս որպես ստացող: Ցավոք, գլխավոր հիշատակարանը չի պահպանվել, որտեղ թերևս այլ կարևոր տվյալներ կարող էին լինել ձեռագրի և թարգմանության մասին, դրանց թվականները, ինչպես նաև՝ բուն գրչի անունը: Ամեն դեպքում, ինչ էլ որ պահպանվել է, արդեն իսկ մեծ արժեք է ներկայացնում թե՛ մատենագրական-թարգմանական, թե՛ պատմական առումով:

գ. Դավիթ վարդապետը և Գլաձորի համալսարանը

Այժմ, երբ որոշակի տվյալներ ունենք Դավիթ վարդապետի և նրա՝ Վերին Նորավանքի առաջնորդ և ռաբունապետ լինելու մասին, տեսնենք, թե ինչ առնչություն է նա ունեցել Գլաձորի համալսարանի հետ: Հարկ է նշել, որ Դավիթը մի քանի անգամ հիշատակվում է Գլաձորում, որից ել-

¹⁰⁴ Փ. Անթապյան, նշվ. աշխ., էջ 345:

¹⁰⁵ Այս մասին Անդրեա Շմիդտը մեզ տեղեկացրել է անձնական գրույցի ժամանակ և նամակագրությամբ:

նելով ուսումնասիրողները նրան համարել են Եսայի Նչեցու օգնականը՝ երկրորդ մարդը ըստ բաբունապետից հետո: Ցավոք, Դավիթ վարդապետի գլաձորյան հիշատակությունները չեն դիտարկվել ժամանակագրական հաջորդականությամբ և չեն քննվել ըստ էության: 1282 թվականից գործող Գլաձորում Դավիթն առաջին անգամ հիշատակվում է 1307 թ.՝ որպես մի ձեռագրի պատվիրատու: Հաջորդ երկու հիշատակություններն էլ յուրահատուկ են, որոնց կանդրադառնանք ստորև:

Գ. Հովսեփյանը, մեջբերելով Տիրատուր Կիլիկեցու 1309 թ. հիշատակարանը, որտեղ ասվում է՝ «ի վարժապետութեան **մեծիս Եսայայ և եռամեծին Դաւթայ**»¹⁰⁶, ավելացնում է. «այստեղ յիշատակուած Դավիթը Նչեցու օգնականն էր իբրև վարժապետ»¹⁰⁷: Նկատենք, սակայն, որ առավագն տարօրինակ է, երբ Նչեցին կոչվում է մեծ, մինչդեռ Դավիթը՝ եռամեծ: Լ. Խաչերյանը Դավթի մասին նշում է, թե նա Գլաձորի համալսարանում եղել է «Եսայի Նչեցուց հետո երկրորդ դեմքը»¹⁰⁸, մեկ այլ տեղում մասնավորեցնում՝ «եթե ժամանակակից տերմինաբանությամբ արտայայտուենք՝ Դաւիթ Սասնեցին հանդիսացել է Գլաձորի համալսարանի «պրոռեկտորը»¹⁰⁹:

Իրականում, թեև Դավիթը կապված է եղել Գլաձորի հետ դեռևս Ներսես Մշեցու ժամանակից, բայց հանդիսացել է Օրբելյանների հովանու ներքո գործող Վերին Նորավանքի վանահայրն ու ըստ բաբունապետի: Գլաձորում նա հիշատակվում է երեք անգամ, մինչդեռ Եսայի Նչեցին՝ շուրջ 60 անգամ: Առաջին հիշատակումը, ինչպես նշվեց, 1307 թ. մի ձեռագրի հիշատակարանում է, որի գրիչ Պողոսը նախ փառաբանական խոսքեր է ձոնում Օրբելյան իշխաններ Բուրթելին ու Բուղտային, ապա ստացողի մասին նշում՝ «Բայց գրեցաւ սա հրամանաւ և արդեամբ **մեծ վարժապետին Դաւթի, [ի] վայելումն անձին իւրոյ և յետ աստեացս յիշատակ իւրն հոգոյ**»¹¹⁰: Այնուհետև գրիչը շարունակում է շարադրանքը, խնդրում է հիշել նաև իրեն և հիշատակարանի վերջին պարբերության մեջ նշում է

¹⁰⁶ ԺԴ. Ա, էջ 156:

¹⁰⁷ Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 265: Հրատարակության մեջ Տիրատուրի հիշատակարանի թվականը վրիպմամբ 1300 է նշված (անդ):

¹⁰⁸ Լ. Խաչերյան, նշվ. աշխ., էջ 150:

¹⁰⁹ Լ. Խաչերեան, նշվ. աշխ., էջ 161:

¹¹⁰ ԺԴ. Ա, էջ 135:

րաբունապետ Եսայի Նչեցուն ու նրա աշակերտ Տիրացուն: Այսինքն, ըստ այս հիշատակարանի, Դավիթը, որ մեծ վարժապետ է, ընդամենը ձեռագիր է պատվիրել Գլաձորում աշխատող գրչին:

Ըստ ամենայնի, Դավիթը հաճախ է այցելել Գլաձոր, հավանաբար նաև դասավանդել է: Կարծում ենք, որ նրա՝ գիտնականի բարձր հեղինակությունը, ինչպես նաև Օրբելյանների հովանավորությամբ գործող վանքի առաջնորդ լինելու հանգամանքն է պատճառը, որ հենց Եսայի Նչեցու ցուցումով, Դավթի ներկայության ժամանակ գրված գլաձորյան հիշատակարաններում առանձնակի մեծարանքով է նրա մասին նշվել:

Ինչպես վերը տեսանք, 1309 թ. Տիրատուր Կիլիկեցու հիշատակարանում արձանագրված է. «ի վարժապետութեան **մեծիս Եսայեայ և եռամեծին Դաւթայ**»: Խոսում է նաև Դավթի անվան վերջին հիշատակությունը Գլաձորում՝ 1321 թ. Կյուրիոն գրչի ընդօրինակած Ավետարանում (Բրիտանական գրադարան, Add. 15. 411)՝ «ի հայրապետութեան սուրբ և բազմերջանիկ հռետորաց Հայոց՝ **երկուց ամուլաց ճշմարիտ հաւատոյ մերոց՝ Դաւթի և Եսայեա**»¹¹¹: Ինչպես տեսնում ենք, Դավթի անունը Նչեցու անունից առաջ է գրվել: Այսպիսի բաները պատահական չեն լինում, և անհնար է, որ «երկրորդ դեմքի» անունը «առաջին դեմքի» անունից առաջ գրվի: Կարծում ենք՝ ակնհայտ է, որ Դավթի՝ որպես Գլաձորում Եսայի Նչեցուց հետո «երկրորդ մարդը» լինելու մասին վերը նշված տեսակետն անընդունելի է:

Հատկանշական է, որ այդ նույն շրջանում Դավիթ վարդապետին՝ րաբունապետի կարգավիճակով, տեսնում ենք արդեն իր վանքում՝ Վերին Նորավանքում: Հովհաննես Օրբելի 1302 թ. գրությամբ մատյանից հետո այստեղ մեկ այլ ձեռագիր՝ Ավետարան է գրվել 1312 թ. (Վրաստանի ձեռագրերի ինստիտուտ, 40): Բենեդ կրոնավոր գրչի հիշատակարանում ասվում է. «գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվ[ին] 24Ա (1312), ձեռամբ սուտանուն կրանաւորի՝ **Բենեդի**, ի գաւառս **յեղեզեաց**, ի վանս, որ **Վերի Նոր[ավ]անս** կոչի, ընդ հովանեաւ **Սուրբ Սիոնիս և Մաւրս Լուսոյ, յառաջնորդութեան սուրբ րաբունապետիս Դաւթի** և եղբարորդոյ իւր՝ **Կարապետի**»¹¹²: Այստեղ հետաքրքիր է Դավթի եղբորորդի Կարապետի հիշատակությունը՝ որպես նրա օգնականի:

¹¹¹ ԺԴ Ա, էջ 412-413,

¹¹² ԺԴ Ա, էջ 216,

1318-ին Վերին Նորավանքում ժողովածու է ընդօրինակել Մատթե գրիչը (Նոր Զուղա, 478), որը հիշատակարանում նշում է. «Գրեցաւ տառս ձեռամբ **Մաթէի** սուտանուն քահանայի, ի տեղիս, [որ կ]ոչի **Նորավանս**, ընդ հովանեաւ **Սուրբ Ս[իոնի]**, առ ոտս ամեներջանիկ **րաբու-նապետի Դաւթի**, թվիս 24Է (1318)»¹¹³:

Այսպիսով, Գլաձորի համալսարանի ծաղկման տարիներին՝ 1302, 1312, 1318 թվականներին, Դավիթ վարդապետը որպես առաջնորդ և րաբունապետ հիշատակվում է Վերին Նորավանքում: Տեղի ձեռագրերի հիշատակարաններում նա կոչվում է «րաբունապետ», «սուրբ րաբունապետ», «ամենագով սուրբ վարդապետ», «երջանիկ րաբունապետ»: Պահպանվել է նաև Հովհաննես գրչի ընդօրինակած մի ժողովածու (ՄՄ 1981), որի անթվական հիշատակարանում անկասկած նույն Դավիթն է հիշատակվում. «**Ջերջանիկ և զբազմաշնորհ զերիցս ելրանեալ րաբույնապետն Դ[աւիթ]** յիշեցէք ի Քրիստոս, և զիս՝ զՅով[աննէս] նուաստ աղալ-չեմ»¹¹⁴: Հնարավոր է, որ Դավիթ վարդապետի անվան հետ է կապվում և նրա փառաբանման է նվիրված նաև ժամանակին Ղևոնդ Ալիշանի հրատարակած մի չափածո նամակ¹¹⁵:

¹¹³ ԺԴ Ա, էջ 361:

¹¹⁴ ԺԴ, Բ, էջ 399–400:

¹¹⁵ Ղ Ալիշանի հրատարակած չափածո նամակի տնրի սկզբնատառերը հողում են՝ «Ի Դաւիթ ի նուաստ յաշակ(եր)տէս», բայց հրատարակիչը հեղինակի կամ հասցետիրոջ հարցում երկմտում է, գրելով՝ «Առ սոյն Դաւիթ կամ ի սոյն Դաւթէ»: Ընդհանուր առմամբ, այն վարդապետի փառաբանությունն է: Սակայն հասցետիրոջ հարցում կան տարակուսելի հատվածներ: Մի տեղ, օրինակ, ասվում է՝

«Կաս ի սպասու առ սուրբ տապան,

Եւ յաջորդես նորին պայման,

Մեծ աթոռոյդ արհիական,

Քաջ րաբունիդ եղեր արժան...

Նամակս առ քեզ աղերսական,

Քեզ հարցանեմք ամենքեան,

Քո սուրբ ուխտիւք միաբան» (Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 135):

Արհիական կամ արքեպիսկոպոսական մեծ աթոռին արժանանալու և վանքերի (ուխտերի) վրա իշխանություն ունենալու մասին խոսքերն, օրինակ, կարող էին վերաբերել Գլաձորի շրջանավարտ և Սյունյաց մետրոպոլիտական աթոռին արժանացած Հովհաննես Օրբելին: Նամակում նաև առկա է, իբրև Գլաձորում եղած՝ «Կապապետին սուրբ գերեզման» նշումը, որը տարակուսելի է, քանի որ այդպիսի ուրիշ

Կարծում ենք, որ Դավթի ղեկավարած Վերին Նորավանքի դպրոցը նույնպես ունեցել է վարդապետական ուսմամբ շրջանավարտներ, բայց քանի որ այս կրթարանը չունեի գույգ լսարան (քահանայական և վարդապետական), ինչպես Գլաձորը, այդ պատճառով չի հիշատակվում որպես «համալսարան»: Սակայն հետաքրքիր է, որ Գլաձորի գործունեության դադարումից (1338 թ.) բավական ժամանակ հետո՝ 1360 թ. գրված մի հիշատակարանում Վերին Նորավանքը Գլաձորի համալսարանի նման անվանվում է «երկրորդ Աթենք»։ **«Տէր Սարգիս, սնեալ և վարժեալ յարեւելս ի մայրն իմաստից և յերկրորդ յԱթէն ի Վայու ձորն, ի հռչակաւոր և յաստուածաբնակ վանսն ի Սուրբ Սիոն Վերին Նորավանս...»**¹¹⁶ (այս հիշատակարանին կանդրադառնանք քիչ հետո)։

1321 թ. վերը նշված Ավետարանի առնչությամբ հարկ է ավելացնել, որ նրա հիշատակարաններից մեկում գրիչ Կյուրիոնի մասին ասվում է. «յիշեալ ի Տէր, նաև զբազմավէր հոգիս՝ զ**Կերիոն** գծողիս. ամէն: Եւ ապա զմիշտ յիշելին զմեծ թաբունապետ նորին՝ **Դավիթ**»¹¹⁷: Նույն մատյանում հիշատակարան է գրել նաև Դավիթն ինքը, որի համաձայն նա մատյանը նվիրել է Վայոց ձորի Սպիտակավոր Ս. Աստվածածնի առաջնորդ, իր սան և հոգևոր զավակ Մկրտչին՝ «Նուաստս **ի շարս ուսուցչապետաց՝ Դավիթ**, շնորհեցի զսուրբ Աւետարանս **Սուրբ Աստուածածնին** և առաջնորդի **Սուրբ Անապատին՝ Մկրտչին՝ հոգևոր որդեկին իմոյ**, ի յիշատակ հոգոց իմոց»¹¹⁸:

Հենց այս Կյուրիոնն էլ փոխարինել է իր ուսուցիչ Դավթին Վերին Նորավանքում՝ որպես առաջնորդ և թաբունապետ: Դավիթ վարդապետի մահվան ստույգ թվականը հայտնի չէ: Սակայն 1329 թվականին նա արդեն մահացած էր և հուղարկավորված Վերին Նորավանքում: Այդ է վկայում 1329 թ. վանքի նոր առաջնորդ Կյուրիոնի պատվիրած մատյանում եղած հիշատակարանը, որտեղ վերջինս հիշատակվում է որպես «սպա-

ոչ մի վկայություն չկա: Ս. Կարապետի անունով է եպիսկոպոսանիստ Նորավանքի հնագույն եկեղեցին: Ցավոք, Ղ. Ալիշանը նամակից միայն մի հատված է հրապարակել, թերևս ամբողջական տեքստի հասանելիությունից հետո հնարավոր կլինի այն ավելի ճիշտ մեկնաբանել:

¹¹⁶ Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Է, Երուսաղէմ, 1974, էջ 218:

¹¹⁷ ԺԴ Ա, էջ 412:

¹¹⁸ ԺԴ Ա, էջ 413:

սաւոր սուրբ գերեզմանի քաբունապետին Դաւթի»¹¹⁹: Երջանիկ պատահականությամբ (երբ նկատի ենք ունենում Ներսես Մշեցու և Եսայի Նչեցու գերեզմանների տեղի անհայտ լինելը), պահպանվել է նաև Դավիթ վարդապետի անվանակիր տապանաքարը Վերին Նորավանքում:

դ. Վերին Նորավանքի տեղորոշումը Շատիկ վանքում

Գլաձորը և Վերին Նորավանքն իրարից հեռու չեն գտնվել: Դրանք Վայոց ձոր գավառի այն մասում են, որն ըստ որոշ սկզբնաղբյուրների՝ նաև **Եղեգաց** է կոչվում՝ ընգրկելով Եղեգիս գետի հովիտը և ավազանը: Մինչև վերջերս այս երկու վանքերը բախտակից էին տեղորոշման առումով, այսինքն երկուսի ստույգ տեղն էլ համարվում էր անորոշ: Ինչպես տեղանունների բառարանն է նշում՝ «Նորավանք Վերին..., Վայոց ձոր գավառում, Եղեգիս գետի հովտում: Ճգրիտ դիրքը հայտնի չէ»¹²⁰: Բարեբախտաբար, Վերին Նորավանքի տեղորոշման խնդիրն այժմ կարելի է լուծված համարել՝ շնորհիվ Տիգրան Մկրտչյանի կատարած ուսումնասիրության¹²¹:

Քանի որ նրա գիրքը հրապարակված է (նաև համացանցում հասանելի), մենք չենք ներկայացնի հարցի մանրամասները, Վերին Նորավանքի տեղորոշման շուրջ եղած տարբեր կարծիքները և այլն, այլ կվկայաբերենք միայն այն հիմնական փաստերն ու կռվանները, որոնք ակներև են դարձնում Վերին Նորավանքի և այժմյան Շատիկ վանքի (կամ Շատիվանքի) նույնությունը: Տեղում եղած նյութերը, ինչպես օրինակ՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատին, պատի մեջ ագուցված 931 թ. արձանագրությամբ

¹¹⁹ Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Բ, Երուսաղէմ, 1967, էջ 316:

¹²⁰ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, Երևան, 1998, էջ 23:

¹²¹ Տ. Մկրտչյան, Վայոց ձորի պատմության նոր էջեր. Վերին Նորավանքի տեղը, Երևան, 2017: Գրքի թվայինը տեղադրված է www.armenianart.org կայքի Գրքեր բաժնում: Մենք այս գրքի խմբագիրը լինելով՝ միաժամանակ հետազոտական աշխատանքի ընթացքում մասնագիտական խորհուրդներով ուղղորդել ենք մեր բարեկամ, անկախ հետազոտող Տիգրան Մկրտչյանին, որը հսկայական աշխատանք է կատարել Վայոց ձորի հուշարձանները տեղում ուսումնասիրելու գործում և կարևոր բացահայտումներ կատարել:

8. Վերին Նորավանքի (Շատիկ վանքի) եկեղեցու արևմտյան պատի մեջ ագուցված 931 թ. խաչաքանդակ (լուսանկարը՝ Տիգրան Մկրտչյանի)

խաչքարը (նկ. 8) և Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությունը՝ 930-ական թթ.

Ոստին (Հոստուն) գյուղից վեր Սյունյաց Հակոբ եպիսկոպոսի և գահերեց իշխան Սմբատի ջանքերով վանքի հիմնադրման ու եկեղեցու կառուցման մասին (որի անունը, ցավոք, պատմիչը չի նշում)¹²², վկայում են, որ այն գոյություն է ունեցել 10-րդ դարից: Վանքի 1655-1656 թթ. երկու վիմական արձանագրություններն էլ վկայում են վանքի վերաշինման և եկեղեցու կառուցման մասին, որը տեղի է ունեցել շահաբասյան աղետից կես դար անց այս կողմերը եկած վաճառական Հակոբ Զուղայեցու ծախսերով¹²³: Այդ ժամանակ վանքը նաև շրջապատվել է կիսակլոր աշտարակներով ամուր պարիսպներով (նկ. 9):

Շատիկ վանքի եկեղեցու պատերի մեջ անկանոն շարված են հին եկեղեցու՝ 13-14-րդ դարերի վիմագրական հատվածներով քարեր: Հենց դրանք էլ հնարավորություն են տալիս ճշտելու վանքի անունն այդ շրջանում: Բայց դրան նպաստում են պատմական հարակից տվյալները, մասնավորապես՝ Հովհաննես Օրբելի վերը բերված նվիրատվական պաշտոնագիրը և այլն:

¹²² Ստեփանոս Օրբելեան, էջ 258:

¹²³ Դիվան, III, էջ 156-160:

9. Վերին Նորավանքը (Շատիկ վանք) հարավից

Վանքի անվան մասին նախ իմանում ենք Ստեփանոս Օրբելյանի Պատմությունից, որտեղ նա Վայոց ձորի վանքերը թվարկելիս՝ եպիսկոպոսանիստ (Ամաղուի) Նորավանքից տարբերելու համար՝ այն նշելուց հետո («Նորավանք, որ յետոյ եղև եպիսկոպոսարան»), անմիջապես շարունակում է՝ «**միւս Նորավանք**»¹²⁴: Ինչպես վերևում տեսանք, հիշատակարաններում այն կոչվում է Վերին Նորավանք. մի անուն, որից դատելով՝ ավելի բարձրադիր է եղել եպիսկոպոսանիստ Նորավանքից:

Վերին Նորավանքի գլխավոր եկեղեցին հիշատակարաններում կոչվում է **Սուրբ Սիոն**: Շատիկ վանքի եկեղեցին նույնպես կոչվում է **Սուրբ Սիոն**, որը հին եկեղեցու տեղում և նրա քարերով է կառուցվել: Ի դեպ, Շատիկ վանքը եպիսկոպոսանիստ Նորավանքից անհամեմատ բարձրադիր վայրում է գտնվում:

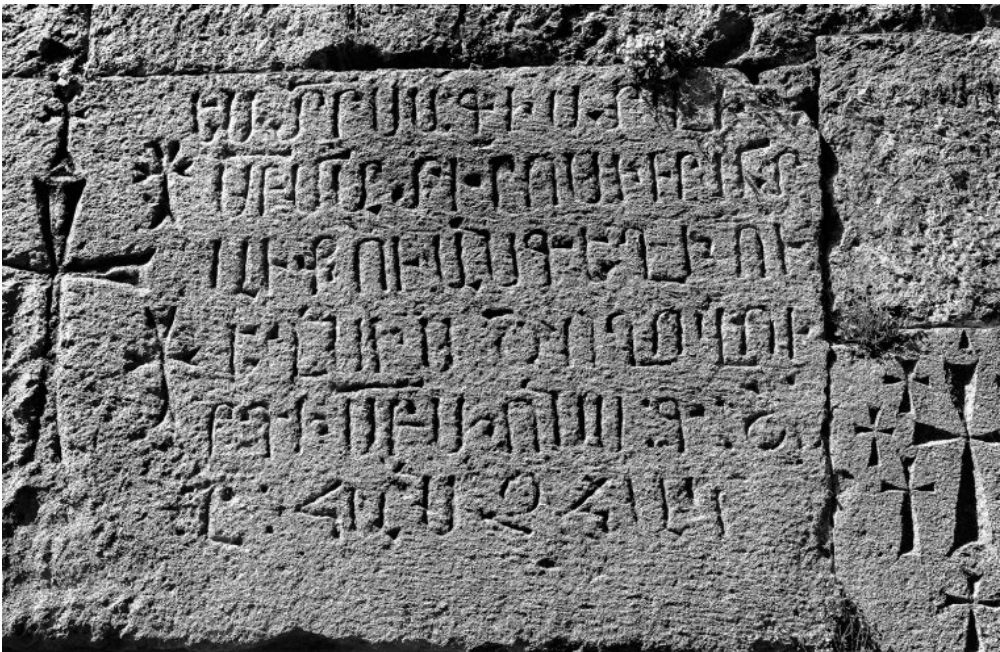
Որոնք են նույնացման հիմնական փաստերն ու կռվանները:

Ինչպես վերը նշեցինք, 1302 թվականի գրությամբ Հովհաննես Օրբելը նշում է Վերին Նորավանքին իր տված գյուղերի մասին՝ «...ես՝ տէր **Յո-**

¹²⁴ Ստեփանոս Օրբելեան, էջ 339-340:

վանէս... եկայք ի **Վերի Նորավանս** առ վարդայպետն **Դաւիթ**, և սոքայ խնդրեցին ի մէնջ ժողովուրդ ինքեանց ի սատար սուրբ ուխտիս, և մեր տվա(ք) սոցայ ժողովուրդ զ**Անկեղի**, զ**Եղիսն**, զ**Եղիկնայծոր**, զ**Վաղցան ի սեպհական ժողովուրդ** և թէմ»¹²⁵:

Շուրջ չորս տասնամյակ անց, Հովհաննես Օրբելի հաջորդ մետրոպոլիտ Ստեփանոս Տարսայիձին հաջորդած Սարգիս մետրոպոլիտը (այդ պաշտոնում հիշվում է 1337 թ.), Շատիկ վանքի մի վիմագրում հաստատում է բնակավայրերից երկուսի պատկանելությունը վանքին: Ինչպես ասվեց, Շատիկվանքի եկեղեցին կառուցվել է հին եկեղեցու քարերով, ընդ որում՝ 13-14-րդ դարերի արձանագիր քարերը նույնպես կտրատվել և օգտագործվել են որպես շինաքար: Բարեբախտաբար, Սարգսի վիմագիրը պահպանվել է եկեղեցու հարավային մուտքի բարավորի արևելյան մասում: Այն հետևյալն է. «ԵՄ՝ Տ(Է)Ր ՍԱՐԳԻՍ, ՏՎԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ՄԱՐՏԻՐՈՍ՝ ԻՒՐ ՄՏԱԽԲ, ՈՒ ԱՆԳԵՂԻ ՈՒ ԵՂՆԻՍ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ Ի Ս(ՈՒՐ)Բ ՄԻՈՆՍ :Գ[ՃԺ]Ը: (318) ՀԱ(Յ)Ր(ԱՊԵՏԱՑ) ՆԶ(ՈՎԻ) ՀԱԿ(ԱՌԱՎՈՂՆ)»¹²⁶ (սկ. 10):

10. Սարգիս մետրոպոլիտի նվիրագիրը (լուսանկարը՝ Տիգրան Մկրտչյանի)

¹²⁵ ԺԴ, Ա, էջ 22:

¹²⁶ Դիվան, III, էջ 157:

Ինչպես տեսնում ենք, արձանագրության մեջ կրկնվում են Հովհաննես Օրբելի կողմից Վերին Նորավանքին նվիրված գյուղերից երկուսի անունները՝ **Անգեղի** և **Եղնիս**: Այսինքն, Սարգիս մետրոպոլիտը՝ որոշ իմաստով, վերահաստատել է Հովհաննես Օրբելի նվիրատվությունը Վերին Նորավանքին: Մյուս երկու գյուղերն այդ ընթացքում հավանաբար անցել են այլ տիրոջ, բայց դրա փոխարեն Սարգիսն ավելացրել է «Ս(ՈՒՐ)Բ ՄԱՐՏԻՐՈՍ՝ ԻԻՐ ՄՏԱԽՔ»: Խոսքը հավանաբար Նահատակի մատուռ-սրբավայրի մասին է, որը գտնվում է Շատին գյուղի մոտ, և որի մուտքերը (եկամուտները) Սարգիսը նույնպես հատկացրել է Վերին Նորավանքին:

Հատկանշական է, որ Հովհաննես Օրբելի գրության հետ համընկնում է նաև վերջում եղած «անեծքի բանաձևը»՝ հակառակողը պետք է նգովված լինի 318 հայրապետներից, և այն, որ երկու դեպքում էլ խոսքը Սուրբ Սիոնին կցվող **Ժողովրդի** մասին է՝ նվիրագրում՝ «**ի սեպհական ժողովուրդ...**», վիճագրում՝ «**ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ Ի Ս(ՈՒՐ)Բ ՄԻՈՆՍ**»: Այնպիսի տպավորություն է, որ վիճագրի տեքստը կազմելիս աչքի առաջ ունեցել են Հովհաննես Օրբելի նվիրագիրը:

Հետաքրքիր է, որ Հովհաննես Օրբելի՝ Վերին Նորավանքին տված գյուղերից երրորդի անունը նույնպես գտնում ենք Շատիկ վանքում: 14-րդ դարի գրչությամբ, հատվածաբար պահպանված վիճագիրը վկայում է. «(Ի ՏԷՐՈՒԹԵԱՆ) ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԻՇԽԱՆԻՆ ՍՄԲԱՏԱՅ, ԵՍ ՎԱՀՐԱՄ ՈՒ ԱՄՈՒՍԻՆ ԻՄ, ՈՐԴԻՔՍ ԻՄ ՍՄՊԱՏ, ՈՒՔԱՆ, ՏՎԱՔ **ՎԱՂԻՑԱՆՈ ՈՒՌՈՒՑ ԱՐՏՆ** Ի Ս(ՈՒՐ)Բ ՄԻՈՆ...»¹²⁷: Ճիշտ է, այստեղ խոսքը Վաղցա կամ Վաղիցան ողջ գյուղի մասին չէ, այլ տեղի մի արտի, սակայն ակնհայտ է միջավայրի ընդհանրությունը:

Եվ վերջապես, Շատիկ վանքի 13-14-րդ դդ. արձանագրությունների բեկորների մեջ Տիգրան Մկրտչյանը նկատել ու հրապարակել է մի վիճագիր, որը դուրս է մնացել վիճագրության Դիվանից, և որտեղ, ըստ էության, նշված է Նորավանք տեղանունը: Շատիկ վանքի Սուրբ Սիոն եկեղեցու հարավային պատի մեջ որպես շինաքար օգտագործված արձանագիր քարերից մեկին, որը նվիրատվական վիճագիր է եղել, կարդացվում է հետևյալը.

¹²⁷ Նույն տեղում, էջ 156:

1. ... ՅԱՆ
2. ...ԱԳԻՆ Հ...
3. ...[ՆՈ]ՐԱՎԱՆ...
4. ...ԱՆՔ...
5. ...ԻՆՁ ԿԱՏԱՐԻ...
6.ՈՂՆ ՅԵԿԵՂԵ...¹²⁸:

Երրորդ տողում հստակ երևացող «ՐԱՎԱՆ» բառը, վստահաբար, այս վանքի իսկական՝ [ՆՈ]ՐԱՎԱՆ[Ք] անվան մասնիկն է (նկ. 11): Հավանաբար դրանից առաջ պիտի լիներ նաև տեղանվան «Վերին» բաղադրիչը, սակայն կարող էր նաև չլինել: Վերին Նորավանքի հիշատակություններում ամենուր չէ, որ նշվում է «Վերին» բնորոշումը: Օրինակ, վերը նշված՝ 1318 թ. Մատթե գրչի հիշատակարանում ասվում է. «Գրեցաւ... ի տեղիս [որ կ]ոչի **Նորավանս, ընդ հովանեաւ Սուրբ Սի-**

11. Վերին Նորավանքում վիմագրի հատված՝ [ՆՈ]ՐԱՎԱՆ[Ք] անվան մասնիկով (լուսանկարը՝ Տիգրան Մկրտչյանի)

ոնի], առ ուտս ամեներջանիկ **րաբունապետի Դավթի**: Այսինքն, Սուրբ Սիոնը՝ որպես տեղի գլխավոր եկեղեցու անուն, նաև Դավիթ րաբունապետի հիշատակությունը, արդեն ցույց են տալիս, թե որ վանքի մասին է խոսքը (եպիսկոպոսանիստ Նորավանքը Ս. Կարապետի անունով էր, նաև ուներ Ս. Ստեփանոս մեծ եկեղեցի):

Հաջորդ տվյալը վերաբերում է Դավիթ վարդապետի գերեզմանին: Ինչպես վերը նշվեց, 1329 թ. Վերին Նորավանքի նոր վանահայր Կյուրիոնը կոչվում է սպասավոր «սուրբ գերեզմանի րաբունապետի Դավթի»¹²⁹, այսինքն՝ նա հուղարկավորված է եղել այդտեղ: Շատիկ վանքի Ս. Սիոն եկեղեցու արևելյան կողմում՝ եկեղեցու պատից ոչ հեռու, պահպանվել է րաբունապետ Դավիթ վարդապետի տապանաքարը: Այն համարվել է

¹²⁸ Տ. Մկրտչյան, Վայոց ձորի..., էջ 37, 77:

¹²⁹ Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ... հ. Բ, էջ 316:

12. Դավիթ րաբունապետի տապանաքարը՝ «Դ(ԱԻԻ)Թ Վ(ԱՐ)Դ(ԱՊԵՏ)» փակագրով (լուսանկարը՝ Կարեն Մաթևոսյանի)

հայտնի է, որ Վերին Նորավանքը պատկանել է Օրբելյաններին: Շատիկ վանքի Սուրբ Սիոնի հարավային պատի արևմտյան և արևելյան ծայրերում դրված երկու քարերի վրա եղած արձանագրության հատվածներից կարելի է ենթադրել, որ այն նվիրատվություն է եկեղեցուն՝ Տարսայիձ Օրբելյանի դուստր Ասփայի հիշատակին՝ «ՆՎԷՐ Ի **Ս(ՈՒՐ)Բ ՍԻՈՆՍ** :Ճ: ԴԵ-ԿԱՆ... ՊԱՏԱՐԱԳ **ԱՍՓԻՆ** ԴՍՏԵՐ ՄԵԾ ԻՇԽԱՆԻՆ ՏԱՐՍԱՑԻՃԻ»¹³¹: Ասփան, որն Արցախի Գրիգոր իշխանի կինն էր, մահացել է 1311 թ. և հուղարկավորվել Խաղավանքում, ուստի այս արձանագրությունն էլ առնվազն այդ թվականից է: Վիմագիրը, վանքի՝ Օրբելյաններին պատկանելու մասին վկայելուց բացի, կարևոր է նաև եկեղեցու անվան հիշատակությամբ: Սարգիս մետրոպոլիտի՝ գյուղերի նվիրատվության մասին վերը նշված վիմագրի նման, այս մեկը նույնպես ցույց է տալիս, որ 1655 թ. կառուցված Շատիկ վանքի եկեղեցին կառուցվել է միջնադարյան Ս. Սիոն

«փլատակներով ծածկված», բայց նրա վիմագիրը հայտնի է եղել և տեղ գտել վիմագրության Դիվանում՝ «Դ(ԱԻԻ)Թ Վ(ԱՐ)Դ(ԱՊԵՏ)»¹³⁰: Բարեբախտաբար, տապանաքարը, որի վրա քանդակված է նաև վարդապետական գավազանի կոր վերնամասն անսովոր ձևով բռնած ձեռք, այժմ տեսանելի է (նկ. 12): Հետաքրքիր է, որ ճիշտ նույնպիսի վերնամասով գավազանով է պատկերված Գլաձորի համալսարանի թաբունապետ Եսայի Նչեցին՝ շուրջ 1320-ական թվականներին Թորոս Սարկավագի ստեղծած մանրանկարում (գուն. նկ. 15):

Մեկ այլ տվյալ. հիշատակարանների տեղեկություններից

¹³⁰ Դիվան, III, էջ 161:

¹³¹ Նույն տեղում, էջ 158:

եկեղեցու քարերով, այսինքն՝ Վերին Նորավանքի եկեղեցու քարերով:

Բնականաբար կարող է հարց առաջանալ, թե ինչո՞ւ և ինչպե՞ս է մոռացվել Վերին Նորավանք անունը և ինչպես է առաջացել Շատիկ վանք անունը: Այս անվան պատմությունը, Տ. Մկրտչյանի կարծիքով, կապված է 15-րդ դարում ապրած Շատիկ անունով վանահոր և սրբակյաց հոգևորականի անվան հետ: Նա հիշվում է 1476 թ. Պողոս վարդապետի ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում՝ «...ի հռչակաւոր մենաստանիս **Վերի Նորավանս** կոչեցեալ...», որտեղ գրիչը նշում է իր ուսուցիչներին՝ Դավիթ և Սարգիս րաբունապետներին, միաժամանակ առանձնակի շեշտադրմամբ առաջնորդ Շատիկին՝ «...առաջնորդի սուրբ ուխտիս, որ բազում հոգաբարձութեամբ խնամող է վանիցս՝ **Շատիկ միայնակեցի**, որ եթող զսէր աշխարհիս և հետևի զհետ Քրիստոսի»¹³²:

Այն, որ 15-րդ դարի հիշատակարաններում բազմիցս հիշատակվելուց հետո, 16-րդ դարում Վերին Նորավանքի անունը բնավ չի նշվում, ենթադրել է տալիս, որ այդ ժամանակ դադարել է գործելուց, հնարավոր է, որ ավերվել է երկրաշարժից: Իսկ 1604 թ., երբ պարսից Շահ Աբասի գործած բռնագաղթի հետևանքով երկիրը մարդաթափ է եղել, ոչ միայն Վերին Նորավանքի, այլև Վայոց ձորի բազմաթիվ բնակավայրերի անունները մոռացության են տրվել: Երբ տասնամյակներ անց սակավ հայ բնակիչներ վերադարձել են այս կողմերը, տեղի վանքերի ու բնակավայրերի հին անունները մոռացված էին, ուստի եկողները նոր անուններով են կնքել, և կամ դրանք կրում էին այդտեղ իրենցից ավելի շուտ եկած օտարազգիների տված օտարահունչ անուններ: Եպիսկոպոսանիստ Նորավանքն, օրինակ, տեղացիները սկսել են կոչել Կարմիր վանք, Թանատը՝ Ղարավանք, երբեմնի գորեղ Օրբելյանների նստավայր ավան Եղեգիսը մինչև խորհրդային տարիների վերջը կոչվում էր Ալայազ և այլն:

Ըստ երևույթին, Վերին Նորավանքի առաջնորդ Շատիկի անունը, որի մասին գրիչն ասում է, թե «...եթող զսէր աշխարհիս և հետևի զհետ Քրիստոսի», իր անարատ վարք ու բարքով մնացել է ժողովրդի հիշողության մեջ, և երբ 1655 թ. վանքը վերաշինելու նպատակով այստեղ եկած վաճառական Հակոբ Զուղայեցին ու նրա հետևորդները հարց ու փորձ են արել, թե ինչ վանք է, նրանց ասել են՝ Շատիկի վանքն է: Ի դեպ, վերաշինված

¹³² ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, մասն Բ, Երևան, 1958, էջ 399:

Սուրբ Սիոնի արևմտյան մուտքի բարավորի վրա արտաքուստ, սև ներկով գրված կարճ արձանագրության մեջ որևէ անուն նշված չի եղել. «Շինեցաւ եկեղեցիս թվին: ՌՃԴ: (1655)»¹³³: Նշանավոր վանահոր անունով վանքերի անվանակոչումը, առնվազն ժողովրդի շրջանում, անսովոր երևույթ չէ: Օրինակ, այսօր քչերը գիտեն, որ Մխիթար Գոշի անունով հայտնի Գոշավանքը՝ բուն անունով, Նոր Գետիկ վանքն է: Խորանաշատի վանքի ձեռագրերում գրիչներն իրենց հիշատակարաններում հաճախ գրչության վայրը նշում են տեղի հայտնի վարդապետ Վանականի անունով՝ «ի վանս Վանական վարդապետի»¹³⁴, կամ Տաթևի վանքում ընդօրինակված մի ձեռագրի հիշատակարանում 19-րդ դարի գրիչը վանքի մասին գրում է. «ի վանս Գրիգորի Տաթևացոյն»¹³⁵ և այլն:

Բարեբախտաբար, վանքը վերաշինողները ձիշտ են կողմնորոշվել գլխավոր եկեղեցու անվան հարցում և պահպանել են հավանաբար վիմագրերում իրենց կարդացած Սուրբ Սիոն անունը: Սակայն մի հիշատակարանից դատելով՝ Նորավանք հնավանդ անունը նույնպես այդ ժամանակ իսպառ մոռացված չի եղել: 1658 թ. գրիչ Ավետը եղեգիսում գրած հիշատակարանում նշում է. «...ի յերկրիս **Վայո ձորոյ**, ի գեղաքաղաքիս **յեղեգիս**, ի նահանգիս **Շատիկոյ Նորավանից** սուրբ յանապատիս»¹³⁶: Այսպիսով, այստեղ Շատիկ և Նորավանք անունները հիշվում են միասին, բայց ժամանակի ընթացքում նախընտրությունը տրվել է առաջինին: Ի դեպ, սա նաև վանքի համար օգտագործված **Շատիկ** անվան մեզ հայտնի առաջին վկայությունն է: Հաջորդ հիշատակությունը 1659 թվականից է¹³⁷:

Վերաշինված Վերին Նորավանքի կամ Շատիկ վանքի մասին ավելյացնենք, որ նրա՝ 17-րդ դարի եկեղեցին օժտված է ճարտարապետական առանձնահատկություններով, ուշագրավ են հատկապես ներսում եղած թաքստոցները¹³⁸: Եկեղեցու ավագ խորանում պահպանվել են նաև հե-

¹³³ Դիվան, III, էջ 160: Հրատարակիչը ծանոթագրել է, որ անձրևաջրերի հոսքի հետևանքով արձանագրությունը ջնջվել է:

¹³⁴ Թ. Մինասյան, Արցախի գրչության կենտրոնները, Երևան, 2015, էջ 68:

¹³⁵ A. Harutyunyan, The Spiritual Citadel of Syunik: Tatev, Yerevan, 2024, p. 248.

¹³⁶ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, կազմեց Վ. Հակոբյան, հ. Գ, Երևան, 1984, էջ 819:

¹³⁷ Նույն տեղում, էջ 860:

¹³⁸ Մ. Հասրաթյան, Սյունիքի XVII-XVIII դարերի ճարտարապետական համալիրները, Երևան, 1973, էջ 75-76:

տաքրքրական որմնանկարների մնացորդներ¹³⁹։ Իսկ վանական համալիրն ընդհանրապես՝ աչքի է ընկնում բարձր պարիսպներով, որոնք ամրացված են կիսակլոր բուրգերով, որի շնորհիվ բերդի տպավորություն է թողնում։ Այս ժամանակաշրջանում վերաշինված վանքերի պաշտպանական (անվտանգային) դերին կանդրադառնանք ստորև՝ Հերմոնի վանքին նվիրված բաժնում։

Համոզված ենք, որ Շատիկ վանքում այժմ իրականացվող մաքրման, ամրացման ու նորոգման աշխատանքները երևան կբերեն վանքի պատմության նոր էջեր, որոնք նաև Վերին Նորավանքի պատմության էջերն են։

Ե. Վերին Նորավանքը Դավիթ վարդապետից հետո (14-րդ դարում)

Վերադառնանք Վերին Նորավանքի մասին 14-րդ դարերի տեղեկություններին։ Նշանավոր Դավիթ վարդապետից հետո Կյուրիոն թաքունապետը Վերին Նորավանքում հիշվում է 1329 թ.՝ որպես Մեկնությունների գրքի ստացող, որն ընդօրինակել է Ստեփանոս գրիչը՝ **«Հրամանաւ և արդեամբք սուրբ Թաքունապետին Կիրիոնի, առաջնորդի մեծ մենաստանիս Վերին Նորավանս կոչեցելոյ, ընդ հովանեաւ Մօրս Լուսոյ և Սուրբ Սիոնի»**¹⁴⁰։ Հիշատակարանում առաջին անգամ, Վերին Նորավանքի Սուրբ Սիոն եկեղեցուց բացի, հիշատակվում է Սուրբ Աստվածածինը՝ Լուսո Մայր (Մօրս Լուսոյ) ձևակերպմամբ, որը տեսնում ենք նաև հետագա հիշատակարաններում։ Հիշվում են նաև Սյունյաց իշխան Բուրթել Օրբելյանը, նրա կինն ու երկու որդիները, որպես Սյունյաց եպիսկոպոս՝ Ստեփանոս Տաբսայիճը, իսկ որպես Արևելից տան վարժապետ՝ Եսայի Նչեցին, միաժամանակ շեշտվում է, որ Կյուրիոնը նրա աշակերտն է եղել. «ի գաւառիս, որ կոչի **Ձոր Վայոյ**, ի տերութեան տեղոյս և գաւառիս մեծահաւատ իշխան[աց] իշխանի պարոն **Պուրթելի**... և ի դիտապետութեան սուրբ և արհիական գլխոյ՝ տէր **Ստեփան[ոսի]**, ի վարժապետութեան Տանս Արեւելեաց մեծարանաշնորհի հռետորի **Եսաեայ**՝ հօր և ուսուցչի վերասացեալ առնս Աստուծոյ սուրբ Թաքունապետիս **Կիրիոնի**՝

¹³⁹ Տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Նյութեր հայկական միջնադարյան որոշ որմնանկարների վերաբերյալ, «Հայկական որմնանկարչություն», հոդվածների և նյութերի ժողովածու, Երևան, 2019, էջ 95–96։

¹⁴⁰ ԺԴ, Բ, էջ 48–49։

սպասաւորի սուրբ գերեզմանի րաբունապետին **Դաւթի**, ի թուականութեանս Հայոց 244 (1329)»¹⁴¹:

ձեռագրի հիշատակագրություններից մեկում ստացող Կյուրիոն րաբունապետի հետ նշվում է նաև նորընծա սարկավագ Ահարոնը, որը պետք է կարծել՝ նրա աշակերտներից է եղել՝ «Ջստացող այսմ տառիս՝ գ **Կիրիոն** րաբունապետն և գ **Ահարոն** նորընծայ սարկ[աւագ] յիշեցէք»¹⁴²:

Որպես գլաձորյան գրչական ավանդների շարունակող՝ լինելով վանքի առաջնորդ և րաբունապետ, Կյուրիոնը Վերին Նորավանքում ինքն էլ է գրչությամբ զբաղվել: Հայտնի է նրա ձեռքով գրված մի Ավետարան (ՄՄ 5651), որի հիշատակարանում նշում է. «...որ ետ տկար մտաց և մատանց ջիւս և ժուժկալութիւն ժամանել յաւարտ աւետարանիս, ի թվաբերութեանս Հայոց 22Բ. (1333)... ի դպրապետութեանն մեծ վարժապետին և իմոյ անլուսաւոր կենացս լուսաւորչի՝ **Եսայեա**...»¹⁴³: Այս մատյանի հիշատակարանում նույնպես հիշվում է Վերին Նորավանքի երկրորդ եկեղեցին, իսկ որպես Սյունյաց առաջնորդ՝ Սարգիսը (նրա առաջին հիշատակությունն է, որպես Սյունյաց աթոռակալ)¹⁴⁴, որի՝ Վերին Նորավանքում թողած վիմագրի մասին նշեցինք վերևում. «ի յաթոռակալութեան սուրբ աթորոյս **Սինեաց** տէր **Սարգսի**, ի գաւառիս **Վայո ձորոյ**, ի մենաստանիս **Վերին Նորավանս** կոչեցելոյ, ընդ հովանեաւ **Մօրս լուսոյ** և **Սուրբ Սինոնիս**, ձեռամբ մեղսամակարդ անձին **[Կերլիոնի]**»¹⁴⁵:

Սարգսի առնչությամբ ավելացնենք, որ նա իր երեք նախորդների նման (Ստեփանոս Օրբելյան, Հովհաննես Օրբել, Ստեփանոս Տարսայիձ) հիշատակվում է մետրոպոլիտի կոչումով, թեպետ ի տարբերություն նրանց՝ Օրբելյան տոհմից չէր¹⁴⁶: Սարգիսը նաև այս շարքում միակն է, որի դիմանկարը պահպանվել և մեր օրերն է հասել ձեռագրերից մեկում, մանրանկարիչ Ավագի գործում (վերջինիս անունը նշված է նկարի ներք-

¹⁴¹ Նույն տեղում:

¹⁴² Նույն տեղում, էջ 49:

¹⁴³ ԺԴ, Բ, էջ 162:

¹⁴⁴ Ա. Մկրտչյան, նշվ. աշխ., էջ 114:

¹⁴⁵ ԺԴ, Բ, էջ 162:

¹⁴⁶ Սարգիս մետրոպոլիտը Հասան իշխանի որդին էր, որի եղբայր՝ Որոտան երկրի տեր Իվանե իշխանը նշանավոր Հովհան Որոտնեցու հայրն էր: Իր տոհմի, ծնողների և Որոտնեցու մասին Սարգիսը գրում է 1337 թ. մի հիշատակարանում (ԺԴ, Բ, էջ 301-302):

նում)՝ միաժամանակ պատկերացում տալով ժամանակի եպիսկոպոսական հանդերձի մասին (Բեռլինի ազգային գրադարան, ձեռ. 279, էջ 2բ) (նկ. 13):

1333 թ. Ավետարանի հիշատակագրություններում նշվում են ևս երկու հոգի, մեկը մատյանի ստացող Գրիգորիոսն է՝ «զսրբամաքուր միանձնացեալն՝ **Գիրգորիոս**», մյուսը՝ Մատթեոս անունով հոգևորականը, որին առանձնակի մեծարանքով է հիշատակում Կյուրիոնը՝ «Մեղաւոր գծողիս՝ **Կերիոնի** թողութիւն հայցեա, ո՛վ սուրբ հայր **Մատթէոս**»¹⁴⁷:

Հաջորդ մատյանը 1341 թվականից է, Վերին Նորավանքում Ղուկաս քահանայի ձեռամբ ընդօրինակված Հովհաննու ավետարանի մեկնությունը, որի ստացողը գրչի ուսուցիչ Կյուրիոնն էր: Հիշատակարանում նա անվանվում է որպես «քաջ եւ գիտնական րաբունապետ»: Բերենք հիշատակարանի մի հատված՝ «ես՝ նուաստ **Ղուկաս** սոսկ անուամբ քահանայ եւ աշակերտ բանի ի մենաստանս **Նորավանս** կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ **Սուրբ Սիոնի**, առ ոտս սմին երջանիկ րաբունապետի: Արդ, որք հանդիպիք այսմ տառի ընթերցմամբ եւ կամ օրինակաւ, յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր գքաջ րաբունապետն իմ՝ զ**Կիրիոն**, եւ զծնողս իւր»¹⁴⁸:

1360 թվականին Երուսաղեմում ընդօրինակված մի Մաշտոց ծիսամատյանի հիշատակարանում պահպանվել է Վերին Նորավանքի և նրա առաջնորդ Կյուրիոնի մասին շատ հետաքրքիր մի հիշատակություն: Ստեփանոս գրչի թողած բուն հիշատակարանն այն մասին է, որ Կյուրիոնի՝ Սարգիս անունով երբեմնի սանը Սյունյաց Ստեփանոս եպիսկոպոսի (Ժամանակից դատելով՝ Ստեփանոս Սուլթանշահի մասին է) ¹⁴⁹ ընկերակցու-

13. Սարգիս մետրոպոլիտը, մանրանկարիչ Ավագ (Բեռլինի ազգային գրադարան, ձեռ. 279, էջ 2բ)

¹⁴⁷ ԺԴ, Բ, էջ 162:

¹⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 368:

¹⁴⁹ Օրբելյան տոհմից սերող Ստեփանոս Սուլթանշահ եպիսկոպոսի վերաբերյալ շատ քիչ տեղեկություններ են հայտնի, և նրա՝ Կիլիկիա մեկնած լինելու մասին նորա-

թյամբ մեկնել է Կիլիկիա և Մեսրոպ Ա Արտագեցի (1359–1372) կաթողիկոսից եպիսկոպոսական ձեռնադրություն ստացել: Ապա նա գնացել է Երուսաղեմ, որտեղ էլ ստացել է սույն մատյանը, որի հիշատակարանում նշվում է. «...Տէր Սարգիս, սնեալ և վարժեալ յարեւելս **ի մայրն իմաստից և յերկրորդ յԱթէն ի Վայու ձորն, ի հռչակաւոր և յաստուածաբնակ վանսն ի Սուրբ Սիոն Վերին Նորավանս, յառաջնորդութեանն մեծին րաբունոյն Կիւրիոնին**»¹⁵⁰:

Այստեղ հետաքրքրական է Վերին Նորավանքի հիշատակության ձևը՝ որպէս «մայրն իմաստից եւ յերկրորդ յԱթէն»: Հայտնի է, որ այդ բնութագրումները հատուկ են եղել միայն Գլաձորի համալսարանին, իսկ այստեղ նշվում են Վերին Նորավանքի համար, ընդ որում՝ շեշտվում է ոչ միայն վանքի ու եկեղեցու, այլև րաբունապետի անունը: Դժվար է ասել, թե արդյո՞ք հիշատակարանի գրության ժամանակ Կյուրիոն րաբունապետը դեռևս ողջ էր: Համենայն դեպս, սա նրա անվան վերջին հիշատակությունն է:

Վերին Նորավանքում գրչական և կրթական բեղմնավոր աշխատանքը շարունակվել է 15-րդ դարի ընթացքում: Վանքից մեզ հասած ձեռագիր մատյանների ստեղծման ժամանակը հասնում է մինչև 1495 թվականը, հիշատակարաններում այդ ամբողջ ժամանակաշրջանում վանահայրերից բացի հիշատակվում են րաբունապետներ և նրանց աշակերտներից ոմանք, որը վկայում է այս կենտրոնում ուսումնակրթական գործի շարունակականության մասին¹⁵¹: Բայց այդ ժամանակը դուրս է մեր ուսումնասիրության ժամանակագրական շրջանից՝ «Գլաձորյան դարաշրջանից», ուստի դրան կանդրադառնանք մեկ այլ առիթով:

Ամփոփելով՝ կարող ենք ասել, որ Վերին Նորավանքի դպրոցը կամ վարդապետարանը՝ Դավիթ րաբունապետի գլխավորությամբ և Օրբելյան իշխանների հովանավորությամբ սկսել է գործել 1290-ական թթ. կեսերից: Գլաձորի համալսարանի գործունեության շրջանում (մինչև 1338 թ.), այս երկու կենտրոնները սերտ գործակցություն են ունեցել: Վերին Նորավանքի րաբունապետ Դավիթը, որը դեռևս Ներսես Մշեցու գործըն-

հայտ տվյալը շատ արժեքավոր է: Ստեփանոս Սուլթանշահի մասին տե՛ս Ա. Մկրտչյան, նշվ. աշխ., էջ 116–118:

¹⁵⁰ Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց, հ. Է, էջ 218:

¹⁵¹ Վերին Նորավանքի 15-րդ դարի գործունեության մասին տե՛ս Տ. Մկրտչյան, Վայոց ձորի..., էջ 20–30, Լ. Բարսեղեան, Արատեսի և Վերին Նորավանքի գրչութեան կենտրոնները, «Հանդէս ամսօրեայ», Երեւան, 2013 (№ 1–12), էջ 375–382:

կերն էր Մշո Առաքելոց վանքում, հետագայում դասավանդել է նաև Գլա-
ծորում, ջերմ հարաբերություններ ունեցել Եսայի Նչեցու հետ, իսկ երկ-
րորդ թաքունապետ Կյուրիոնը՝ միաժամանակ Եսայի Նչեցու և Դավիթ
թաքունապետի աշակերտն է եղել (վերջին անգամ հիշվում է 1360 թ.): Վե-
րին Նորավանքի դպրոցի գործունեությունը շարունակվել է ընդհուպ
մինչև 15-րդ դարի վերջը: Այս վանքն այժմ հայտնի է Շատիվանք կամ Շա-
տիկ վանք անունով, որն այն ստացել է 17-րդ դարի 50-ական թվական-
ներին՝ վերաշինումից հետո:

ԳԼԱՁՈՐԸ ԵՎ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՆԻՍՏ ՆՈՐԱՎԱՆՔԸ

Գլաձորի և 13-14-րդ դդ. Սյունյաց եպիսկոպոսանիստ Նորավանքի առնչությունների մասին առանձին անդրադարձ չի եղել գրականության մեջ: Սակայն այդպիսի սերտ կապ եղել է, թեկուզ այն պարզ պատճառով, որ մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանը Գլաձորում ուսանել է նրա առաջին թաղանթի Ներսես Մշեցու ժամանակ, իսկ նրան հաջորդած մետրոպոլիտներ Հովհաննես Օրբելը և Ստեփանոս Տառսայիձը նույն վայրում աշակերտել են երկրորդ թաղանթի Եսայի Նչեցուն: Այլ կերպ ասած, Սյունյաց աթոռի երեք հաջորդական գահակալները եղել են Գլաձորի շրջանավարտներ: Սրան պետք է ավելացնել, որ Նորավանքում բնակվող Օրբելյան իշխանների տան ճարտարապետ Մոմիկը, որը նաև քանդակագործ, գրիչ ու մանրանկարիչ էր, և իշխանների, իշխանուհիների ու մետրոպոլիտների պատվերով կառուցել է եկեղեցիներ, կերտել գեղաքանդակ խաչքարեր, գրել ու նկարազարդել ձեռագրեր, նույնպես Գլաձորի համալսարանի շրջանավարտ էր:

Պետք է նաև ենթադրել, որ առնվազն երկու անգամ Գլաձորի թաղանթի Եսայի Նչեցին և Վերին Նորավանքի թաղանթի Դավիթ վարդապետը եղել են Նորավանքում: Առաջին անգամ 1297 թ., երբ Ստեփանոս Օրբելյանի նախաձեռնությամբ՝ **«միաբան խորհրդով** եպիսկոպոսաց աշխարհիս և իշխանաց»¹⁵² Նորավանքում ժողով է գումարվում Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Անավարզեցու նամակի առնչությամբ, և որին ի պատասխան՝ մետրոպոլիտի կազմած գրության տակ իրենց ստորագրությունն են դրել նաև Եսայի Նչեցին և Դավիթ վարդապետը: Երկրորդ անգամ նմանատիպ մի հավաք է կայանում արդեն Հովհաննես Օրբելի նախաձեռնությամբ՝ Կոստանդին Կեսարացու նույնանման նամակին պատասխանելու համար՝ 1314 թ. (այդ մասին վերը նշվեց): Աբրահամ արքեպս.

¹⁵² Ստեփանոս Օրբելեան, էջ 449, Ա. Մկրտչյան, նշվ. աշխ., էջ 84:

Մկրտչյանն իրավացիորեն այն կոչում է «Նորավանքի Բ ժողով»¹⁵³, քանի որ որպես նամակը ստորագրողներ նշվում են՝ «մեք՝ նըւստ եպիսկոպոս Սիւնեաց Տէր Յովաննէ և Տէր Ստեփաննոս, և վարդապետքս՝ Դավիթ և Եսայի...», իսկ գրության մեջ ասվում է՝ «**ի միասին խորհեցաք**»¹⁵⁴:

Նորավանքի աթոռակալ և արվեստագետ գլաձորցիների մասին խոսելուց առաջ համառոտակի անդրադառնանք այս վանքի պատմությանը և տեսնենք, թե այն ինչպես Սյունիքի հնամյա հոգևոր-եկեղեցական կենտրոններ Շաղատից ու Տաթևից հետո՝ 13-րդ դարի սկզբներից, դարձավ եպիսկոպոսանիստ վանք և Օրբելյանների տոհմական դամբարանավայրը: Նորավանքը նաև առանձնահատուկ տեղ է գրավում 13-14-րդ դարերի հայ ճարտարապետության պատմության մեջ թե՛ շինարարական արվեստի, թե՛ հարուստ քանդակագործության և բացառիկ խաչքարերի շնորհիվ:

Վանքի հիմնադրման պատմության հիմնական սկզբնաղբյուրը Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմություն նահանգին Սիսական» աշխատությունն է, որն ի դեպ, գրվել է հենց Նորավանքում՝ 1297-ին, ինչի մասին նշում է պատմիչն ինքը: Այս երկի 64-րդ և 65-րդ գլուխը հեղինակը նվիրել է Նորավանքի պատմությանը: Հնագույն եկեղեցու՝ Ս. Կարապետի մասին նա գրում է, որ այն գտնվում էր մի ձորակում, կառուցված էր կրաշաղախ քարերով, սքանչելագործ էր ու անվանի շրջակայքում: Այնուհետև պատմվում է նույն ձորում գտնվող Փոկաս հայրապետի անունով՝ հրաշագործ աղբյուրով մատուռի մասին: 1105-ին այստեղ է հաստատվել Սյունիքի Հասան իշխանի որդի Հովհաննես Կապանեցի եպիսկոպոսը, որի ջանադիր գործունեությամբ բարձրացել է տեղի հռչակը, վանքն ապահովվել է կալվածքներով:

Ստեփանոս Օրբելյանը հանգամանորեն գրում է նաև 13-րդ դարի սկզբներին վանքի գլխավոր եկեղեցու՝ Սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի կառուցման մասին, որը նախաձեռնել էր Սարգիս Ա եպիսկոպոսը՝ Էլիկում Ա Օրբելյան իշխանի աջակցությամբ: Շինարարությունը սկսվել է 1216 թ. և տևել յոթ տարի. այն գեղաշեն էր և ներսում ութ խորան ուներ, իսկ օծումը-1223-ին տեղի ունեցավ մեծ շուքով¹⁵⁵: Նորավանքի այս գմբեթավոր եկեղեցին ներքուստ խաչաձև է, չորս անկյուններում երկհարկ ավանդատներով, որոնցից 7-ի մեջ եղած պատարագի սեղաններն ու փոքր

¹⁵³ Ա. Մկրտչյան, նշվ. աշխ., էջ 101:

¹⁵⁴ Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 397, 399:

¹⁵⁵ Ստեփանոս Օրբելեան, էջ 346-347, 356:

խորաններն էլ ավագ խորանի հետ միասին կազմում են պատմիչի նշած ութ խորանները:

Ստեփանոս Օրբելյանը գրում է նաև Նորավանքի Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցու դիմաց գտնվող գավթի կառուցման մասին՝ Սարգիս Բ եպիսկոպոսի ժամանակ՝ 1261 թ., որը կատարվել է իշխան Սմբատ Օրբելյանի միջոցներով: Ուղղանկյուն հատակագծով, որմնասյուներին հենված կենտրոնական ստալակտիտավոր գմբեթ ունեցող այս կառուցի հյուսիսային պատին պահպանվել է հեծյալ իշխանի քանդակը՝ առյուծի հետ մենամարտելիս: Մի շարք հանգամանքներ, հարդարանքի տարրեր և գավթի կառուցման ժամանակի վիմագրերի տառաձևերը վկայում են, որ գավթի ճարտարապետը եղել է Սիրանեսը¹⁵⁶, որը որոշ ժամանակ անց՝ 1275 թ., Տաթայիձ Օրբելյանի պատվերով Նորավանքում Ս. Ստեփանոս Նախավկայի եկեղեցու հյուսիսային պատին կից կառուցել է Ս. Գրիգոր եկեղեցի-դամբարանը, կամ ինչպես ընդունված է ասել՝ Սմբատի տապանատունը: Երկրեք տանիքով (թաղածածկ) սույն եկեղեցին, որ միաժամանակ նաև տապանատուն է, առանձնահատուկ է հայ եկեղեցական ճարտարապետության մեջ, քանի որ հայկական եկեղեցիներում սովորաբար թաղում չի կատարվում, իսկ այստեղ հատակն ամբողջովին ծածկված է իշխանական տապանաքարերով, որոնց մեջ առանձնանում է պատերազմում զոհված Էլիկում Բ Օրբելյանի առյուծաքանդակ տապանաքարը՝ 1300 թ., որի հեղինակը, ամենայն հավանականությամբ, Մոմիկն է:

Նորավանքի մեծ հռչակը պայմանավորված էր նրա՝ Սյունիքի աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների ուշադրության կենտրոնում լինելու հանգամանքով: Վանքը Օրբելյան իշխանական հովանավորության շնորհիվ ոչ միայն կառուցապատվեց հրաշալի եկեղեցիներով, այլև օժտվեց եկեղեցական սրբություններով, սրբազան խաչերով, որոնցից առավել նշանավորը կոչվում էր «Ավագ սուրբ նշան»:

Հարկ է նշել, որ Օրբելյանների իշխանությունը Սյունիքում զորացավ 13-րդ դարի սկզբներին՝ Վրաստանից եկած Լիպարիտի որդիների՝ Էլիկումի (որն էլ ընդունեց մոնղոլ նվաճողների գերակայությունը և մասնակցեց նրանց ռազմարշավներին), նրա եղբայր Սմբատի (իշխել է 1253-1273 թթ.) և մյուս եղբայր Տաթայիձի (մահ. 1290 թ.) ժամանակ: Ինչպես

¹⁵⁶ Կ. Մաթևոսյան, Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները, Երևան, 2017, էջ 40-45:

վերևում նշվեց, Սմբատը Սյունյաց իշխանության համար արտոնյալ կարգավիճակ ստանալու նպատակով երկու անգամ՝ 1251 և 1256 թթ., եղել է մոնղոլական աշխարհակալության մայրաքաղաք Կարակորումում՝ Մանգու խանի մոտ (նա հայերենից ու վրացերենից բացի տիրապետում էր պարսկերենին, ույղուրերենին և մոնղոլերենին)¹⁵⁷: Սյունիքի համար ծաղկուն ժամանակաշրջան էր նաև Սմբատի եղբոր՝ Տաբասյիճի (մահ. 1290 թ.), նրա որդի Էլիկուն Բ-ի (մահ. 1300 թ.) և վերջինիս որդի Բուրթել Մեծի (1300-1348 թթ.) իշխանության շրջանը:

Այս բոլոր իշխանները շինարարական հետք են թողել Նորավանքում, իսկ մահից հետո՝ նրանք և իրենց ընտանիքների անդամները հուղարկավորվել են այս վանքում:

Սակայն նշված ժամանակաշրջանում Նորավանքը նաև Սյունյաց հնամյա եպիսկոպոսական աթոռի գահակալների նստավայրն էր՝ մի աթոռ, որը սկսած Ստեփանոս Օրբելյանից, որը Տաբասյիճ իշխանի որդին էր, նույնպես անցավ այս տոհմի ներկայացուցիչներին: Նորավանքի եպիսկոպոսանիստ կենտրոն դառնալը պայմանավորված էր Սյունյաց թագավորության անկման և սելջուկյան տիրապետության շրջանի բարդություններով (11-12-րդ դդ.), ինչպես և Տաթևի եպիսկոպոսական աթոռի թուլացմամբ:

Նորավանքում աթոռակալած առաջին եպիսկոպոսը Ստեփանոս Գ Ֆայխը էլ Մսեհն էր: Հենց նա էր, որ իր քրոջ դստեր և Էլիկուն Ա Օրբելյանի ամուսնության միջոցով խնամիական կապ հաստատեց Օրբելյանների հետ: Այդտեղից էլ սկիզբ է առնում Օրբելյանների կապը Նորավանքի հետ: Ստեփանոս Գ-ին հաջորդեցին Սարգիս Ա և Սարգիս Բ եպիսկոպոսները, որոնք նպաստեցին վանքի բարգավաճմանը և, ինչպես տեսանք, կառուցեցին գլխավոր եկեղեցին և կից գավիթը:

Սակայն Սյունյաց եպիսկոպոսության պատմության մեջ շրջադարձային է Ստեփանոս Օրբելյանի աթոռակալության շրջանը, որն առաջին աթոռակալն էր Օրբելյան տոհմից և կարողացավ միավորել Նորավանքի և Տաթևի աթոռներն իր մետրոպոլիտական իշխանության ներքո: Նա

¹⁵⁷ Վիմագրերում իշխանը հաճախ կոչվում է «Սմբատ արքա», իսկ Հին Հարժիսի «Ալան թագավոր» սրբավայրի վիմագրերից մեկում՝ «արքաուն»: Այս վերջին անվանումով էին մոնղոլները կոչում իրենց կողմից բարձր գնահատված քրիստոնյաներին, և Մանգու խանն էլ Սմբատին այդպես է կոչել (այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Նորավանքի վիմագրերը..., էջ 23-27):

նախնական կրթությունը ստացել է Տաթևի դպրոցում, 1280 թ. Նորավանքում դարձել է կուսակրոն քահանա: 1282-1284 թթ. ուսանել է նորահաստատ Գլաձորի համալսարանում՝ աշակերտելով Ներսես Մշեցուն՝ նրանից ստանալով վարդապետական գավազան: 1286-ին Կոնստանդին Բ Կատուկեցի (1286-1289) կաթողիկոսից եպիսկոպոսական ձեռնադրություն է ստացել՝ հաստատվելով որպես Սյունյաց աթոռի մետրոպոլիտ: Նրա կարևոր ձեռքբերումներից մեկն այն էր, որ իր հոր՝ Տարսայիճ իշխանի միջոցով ստանալով նաև մոնղոլական գերագույն իշխանության հաստատումը՝ Սյունյաց վանքերի մի մասը դարձնում է իր սեփականությունը, այսինքն՝ օժտվում է եկեղեցական ու աշխարհիկ՝ կրկնակի իշխանությամբ: Այդ իշխանությունը Ստեփանոս Օրբելյանից հետո փոխանցվեց իր տոհմակից մետրոպոլիտներին: Ստեփանոս Օրբելյանից հետո Նորավանքում աթոռակալում են նրա հորեղբայր Իվանեի թոռ Հովհաննես Օրբելը և անհամամայր (տարբեր մայրերից ծնված) եղբայր Զալալի որդի Ստեփանոս Տարսայիճը, որոնք երկուսն էլ ուսանել են Գլաձորի համալսարանում և հայտնի են կրթամշակութային ու շինարարական արդյունավետ գործունեությամբ:

Ներկայացնենք Նորավանքում աթոռակալած եպիսկոպոսների անվանացանկը՝ գահակալության (վերջին երկուսի դեպքում՝ հիշատակության) տարեթվերով՝

Ստեփանոս Գ Ֆախր էլ Մսեհ՝ 1170 -1216

Սարգիս Ա՝ 1216 -1242

Ստեփանոս Դ՝ 1242 -1260

Գրիգոր Ա՝ 1260-1261

Սարգիս Բ՝ 1261 -1298

Ստեփանոս Ե Օրբելյան՝ 1286-1303

Հովհաննես Օրբել՝ 1300-1324

Ստեփանոս Տարսայիճ՝ 1314 -1331

Սարգիս Գ՝ 1333 - 1337

Ստեփանոս Սուլթանշահ՝ 1360-1366¹⁵⁸:

Թվարկվածներից վերջինը նույնպես Օրբելյան տոհմից էր և հուղարկավորվել է Հերմոնի վանքում՝ Տիրատուր Կիլիկեցու և Գլաձորից այստեղ եկած այլ վարդապետների շիրիմների մոտ:

¹⁵⁸ Տե՛ս Ա. Մկրտչյան, նշվ. աշխ., էջ 151:

ա. Ստեփանոս Օրբելյան և Մոմիկ

Ստեփանոս Օրբելյանը ոչ միայն նշանավոր եկեղեցական գործիչ էր, այլև բազմաբնույթ մատենագիր, աստվածաբան, պատմիչ, բանաստեղծ, միաժամանակ՝ գրչության, մշակույթի և արվեստի հովանավոր: Հավանաբար դեռևս Գլաձորում ուսանելու ժամանակ, նա մտերմացել է շնորհալի արվեստագետ Մոմիկի հետ: Դատելով այն փաստից, որ Ստեփանոս Օրբելյանը վարդապետական գավազան է ստացել Ներսես Մշեցուց, որը մահացել է 1284 թ., իսկ Մոմիկը 1283-1284 թթ. Գլաձորում Ներսես Մշեցու համար ընդօրինակված մի ձեռագրում (Վիեննա, ձեռ. 571) կիսախորան է նկարել և հիշատակարան գրել՝ «զՄոմիկ՝ նկարիչ խորանիս յիշեցեք, աղաչեմ. ամէն»¹⁵⁹, կարող ենք ասել, որ նա Սյունյաց ապագա մետրոպոլիտի ուսումնակիցն է եղել, այսինքն՝ նույն տարիներին միասին ուսանել են Գլաձորում: Ըստ էության, հենց այդ ժամանակից էլ սկսվել է նրանց՝ մի կողմից պատվիրատու-մեկենասի, մյուս կողմից՝ հովանավորյալ արվեստագետի գործակցությունը, որը Ստեփանոս Օրբելյանից փոխանցվել է նրա հաջորդ և տոհմակից մետրոպոլիտներին՝ Հովհաննես Օրբելին և Ստեփանոս Տարսայիձին:

Համառոտակի անդրադառնալով այս երկու մեծ գործիչներին, որոնց գրական, ստեղծագործական հարուստ ժառանգությունն անկասկած պայմանավորված էր նաև նրանց բարձր կրթությամբ, որն ստացել էին Գլաձորում:

Ստեփանոս Օրբելյանի մասին խոսքն սկսենք Մանուկ Աբեղյանի՝ նրան տված բնութագրումից. «Ստեփանոս Օրբելյանը մի կրոնասեր և ավանդապահ անձ է, միաժամանակ և հայրենասեր, գործունյա, հետաքրքիր, հմուտ ու լուրջ, զարգացմամբ ու հասկացողությամբ բարձր, քան շատերը ժամանակակիցներից, հոգացող երկրի շինության և լուսավորության»¹⁶⁰:

Օրբելյանի հիմնական աշխատությունը՝ Սյունիքի պատմությունն է, որի հեղինակային վերնագիրն է. «**Հանդէս բանից քաղցրավէպ պատմութեանց Տանն Սիսական, հրաշահիւս յաւրինուածովք յարմարեալ գիշատակարանս հնոցն, նուաստ եւ ապիկար ոգւոյ Ստեփաննոսի**

¹⁵⁹ Վիեննա, ձեռ. 571, 24ա: Հիշատակագրության վերջին՝ «ամէն» փակագրով բառի վերծանության մասին տես Կ. Մաթևոսյան, Նորավանքի վիմագրերը..., էջ 47:

¹⁶⁰ Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Դ, Երևան, 1970, էջ 251:

Մինեաց այցելուի եւ նախագահ մետրապալտի, որդւոյ մեծափառ իշխանաց իշխանին Տարսաիճի, որ կոչի սա յիշատակաց մատենան» (ՄՄ 6271, էջ 7բ)¹⁶¹: Աշխատությունը շարադրելիս նա հանդես է գալիս որպես պատմության և բազմապիսի աղբյուրների՝ այդ թվում դիվանական փաստաթղթերի ու վիճաբերի նկատմամբ քննական վերաբերմունք ունեցող հեղինակ:

Մինչև Սյունիքի պատմությունը գրելը Ստեփանոս Օրբելյանը կազմել է 1193–1290 թվականներն ընդգրկող մի ժամանակագրություն՝ շարունակելով Սամվել Անեցու ժամանակագրությունը¹⁶²: Այդ մասին Օրբելյանը նշում է հենց հիշյալ գործի սկզբնամասում՝ հայտնելով, որ Սամվել Անեցու ժամանակագրությունը նա շարունակել է՝ հասցնելով մինչև իր ապրած ժամանակը. «...բերել հասուցանել մինչ ի մերս ժամանակ», իսկ իր մասին նշում է՝ **«ես՝ նուաստ Ստեփաննոս անուամբ այցելու** կարգեցից ի գաւազանս սկիզբն արարեալ...»¹⁶³: Ինչպես ստորև կտեսնենք, պաշտոնի նշման այս ձևը՝ **«այցելու»**, կիրառվում է նաև Ստեփանոս Օրբելյանի մյուս գործերում և դրանց վերնագրերում:

Լինելով հայրենիքի ճակատագրով մտահոգ մարդ ու մեծ հայրենասեր՝ Ստեփանոս Օրբելյանը Խաչատուր վարդապետ Կեչառեցու պատվերով 1299 թ. գրել է «Ողբ ի Սուրբ Կաթուղիկէն» բանաստեղծությունը: Երկի ամբողջական վերնագիրն է՝ **«Բան բարառնական ոգեալ դիմառնաբար ի դիմաց Վաղարշապատու Ս. Կաթուղիկէին. Ողբ աւաղականք և ձայն աշխարականք լեալ անհուն հեծեծանօք վասն աւերման աշխարհիս Հայոց և բնաւին սպառելոյ հայրապետութեան և թագաւորութեան համագունդ իշխանութեան, շարեալ չափաբան բերմամբ հոմերական արիեստի ի Ստեփաննոսէ Մինեաց այցելուէ ի խնդրոյ շնորհազարդ վարդապետի Խաչատրոյ Կեչառեցի»**¹⁶⁴: Հեղինակն այս-

¹⁶¹ Ստեփանոս Օրբելյանի պատմության հրատարակիչները երկարաշունչ բնագրային վերնագիրը համառոտել են, մասնավորապես՝ «Պատմութիւն նահանգին Միսական» (Փարիզ, 1859 և Տիֆլիս, 1910), կամ՝ «Պատմութիւն Տանն Միսական» (Մոսկվա, 1861), աշխարհաբար թարգմանության մեջ՝ «Սյունիքի պատմություն» (Երևան, 1986):

¹⁶² Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 44–50:

¹⁶³ Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, հրատարակության համար պատրաստեց Ա. Աբրահամյանը, Երևան, 1942, էջ 21, 31:

¹⁶⁴ Ստեփաննոս Օրբելեանի Ողբ ի Ս. Կաթուղիկէն, Բնագիրը յառաջաբանով եւ ծանօթութիւններով հրատարակեց Կ. Կոստանեանց, Թիֆլիս, 1885, էջ 53–54:

տեղ Սուրբ Էջմիածնի տաճարն անձնավորելով՝ ողբում է պետականությունից զրկված Հայաստանի վիճակը, կաթողիկոսական աթոռի տարագիր լինելը, միաժամանակ ցիրուցան եղած հայ ժողովրդին կոչ է անում համախմբվել իր շուրջը, այդտեղ վերահաստատել Հայոց թագավորական գահը և հայրապետական աթոռը: Լավատեսական ոգևորությամբ ավարտելով իր երկը՝ Ստեփանոս Օրբելյանը գրում է, որ եթե Կաթողիկեի կոչին ականջալուր լինելով հայ ժողովուրդը «քնից զարթնի», ապա նրա ապագան կգերազանցի նախկին փառքը¹⁶⁵:

Ստեփանոս Օրբելյանը Սյունիքի պատմությունից բացի, որպես աստվածաբան-տեսաբան և Հայ Եկեղեցու վարդապետության ջատագով, ժամանակի պահանջով (նկատի ունենալով Կիլիկիայում գահակալող կաթողիկոսների որդեգրած ուղղությունը), գրել է «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց» տասներկու գլուխներից բաղկացած երկը (1302 թ.), որտեղ մերժում է քաղկեդոնականությունը, քննադատում է հայ եկեղեցու դավանությանը խորթ ծիսական նորամուծությունները: Աշխատության վերնագրի սկզբում նշվում է. «Տեառն Ստեփաննոսի Սիւնեաց այցելոյի և նախագահ մետրապալտի...»¹⁶⁶:

Հետաքրքիր է, որ այս երկի որոշ գլուխներ Ստեփանոս Օրբելյանը գրել է ժամանակի հայտնի հոգևորականներից որևէ մեկի խնդրանքով (հավանաբար դրանք առանձին ձառեր են եղել, որոնք հետո նա միավորել է մեկ աշխատության մեջ): Մասնավորապես, յոթերորդ գլուխը՝ Սմբատի որդի Բարսեղ վարդապետի խնդրանքով, ութերորդ գլուխը՝ Արարատյան նահանգի վերադիտող Հովհաննեսի, իններորդը՝ Բջնիի Հով-

¹⁶⁵ Երկի մանրակրկիտ վերլուծությունը տե՛ս Մ. Աբելյան, նշվ. աշխ., էջ 257-271:

¹⁶⁶ Ամբողջական վերնագիրն է՝ «Տեառն Ստեփաննոսի Սիւնեաց այցելոյի և նախագահ մետրապալտի, որդոյ մեծի և բարեպաշտի իշխանաց իշխանին Տարսայիճին՝ Բանդիմադրական ընդդէմ հերետիկոսացն և դաւանութիւն ուղիղ հաւատոյ առաքելական աւանդութեանց ողջամիտ վարդապետութեանց կաթողիկէ առաքելական եկեղեցւոյ, զոր բնաւորապէս ունի ազգս Հայոց, զոր ազդեալ ի շարժմանէ Հոգոյն Սրբոյ, հիւսեաց ի թուին Հայոց 2ԾԱ (1302)» (Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Խ. Բ, Երեւան, 2004, էջ 1322, տե՛ս նաև Տեառն Ստեփաննոսի Սիւնեաց նախագահ արհիեպիսկոպոսի Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց շարադրեալ ի թուին Հայոց 2ԾԱ (1302) ի կաթողիկոսութեան Գրիգորի Անաւարզեցւոյ, Կ. Պօլիս, 1756, էջ 171, Ստեփանոս Օրբելյան, Հակաճառություն ընդդէմ երկաբնակաց, գրաբարից արևելահայերենի փոխադրությունը՝ Գայանե Թերգյանի, Երևան, 2023):

հաննես եպիսկոպոսի, տասնմեկերորդը՝ Քաղկեդոնի ժողովի պատճառների մասին և դրա ու Լևոնի տոմարի բացատրությունը՝ Խաչատուր Կեչառեցի վարդապետի խնդրանքով: Որպես վերջին գլուխ կցել է իր գրած և ժամանակի հոգևոր ու աշխարհիկ տերերի ստորագրած նամակը՝ «Եկեղեցու հավատքի և կարգի մասին՝ Արևելյան աշխարհից Հայոց տեր Գրիգոր կաթողիկոսին», որը ներառված է նաև իր՝ «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» գրքում:

Ստեփանոս Օրբելյանը ոչ միայն բազմաթիվ հեղինակ է, այլև պատվիրել ու ստացել է առանձին երկեր, որոնցից է Եսայի Նչեցու՝ Եզեկիելի մարգարեության մեկնությունը (այդ մասին վերը նշվեց), նաև բազմաթիվ ձեռագրեր: Նրա պատվերի շնորհիվ է, օրինակ, մեր օրերը հասել 10-րդ դարի հեղինակ Թովմա Արծրունու Պատմության հնագույն և ամբողջական ընդօրինակությունը, որը գրվել է 1303 թ. Աղթամարում¹⁶⁷: Օրբելյանի ստացած ձեռագրերից են նաև Վարդան Արևելցու Պատմությունը (Վենետիկ, ձեռ. 516)¹⁶⁸, մեկնողական երկերի մի ժողովածու (ՄՄ 2603)¹⁶⁹, Վարդան Արևելցու գործերից մեկը (ՄՄ 8132)¹⁷⁰, 1303 թ. Հովհաննես Երզնկացու ընդօրինակած մատյանը (ՄՄ 2511) և այլն:

1302 թ. Ստեփանոս Օրբելյանի պատվերով **Մոմիկը** բարձրարվեստ տերունական պատկերներով նկարազարդել է փոքր չափերի մի Ավետարան (ՄՄ 6792), որի գրիչը Հովհաննես Օրբելն էր: Հիշատակարանում նա

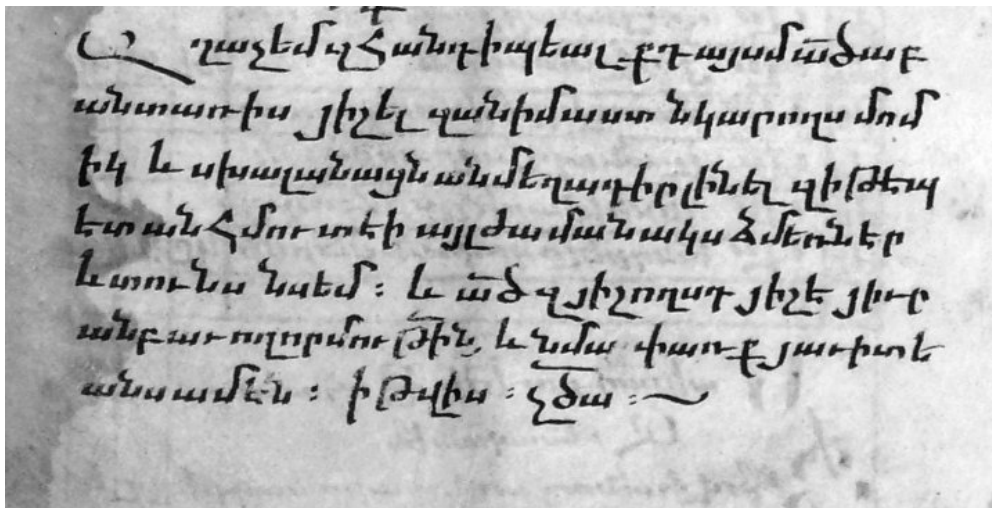
¹⁶⁷ Հիշատակարանում պատվիրատուի մասին ասում է՝ «արհիական աստիճանի արժանացելոյ տեառն **Ստեփանոսի**, որ է ակն **Արևելեան** եւ աթոռակալ **Մեծի Սինեաց Տանն**, եւ եթե նախնականաւքն քննեսցուք զնա, ոչ որ է յիշխանացն եւ յիշխեցելոց **Արևելից Կողմանցն** բարձրագոյն, քան զնա» (ԺԴ, Ա, էջ 37-38):

¹⁶⁸ Հիշատակարանում նշվում է՝ «Զստացող սորա՝ զորդի **Տարսայձին**, զտէր **Ստեփանոս** արհիեպիսկոպոս եւ զշնորհաշատ վարդապետ յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս»(ԺԴ, Ա, էջ 17):

¹⁶⁹ ԺԳ, էջ 794: Ձեռագրի մասին հանգամանորեն տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Նորավանքի վիմագրերը..., էջ 37-39:

¹⁷⁰ Ձեռագիրը գրվել է Ստեփանոս Օրբելյանի պատվերով, բայց ավարտվել է նրա մահից հետո (թերևս 1304 թ.), ինչպես երևում է հիշատակագրություններից՝ «Զսրբասէր եպիսկոպոսն եւ գկորովիմաստ րաբունն՝ զտէր **Ստեփանոս**՝ զհանգուցեալն առ Քրիստոս, որոյ շնորհաւք գիրքս ձեռակերտի, որ վայելէք, յարաժամ յիշեցէ՛ք, աղաչեմ» (ԺԴ, Ա, էջ 14-15): Մեկ այլ հիշատակագրություն, որը ներկայացվում է առաջին անգամ, հետևյալն է. «ԶՏէր **Ստեփանոս** սրբազան եպիսկոպոսն, որոյ անուն և ի յիշատակ գիրքս արարի աղաչեմ յիշել» (ՄՄ 8132, էջ 29ա):

թողել է հետևյալ տողերը, որոնց առաջին ընթերցողը հենց Ստեփանոս Օրբելյանը պիտի լիներ. «Աղաչեմ զհանդիպեալքդ այսմ աստուածաբան տառիս յիշել զանհմաստ նկարողս՝ Մոմիկ և սխալանացն անմեղադիր լինել, զի թեպէտ անհմուտ էի, այլ ժամանակս ձմեռն էր և տունս նսեմ...» (նկ. 14)¹⁷¹:

14. Մոմիկի՝ 1302 թ. հիշատակարանը (ՄՄ 6792, էջ 13բ)

Դրանից առաջ՝ 1295 թ., Ստեփանոս Օրբելյանի հովանավորությամբ կառուցվել է Տաթևի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ միանավ եկեղեցին, որի մուտքի բարավորի վայելչագիր վիմագրում ճարտարապետի անունը նշված չէ: Սակայն ճարտարապետական մի շարք մանրամասներ Ստեփան Մնացականյանին (նաև այլ ուսումնասիրողների) թույլ են տվել սույն եկեղեցու կառուցումը վերագրել Մոմիկին¹⁷²: Հարկ է նշել, որ թեև Ստեփանոս Օրբելյանը հիմնականում բնակվում էր Վայոց ձորում՝ Նորավանքում, նաև այստեղ ամառային նստոց էր դարձրել Արատեսի բարձրադիր վանքը, սակայն Սյունյաց հնամյա աթոռանիստ Տաթևի նկատմամբ առանձնահատուկ հոգածություն է ցուցաբերել: Իր հեղինակած Սյունիքի պատմության վերջում գրում է, որ երկի մայր օրինակը տարել և ընծայել է Տաթևին՝ «Եւ բարձեալ զսա մեղսաներկ բազկօքս տարեալ ընծայեցաք ի տուն Տեառն՝ խայրիս նուիրական Կաթողիկէ և Առաքելական եկեղեցւոյս

¹⁷¹ ԺԴ, Ա, էջ 24:

¹⁷² Ստ. Մնացականյան, Վարպետաց վարպետներ, Երևան, 1982, էջ 152:

Տաթևոյ»¹⁷³: Կյանքի վերջում Ստեփանոս Օրբելյանն այդ վանքի համար երկու հսկայական պղնձե զարդարուն և արձանագիր զանգեր է պատվիրել, որոնցից մեկը՝ 1302 թ., իսկ մյուսը պատրաստ են եղել նրա մահից հետո՝ 1304 թ.¹⁷⁴:

Մոմիկի անունն առաջին անգամ եպիսկոպոսանիստ Նորավանքում տեսնում ենք 1292 թ.: Այստեղ նա Վայոց ձորի Ուռոյ քար վանքի քահանա Հովհաննեսի ու նրա եղբոր պատվերով գրած և նկարագրող ձևով տալիս (ՄՄ 2848) ուշագրավ հիշատակարան է գրել՝ նաև փառաբանական տողեր ձոնելով Ստեփանոս Օրբելյանին (ձեռագրին կանդրադառնանք քիչ հետո):

2004 թ. Վայոց ձորի Աղավնաձոր գյուղից ոչ հեռու գտնվող Ներքին Ուլգյուր գյուղատեղի Ս. Աստվածածին եկեղեցու մոտ հայտնաբերվել է Մոմիկի ծնողների տապանաքարը՝ հետևյալ արձանագրությամբ. «ԶՀԱՅՐ ԵՒ ԶՄԱՅՐ ՄՈՄԿԱ՝ ԶԳՐ(Ի)ԳՈՐ ԵՒ ԶԱՎԹԱՅՆ ՅԻՇԵՑԷՔ :ԹՎ: ՉԻԷ (1298)»¹⁷⁵: Գրությունը վկայում է այն մասին, որ 1298 թ. Մոմիկն արդեն հայրենի գավառում հայտնի, հռչակված մարդ էր, մի բան, որը հնարավոր էր ոչ այնքան ձեռագրական աշխատանքի, որքան Սյունյաց մետրոպոլիտի հանձնարարությամբ եկեղեցի կառուցած լինելու պարագայում: Մոմիկի անունը (որոշ իմաստով՝ ստորագրությունը) պարունակող երկու խաչքարեր կան: Առաջինը մետրոպոլիտ Հովհաննես Օրբելի պատվերով՝ իր նախորդ Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակին Նորավանքում պատրաստված խաչքարն է, որի 1304 թ. արձանագրության վերջում նշվում է՝ **«Մոմիկ վարդպետ»**: Երկրորդը 1308 թ. Էլիկում Բ Օրբելյան իշխանի կնոջ՝ Թամթա խաթունի պատվերով Մոմիկի՝ Նորավանքում կերտած հոյակապ խաչքարն է, որի արձանագրությունն ավարտվում է **«Մոմիկ վարդպետ յիշեցէք»** բառերով: «Վարդպետ» բառը միջնադարյան գրավոր աղբյուր-

¹⁷³ Ստեփանոս Օրբելեան, էջ 508:

¹⁷⁴ Դիվան հայ վիմագրության, Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ, պր. II, կազմող Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1960, էջ 37: Վերծանությունները վերընթերցված տե՛ս Ա. Harutyunyan, նշվ. աշխ., էջ 122-123:

¹⁷⁵ Հնավայրի ուսումնասիրության մասին և Մոմիկի ազգականների տապանաքարերի վիմագրերի ամբողջական տեքստերը տե՛ս Ա. Քալանթարյան, Գ. Սարգսյան, Հ. Մելքոնյան, Մոմիկյան նորահայտ հիշատակներ, «Հայ արվեստ», 2005, № 3, էջ 28-30:

ներում բազմիցս է հանդիպում՝ ճարտարապետ նշանակությամբ:

Այս արձանագրություններին անդրադարձած վիճագրագետ Սեդրակ Բարխուդարյանն իրավացիորեն գրում է. «Զարդաքանդակներ կատարող վարպետների բազմաթիվ կոչումների մեջ վարդպետ ձևը գոյություն չունի, խաչքարեր շինող վարպետների համար ամենատարածված կոչումներն են հորինող, և մանավանդ՝ կազմող...»¹⁷⁶: Ուրեմն սույն խաչքարերի արձանագրություններում Մոմիկը հատուկ նպատակով է իրեն «վարդպետ» կոչում՝ ցույց տալու համար, որ ինքը ճարտարապետ է, ոչ թե միայն խաչքարագործ: Իսկ 1304 թվականից առաջ ի՞նչ շինություն կարող էր նա կառուցած լինել, եթե ոչ իր հովանավոր Ստեփանոս Օրբելյանի նախաձեռնած՝ Տաթևի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին՝ կառուցված հին եկեղեցու տեղում:

Իր հեղինակային «ուղերձը» տեղ հասցնելու համար շուտով Մոմիկն ունենում է ավելի պատեհ հնարավորություն: 1321 թ. Հովհաննես Օրբելի հանձնարարությամբ նա կառուցում է Արփայի (այժմ Արենի) Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որի մուտքի պատկերաքանդակի մոտ եղած՝ «ԹՎ(ԱԿԱՆԻՆ) ԶԸ (1321)» տողով ավարտվող պաշտոնական արձանագրության ներքևում իրավունք է ստանում նշելու իր անունը՝ **«Մոմիկ վարդ(պետ)»**¹⁷⁷: Այս եկեղեցում Մոմիկը օգտագործում է ճարտարապետական մի մանրամասն, որը միայն մեկ նախօրինակ ունի՝ Տաթևի Ս. Գրիգոր եկեղեցում: Դա գլխավոր խորանի մեջ բացվող երկու խաչաձև և դրանցից վեր՝ մեկ կլոր պատուհաններն են: Փաստորեն, Մոմիկն իր հեղինակած և 1295-ին Տաթևում կիրառած խորանի պատուհանների ձևը կրկնել է Արենիում, որտեղ առկա է նաև իր անվան հիշատակությունը որպես «վարդպետ», որով, ըստ էության, Տաթևի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու ճարտարապետի ինքնության հարցն էլ լուծվում է:

Այժմ տեսնենք, թե որպես ճարտարապետ ի՞նչ է արել Մոմիկը Նորավանքում, որը նրա բնականության հիմնական վայրն էր: Մասնագիտական գրականության մեջ Մոմիկին է վերագրվում երկու գործ՝ Ս. Ստեփանոսի գավթի արևմտյան ծակատի վերակառուցումը՝ համապատասխան պատկերաքանդակների զետեղումով, և Բուրթել իշխանի կառուցած Ս. Աստվածածին երկհարկ եկեղեցի-դամբարանը:

¹⁷⁶ Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 82:

¹⁷⁷ Դիվան, II, էջ 29:

15. Հայր Աստծո պատկերաքանդակը Նորավանքի գավթի ճակատային մասում (լուսանկարը՝ Հրայր Բազե Խաչերյանի)

Հայ արվեստի պատմության մեջ առանձնահատուկ տեղ ունեն Նորավանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու գավթի արևմտյան ճակատի երկու պատկերաքանդակները, որոնցից մեկը մուտքի ճակատակալ քարի վրա է՝ «Աստվածամայրը Մանկան հետ», իսկ երկրորդը՝ դրանից վեր՝ պատուհանը պսակող կամարաձև քարին, որտեղ ներկայացված է Հայր Աստծո պատկերը՝ ձեռքին Ադամի գլուխը, այսինքն՝ պատկերված է մարդու արարումը (նկ. 15): Նորավանքի «Աստվածամայրը Մանկան հետ» քանդակը նմանություն ունի Արենիի 1321 թ. եկեղեցու մուտքի ճակատակալ քարի Միմիկի հեղինակած պատկերաքանդակի հետ, որտեղ ծաղկահյուս ֆոնի վրա պատկերված է ծոպավոր գորգին նստած Աստվածամայրը՝ մանուկ Հիսուսը գրկին, որն ասես, շրջվել, մի փոքր առաջ է եկել: Նորավանքի քանդակը նույն թեման ունի, միայն թե լրացված է երկու այլ մարդկային կերպարներով ու հավելյալ մանրամասներով, սակայն Աստվածամոր ու Մանկան դիրքերը շատ նման են, իսկ գահավորակի դեր կատարող ծոպավոր գորգը և նրա զարդերը՝ կրկնվում են:

Գավթի մուտքից վեր գտնվող լուսամուտը պսակող քանդակի կենտ-

րոնում ներկայացված է Հայր Աստծո խոշոր պատկերը, մի բան, որը հայ միջնադարյան քանդակագործության մեջ բացառիկ է: Հայր Աստված վեր բարձրացրած աջ ձեռքով օրհնում է, իսկ ձախ ձեռքին Ադամի գլուխն է, որի վրա իջնելով, կտուցով նրա շուրթերին է հպվում աղավնակերպ Սուրբ Հոգին: Հայր Աստծո աջ ձեռքից ներքև քանդակված է Խաչելությունը. Քրիստոսի երկու կողմում Աստվածամայրն է և Հովհաննեսը (սիրելի աշակերտը), կից գրված են նրանց անունները: Գավթի երկու քանդակներն էլ ուղեկցվում են դրանց բովանդակությանը և պատկերված կերպարների անունները պարունակող արձանագրություններով:

Մասնագետների կարծիքով գավթի արևելյան ճակատը վերակառուցվել է 1320-ական թվականներին (դրա մասին են վկայում նաև շինարարական որոշ մանրամասներ), և այդ ժամանակ են ավելացվել Միմիկի կերտած այս քանդակները, բնականաբար, մետրոպոլիտ Հովհաննես Օրբելի հավանությամբ: Հետաքրքիր է, որ «Աստվածամայրը Մանկան հետ» քանդակը շրջանակող արձանագրության մեջ Միմիկը վարպետական հնարքով ակնարկել է դրանց ստեղծման ժամանակի մասին՝ յուրովի գաղտնագրելով 1321 թվականը (Արենիի եկեղեցու կառուցման տարին)¹⁷⁸:

Նորավանքի համալիրի հարավային կողմում է գտնվում Բուրթել Օրբելյան իշխանի կառուցած սլացիկ ռոտոնդայով պսակված երկհարկ եկեղեցի-դամբարանը, որը գրականության մեջ Ս. Աստվածածին անունով է կոչվում: Չնայած այդ տիպի երկհարկանի կառույցներ Հայաստանում հիմնվել են նաև ավելի վաղ (Գոշավանք, Եղվարդ, ավելի ուշ՝ Կապտավանք), սակայն Բուրթելաշեն Ս. Աստվածածնի ծավալատարածական կոտլուծումը նորություն էր հայկական ճարտարապետության մեջ: Եկեղեցին օժտված է գեղարվեստական արտակարգ գրավչությամբ ու արտահայտչականությամբ: Գետնից մինչև երկրորդ հարկի՝ բուն եկեղեցու շքամուտք տանող աստիճանները, յուրօրինակ բրգաձև շրջանակ կազմելով առաջին հարկի (դամբարանի) մուտքի համար, զուգակցվելով քանդակագարդ ճակատակալ քարերի ու զարդաքանդակ այլ մանրամասների հետ, ստեղծում են ճարտարապետական անկրկնելի կերպար:

Եկեղեցի-դամբարանն աչքի է ընկնում քանդակագործական հարուստ հարդարանքով: Արևմտյան ճակատը շքեղորեն հարդարված է

¹⁷⁸ Այս մասին հանգամանորեն տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Նորավանքի վիմագրերը..., էջ 53-63:

գարդաքանդակներով և առաջին ու երկրորդ հարկերի մուտքերի ճակատակալ քարերին եղած կերպարային քանդակներով: Դեպի դամբարան տանող առաջին հարկի ճակատաքարին ներկայացված են Աստվածամայրը Մանկան հետ՝ գահի վրա, երկու կողմում՝ բարեխոսի դիրքով՝ Գաբրիել և Միքայել հրեշտակապետերը, իսկ կառույցի երկրորդ հարկի՝ եկեղեցու մուտքից վեր քանդակված է աջ ձեռքով օրհնող, իսկ ձախում Ավետարան պահած Քրիստոսը (կիսանդրի), որի երկու կողմում Պողոս և Պետրոս առաքյալներն են:

Նորավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան ճակատը և Ս. Ստեփանոս եկեղեցու գավթի արևմտյան ճակատը ձևավորված են նույն սկզբունքով, մուտքերի և պատուհանի վերնամասերը քանդակային միանման հարդարանք ունեն, այսինքն՝ ստեղծվել է ճարտարապետական համալիրի միասնական ճակատամաս, որը մեկ անգամ ևս վկայում է, որ այն ստեղծվել է նույն ճարտարապետի՝ Մոմիկի մտահղացմամբ (նկ. 16):

**16. Նորավանքի համալիրը հյուսիսարևմտյան կողմից
(լուսանկարը՝ Տեր Սահակ Մարտիրոսյանի)**

Ուշագրավ է, որ Ս. Աստվածածին եկեղեցին կառուցելու համար ճարտարապետը ոչ թե պարզապես հարմարվել է տեղանքին (լանդշաֆտին), այլ ինքն է ստեղծել կառույցի համար անհրաժեշտ միջավայրը: Դրա հա-

մար եկեղեցու պարագծով՝ հատկապես հարավային ու արևմտյան կողմում, հողի արհեստական լիցք է կատարվել և ստեղծվել է մի բավական մեծ հարթակ, որի վրա հիմնվել է եկեղեցին՝ դիմացի կողմում ունենալով ազատ տարածք (նկ. 17):

Բուրթելաշենի քանդակային հարդարանքի այլ մանրամասների մեջ չխորանալով՝ նշենք, որ այն ամբողջովին ներդաշնակ է դամբարանային կառույցի նպատակին՝ ծառայելով այնտեղ հուղարկավորված անձանց հոգու փրկության գաղափարին: Կարծում ենք, որ հենց այս համատեքստում պետք է դիտարկել նաև եկեղեցի-դամբարանի արևելյան ճակատի կոթողային հարդարանքը, որը վերևում արծվաքանդակով («ճանկող արծիվ») ավարտվող՝ ուղղահայաց դասավորված երեք հաջորդական խաչերի մի մեծ կոմպոզիցիա է: Ենթադրվել է, թե այն Օրբելյանների զինանշանն է, սակայն այդպիսի քանդակներ կան նաև Խաղբակյանների, Մամիկոնյանների, Ազիզբեկյանների, ինչպես նաև շատ ավելի վաղ կառուցված Անիի եկեղեցիների պատերին, նաև ուշ շրջանի (16-18-րդ դդ.) ամե-

**17. Բուրթելաշեն երկհարկ եկեղեցին արևմուտքից
(լուսանկարը՝ Տեր Սահակ Մարտիրոսյանի)**

նատարբեր մարդկանց տապանաքարերի վրա, ուստի չեն կարող որևէ իշխանական տան զինանշան համարվել: Հետևաբար, ինչպես Նորավանքում, այնպես էլ բազմաթիվ այլ եկեղեցիներում և հուշարձաններում

**18. Ճանկող արծվի քանդակը Բուրթելաշեն եկեղեցու արևելյան պատին
(լուսանկարը՝ Տեր Սահակ Մարտիրոսյանի)**

պահպանված «ճանկող արծվի» պատկերները փրկագործական խորհրդանիշներ են՝ արծիվ հրեշտակի և հարություն ակնկալող մահացածի (որս) կերպարներով: Նորավանքի արծվաքանդակի փրկագործական նշանակությունն արտահայտվում է քանդակի որոշ մանրամասներում, օրինակ՝ արծվի դիրքում, որի աչքերն ուղղված են դեպի վեր՝ երկինք, և որն իր «որսը» (դարձյալ գլուխը վեր պահած), կամ՝ ենթադրաբար հանգուցյալի (տվյալ դեպքում Բուրթել իշխանի) փրկվող հոգին, տանում է դեպի երկնային արքայություն (նկ. 18):

Բացի վերը նշված 1292 և 1302 թվականների Ավետարաններից՝ Մոմիկը 1307 թ. Նորավանքում մետրոպոլիտ Հովհաննես Օրբելի պատվերով սկսել է մի Ավետարանի գրչություն, որը կիսատ է թողել տեսողությունը կորցնելու պատճառով (ԱՄՆ, Յելի համալսարանի գրադարան, Arm. 3): Սակայն որոշ ժամանակ անց նրա տեսողությունը վերականգնվել է (ինչպես ինքն է գրում), և այս ձեռագրում արժեքավոր տեղեկություններով մի հիշատակարան է գրել 1331 թ., որտեղ հայտնում է Ստեփանոս Տարսայիձ մետրոպոլիտի նախաձեռնությամբ Ս. Աստվածածին անունով եկեղեցու

կառուցման մասին, որը, ամենայն հավանականությամբ, Եղեգիսի Զորաց տաճարն է:

Սակայն այս ձեռագրում կա նաև մի ուշագրավ մանրամասն. Մարկոսի ավետարանի վերջում Միմիկն իր մասին նշել է. «Միմիկ գրչի ողորմեսցի Քրիստոս», իսկ ստորին լուսանցքում թողել սույն հիշատակագրությունը. «**Եսայի յիշեցի՝ վարդապետաւք** և ծն[աւդք] յողորմութիւնսն Աստուծոյ» (149բ): Սա Նորավանքում հաստատված Միմիկի երախտիքի տուրքը կարելի է համարել Գլաձորի ուսուցչապետին և մյուս վարդապետներին:

Հայտնի է, որ լաբունապետերից բացի՝ Գլաձորի սաներն ունեին իրենց առանձին ուսուցիչները, որոնց հաճախ են հիշատակում: Նորավանքում ընդօրինակած 1292 թ. Ավետարանի հիշատակարանում Միմիկը գրում է. «Աղաչեմ ևս յիշել զբազմերախտի, ուսուցիչն իմ **զՅովասաք** կուսակրոն քահանայ»¹⁷⁹: Հետաքրքրական է, որ նույն թվականին Հովասափը մի ձեռագիր է ընդօրինակել («ծրեցաւ... ձեռամբ... **Յովասաքի**») Գլաձորի համալսարանի լաբունապետ Եսայի Նչեցու հանձնարարությամբ (ՄՄ 1363)¹⁸⁰: Նորավանքի արձանագիր տապանաքարերից մեկին նշված է հետևյալը. «...**զՅովասաքս** յիշեցէք աղաւթ(ս) մեծ յուսոյն ձերոյ աղաչէմ, ի թվ(ին) 2ՀԳ (1324)»¹⁸¹: Հակված ենք ենթադրելու, որ խոսքը նույն մարդու մասին է, և որ Միմիկը՝ որպես երախտապարտ աշակերտ, կյանքի մայրամուտին հասած իր ուսուցչին Գլաձորից բերել է Նորավանք և մահից հետո այստեղ հուղարկավորել:

Հետաքրքիր է, որ ձեռագրերում Միմիկը հիշատակվում է միայն «գրիչ», «քարտուղար», «գիծ և նկար դրոշմող», «նկարիչ» անվանումներով, իսկ վիմագրերում՝ որպես «վարդապետ» (ճարտարապետ): Այսինքն, եթե նրա անունը եզակի չլիներ (Միմիկ անունը նրանից առաջ և հետո միջնադարում չի հանդիպում), այլ լիներ, օրինակ, Գրիգոր կամ Հովհաննես, շատ դժվար կլիներ հաստատել, որ այդ անունով գրիչն ու մանրանկարիչը նույն ճարտարապետն ու քանդակագործն է: Սա թույլ է տալիս չբացառել, որ միջնադարյան աղբյուրներում որպես վարդապետ հիշատակված անձանցից ոմանք նաև գրչությամբ ու նկարչությամբ են զբաղվել, և հակառակը՝ որոշ գրիչ-նկարիչներ կարող էին հանդես գալ որպես

¹⁷⁹ ԺԳ, էջ 679:

¹⁸⁰ Նույն տեղում:

¹⁸¹ Կ. Մաթևոսյան, Նորավանքի վիմագրերը..., էջ 171:

ճարտարապետ և քանդակագործ: Ի դեպ, Գլաձորի մեկ այլ հայտնի արվեստագետ՝ Ավագը, որը դպիր կամ սարկավագ էր, որոշ հիշատակաբաններում «վարդպետ» է կոչվում (համառոտագրված՝ «վդտ»)¹⁸²: Ավագին մի քանի անգամ **վարդպետ** է կոչում Սուլթանիա (Իրան) գաղթած գրիչ-ծաղկող Մխիթար Անեցին՝ 1334 թ.: Այս շրջանում մոնղոլական իլխանության այդ նորահաստատ կենտրոնում հոծ հայ համայնք կար, որն ուներ հոգևոր առաջնորդ և կառուցվում էին եկեղեցիներ: Նկարչական բացառիկ շնորհի տեր Ավագն այստեղ կարող էր գործել նաև որպես ճարտարապետ: 1338 թ. Սուլթանիայում ընդօրինակված մի Աստվածաշնչում Ավագի թողած մի քանի բացառիկ գծանկարները (ՄՄ 4429, 22բ, 93բ), մեր կարծիքով, ակներևորեն խոսում են նրա ճարտարապետ եղած լինելու մասին: Եթե այս ենթադրությունն ամրապնդվի հավելյալ վերլուծությամբ, ապա Միմիկի և Ավագի օրինակը նկատի ունենալով կարելի է ասել, որ անձնական վարպետությունից բացի, Գլաձորի համալսարանում ստացած բարձր կրթությունն է նաև նրանց թույլ տվել գրիչ-մանրանկարչի մասնագիտությունը համատեղել ճարտարապետի աշխատանքի հետ:

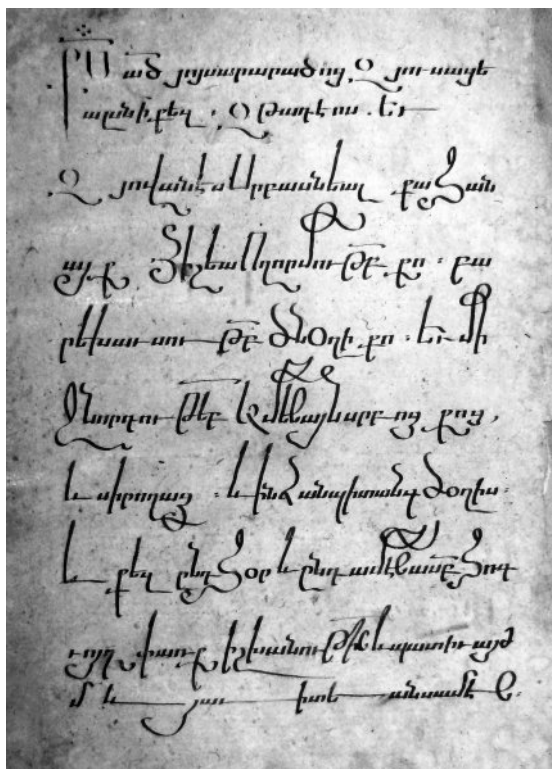
Ինչ վերաբերում է Միմիկի մանրանկարչական արվեստին, ապա նա համարվում է Գլաձորի մանրանկարչական դպրոցի վառ ներկայացուցիչներից մեկը, թեև նրա գործերը զգալիորեն տարբերվում են գլաձորյան մյուս վարպետների աշխատանքներից: 1292 թ. Ավետարանում նա գրիչ և նկարիչ է, ստացող Հովհաննես և Թադեոս քահանա եղբայրները հիշատակարանում արվեստագետին կոչում են. **«բազմիմաստ և հանձարեղ յարուեստ գրչի և նկարագրութեան...»**¹⁸³: Ձեռագիրը գրված է մագաղաթի վրա (թերթ՝ 320, 32,5 x 23,7 սմ), գրչությունը՝ բոլորգիր: Մատյանն ունի ավետարանիչների պատկերներ՝ Մարկոս ավետարանիչ և Պետրոս առաքյալ, Ղուկաս ավետարանիչ, Պրոքորոն, նաև չորս անվանաթերթ և բազմաթիվ լուսանցագարդեր: Դրանցից մեկը եկեղեցու պատկեր է, որը Մ. Հասրաթյանը համարում է Նորավանքի Բուրթելաշեն Ս. Աստվածածին եռահարկ եկեղեցի դամբարանի հորինվածքային նախատիպ¹⁸⁴: Իսկ ընդ-

¹⁸² Տես՝ Լ. Սարգսյան, Մանրանկարիչ Ավագը (Կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը), «Բանբեր Մատենադարանի», 2015, № 22, էջ 79:

¹⁸³ ԺԳ, էջ 678:

¹⁸⁴ Մ. Հասրաթյան, Հայ ճարտարապետության և քանդակագործության նորահայտ հուշարձաններ Նորավանքում, «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1984, № 8, էջ 60, 65:

հանրապես, այս ձեռագրում առկա ավետարանիչների պատկերներն աչքի են ընկնում կոռ կառուցվածքով, մանրամասների ծավալային լուծումներով և ընդհանուր կոթողայնությամբ: Եթե սրան ավելացնենք անվանաթերթերի զարդապատկերային ձոխությունը, գծանկարի հստակությունը, գունային նուրբ երանգների կիրառությունը (գուն. նկ. 2), ապա պարզ կդառնա, որ այս ձեռագրում գործ ունենք ոչ միայն մանրանկարչության արվեստին հմտորեն տիրապետող վարպետի, այլև իր աշխատանքի նկատմամբ գեղագետի մոտեցում ցուցաբերող արվեստագետի հետ:

19. Միմիկի՝ 1292 թ. հիշատակարանը
(ՄՄ 2848, էջ 149բ)

1302 թ. Ստեփանոս Օրբելյանի պատվերով նկարագրված անսովոր փոքր չափերի Ավետարանը (ՄՄ 6792), ըստ երևույթին, նախատեսված է եղել հագուստի գրպանում պահելու համար: Ձեռագրի թերթերի ընդհանուր չափերն են 12 x 8, 5 սմ, որոնց մեջ՝ ավելի փոքր նկարադաշտում, Միմիկը զարմանալի վարպետությամբ պատկերել է Ավետարանի տերունական պատկերաշարի հիմնական տեսարանները:

Տերունական նկարները ներկայացնում են պատկերագրական՝ ինչպես ավանդական, այնպես էլ նորարարական տարրեր ունեցող ուշագրավ հորինվածքներ, ինչպես Ծնունդը (Հովսեփի անսովոր ընդգծված դիրքով), Պայծառակերպությունը (Քրիստոսի վաղ պատկերագրությամբ և աստվածային երկնքի խորհրդանշական պատկերումով) և այլն: Չնայած ձեռագրի փոքր չափերին՝ նկարիչը կարողացել է կանոնական ամբողջականությամբ վերարտադրել տերունական պատկերները: Համբարձման մանրանկարում նա վարպետորեն տեղավորել է 17, իսկ Մուտք երուսաղեմ տեսարանում՝ 16 մարդկային կերպար, ընդ որում՝ արտահայ-

տիչ դիմագծերով: Շատ հետաքրքիր է, որ մանրանկարիչը յուրաքանչյուր մանրանկարի կոտ հորինվածքն ապահովելուց բացի, նկատի է ունեցել նաև նկարների գուգադիր լինելը՝ էջերի բացվածքում և կարողացել է գտնել ներդաշնակություն ապահովող հորինվածքային գուգակշիռներ (գուն. նկ. 3–4):

բ. Հովհաննես Օրբել

Ինչպես նշվեց, այս ձեռագրի գրիչը Հովհաննես Օրբելն էր, Ստեփանոս Օրբելյանի հորեղբայր Իվանեի թոռը, որն այդ ժամանակ արդեն որպես մետրոպոլիտական աթոռի հաջորդ գահակալ էր ճանաչված: Նրա մասին որոշ հիշատակումներ եղան վերևում, սակայն անհրաժեշտ է մի քանի կարևոր լրացումներ ևս կատարել:

Հովհաննես Օրբելի մասին ցայժմ առավել ընդգրկուն անդրադարձ կատարվել է Աբրահամ արքեպս. Մկրտչյանի՝ Օրբելյանների շրջանում Սյունյաց մետրոպոլիտական աթոռին նվիրված ուսումնասիրության մեջ¹⁸⁵: Այստեղ առաջին անգամ հանգամանորեն ուսումնասիրվեց և շրջանառվեց Հովհաննես Օրբելի ձեռքով գրված 1300 թ. հիշատակարանը՝ նրա իսկ ընդօրինակած Ավետարանում, որն ընծայվել է Տաթևի վանքին (Նոր Զուղա, ձեռ. 35)¹⁸⁶, և որը Խաղբակյանների և Օրբելյանների տոհմաբանությամբ զբաղված նախորդ հետազոտողներին անծանոթ մնացած ուշագրավ տվյալներ է պարունակում:

Հիշատակարանից պարզվում է, որ Հովհաննես Օրբելի մայրը՝ Նանան, և Խաղբակյան Ամիր Հասանի կինը և այդ իշխանական տան ավագությունն ստանձնած Էաչիի (1299–1317) մայրը՝ Թաճերը, քույրեր են եղել¹⁸⁷: Այսինքն, Հովհաննես Օրբելը և Էաչի Խաղբակյանը մորաքրոջ որդիներ էին: Այս է պատճառը, որ 1317 թ. Ցաղաց քարի մի նվիրատվական արձանագրության մեջ Էաչին Հովհաննես Օրբելին կոչում է «եղբայրն

¹⁸⁵ Ա. Մկրտչյան, նշվ. աշխ., էջ 90–103:

¹⁸⁶ Ըստ Հ. Քյուրդյանի՝ ձեռագիրը, հավանաբար, ընդօրինակվել է Գլաձորում, իսկ ծաղկվել՝ Թորոս Տարոնացու ձեռքով (Յ. Քիւրտեան, Օրբելեան ձեռագիր մը 1300–էն, «Հասկ» հայագիտական տարեգիրք, Բ. տարի, Անթիլիաս–Լիբանան, 1949–50, էջ 106–114):

¹⁸⁷ ԺԳ, էջ 857–859:

մեր»¹⁸⁸: Ի դեպ, Էաչիի կինը՝ Մամախաթունն էլ Օրբելյան տոհմից էր: Այս հանգամանքները մեր ուսումնասիրության տեսակետից կարևոր են այն առումով, որ Գլաձորի համալսարանի գործունեության ակտիվ շրջանում՝ տեղի իշխանական այս երկու գործող տոհմերի հարաբերությունները, փաստորեն, բավականին ջերմ են եղել:

Հովհաննես Օրբելի հիշատակարանի մի կարևոր հատվածը վերաբերում է նրա՝ Գլաձորում ուսանած լիելուն, որի վկայությունն են Եսայի Նչեցուն վերաբերող մեծարական տողերը. «Ես նուսստ **Արպել Իովանէ** իմով ձեռամբ գրեցի գլխատակարանս գծովացեալն իմաստիւք աստուածաշունչ տառիւք՝ հընով և նորովք, և արտաքին իմաստիցն տեղեկութեամբ՝ զիմն վարժապետ, **զհռչակաւորն յամենայն ազգս Հայկազնեաց զմեծ պետն Եսայի, զարժանին ամենայն բարեաց յիշատակի** յիշեցէք բարեյիշատակաւ ի Տէր, ո՛վ պատահողք»¹⁸⁹:

Ձեռագրի հիշատակագրություններից մեկում Հովհաննես Օրբելը հիշվում է պրոտոֆրոնտե կոչումով. «Ստացողի սուրբ Աւետարանիս **արհիական եպիսկոպոսի Տեառն Յովանիսի Արեւելեան պաւտաւնֆռանտէսի**, ողորմեայ Քրիստոս Աստուած իմ քում սոսկալի ատենին, ամէն»¹⁹⁰: Այսինքն, Ստեփանոս Օրբելյանն արդեն այդ ժամանակ (1300 թ.) իր իրավասությունների մի մասը փոխանցել էր Հովհաննես Օրբելին: Դա երևում է նաև Վերին Նորավանքին չորս գյուղերի եկամուտների հատկացման մասին վերը բերված 1302 թ. նվիրագրից, որտեղ, ի դեպ, Հովհաննես Օրբելը նաև մետրոպոլիտ է կոչվում («Ես՝ տէր Յովանէս, յազգէ Արպելեանց, պաւտաւֆրանտէս Հայոց Մեծաց և մետրապաւլիտ Սիսական նահանգի») ¹⁹¹:

Հովհաննես Օրբելի՝ որպես Սյունյաց մետրոպոլիտի գործունեությանը, մասամբ անդրադարձանք վերևում: Նորավանքում նրա գումարած ժողովից և կաթողիկոսին ուղարկած պատասխան գրությունից բացի՝ հայտնի է նաև Հովհաննես Օրբելի և Թադեոս առաքյալի վանքի առաջնորդ Զաքարիա եպիսկոպոսի բանավիճային բնույթի նամակագրությունը՝ դավանական և ծիսական հարցերի շուրջ ¹⁹²:

¹⁸⁸ Դիվան, III, էջ 143:

¹⁸⁹ ԺԳ, էջ 859:

¹⁹⁰ Նույն տեղում:

¹⁹¹ ԺԴ, Ա, էջ 22-23:

¹⁹² Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 282-283:

Վերադառնանք 1302 թ. Ստեփանոս Օրբելյանի պատվերով Մոմիկի նկարազարդված և Հովհաննես Օրբելի ընդօրինակած Ավետարանին (ՄՄ 6792): Գրիչն իր հիշատակարանում ուղիղ խոսքով դիմում է մեծահամբավ ստացողին, ասելով, որ նրա հրամանով է այդ գործը ձեռնարկել՝ չնայած իր գրչական սակավ կարողություններին, միաժամանակ, դրանք երախտապարտ աշակերտի՝ ուսուցչին ուղղված խոսքեր են. «Որ և իմ անարժան անձինս պատահեաց սակաւիմաց և տխմար մտաց տեսութեամբ, որ հոգեւորն է սիրով աստուածային գլխաւոր տէրդ Ստեփաննոս... **գի հարկեալ ի հրամանատարութեան ձերոյ բարձրութենէ և ի սիրոյ և ոչ յանձին կարողութիւն վստահանալով, ձեռնարկեցի այս գործառնութեան և տառակերտեցի նշանախեցիք: Բայց դու ընկալ զձերոյ հրամանատարութեանդ կատարումն, թէպէտ և ոչ ըստ կամաց և պարագայց ամաւք վայելելով զուարճօրէն բարձրութեամբ, գլետինս ի ծանօթից ձերոց՝ զՅովանէս՝ որդի եղբօր ձերո և խրատու և բանին ծննդեամբ՝ ծառայ և որդի ձերումդ սրբութեան...: Եւ թէ սխալ գտանէք, թարց մեղադրութեան թողցես զմեզ, անյիշաչար տէր, ուսեալդ ի մարդասիրէն Քրիստոսէ, որ է արիւնեալ յաւիտեանս, ամէն»¹⁹³:**

Հետաքրքրական են նաև մատյանի հիշատակագրությունները, որոնցից մեկում Հովհաննես Օրբելի մոտ ասես խոսում է իշխանական ծագումը, և նա Ստեփանոս Օրբելյանի ու իր համար բարի հիշատակ է հայցում՝ հիշատակարաններին ոչ այնքան բնորոշ ոճով՝ «Ստացողին և գրչին յիշումն՝ բարի պահանջեմ»¹⁹⁴:

Ցավոք, Ստեփանոս Օրբելյանն այս զարդարուն մատյանը վայելելու համար միայն մեկ կամ երկու տարի ունեցավ: Նրա մահից հետո (1303 թ.) մետրոպոլիտ Հովհաննես Օրբելի պատվերով Մոմիկը գեղաքանդակ խաչքար կերտեց իր բարերարի հիշատակին: Խաչքարի՝ 1304 թվականը կրող արձանագրության մեջ, Հովհաննես Օրբելն իր խորին ակնածանքն է արտահայտել Ստեփանոս Օրբելյանի նկատմամբ. «ԵՄ՝ ԱԻՐՊԷԼ ՅՅՈՎ-ՀԱՅԵՍ... ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶԽԱՉՍ Ի ՓՐԻԿՈՒԹ(ԻԻՆ) ՀՈԳԵՒ(Ո)Ր ՀԱԻՐԻՆ

¹⁹³ ԺԴ, Ա, էջ 23–24:

¹⁹⁴ ԺԴ, Ա, էջ 24:

20. Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակին կանգնեցված խաչքարի վերնամասը՝ Գահակալ Քրիստոս, քանդակագործ՝ Մոմիկ, 1304 թ.:

ԻՄ Տ(Է)Ր ՍՏԵՓԱՆՈ[ՄԻՆ]: ԹՎ(ԻՆ) 2[ԾԳ] (1304), [ՄՈ]ՄԻԿ ՎԱՐԴՊԵՏ»¹⁹⁵:

Կարելի է ենթադրել, որ խաչքարի վերնամասում տեղ գտած գահակալ Քրիստոսի կերպարը Մոմիկը պատկերել է Ստեփանոս Օրբելյանի դիմագծերով (սկ. 20)¹⁹⁶: Խաչքարը տեղադրված է եղել Նորավանքի գավթում¹⁹⁷,

¹⁹⁵ Կ. Մաթևոսյան, Նորավանքի վիմագրերը..., էջ 121:

¹⁹⁶ Քանդակում պատկերվածը լայն ճակատով, նշաձև աչքերով, միջին տարիքի երկ-
ձյուղ մորուքով տղամարդ է: Ստեփանոս Օրբելյանի մայրը՝ Արուզ խաթունը,
քրիստոնեություն ընդունած այլազգի էր՝ հավանաբար մոնղոլական վերնախա-
վից: «Սյունյաց նահանգի պատմության» մեջ Օրբելյանն իր հոր՝ Տարսայիճի ամուս-
նության մասին գրում է. «...որ առեալ իւր կին յիսմայէլացոցն՝ գղուստր տեառն
Սիւնեաց՝ զԱրուզ խաթունն, որ եղել քրիստոնեայ...»: Հետաքրքիր է, որ ի տարբե-
րություն ժամանակի բոլոր հայ հեղինակների, որոնք հիմնականում մոնղոլների
դաժանությունը նկատի ունենալով նրանց նկարագրում են որպես տգեղ և վայրե-
նի՝ Ստեփանոս Օրբելյանը նրանց կոչում է «պատկերով յոյժ գեղեցիկք» (Ստեփան-
ոս Օրբելեան, էջ 401, 416):

¹⁹⁷ Խորհրդային տարիներին (շուրջ 1970-ական թթ.), քանի որ վանքը լքված էր, և մո-
տակա գյուղի աղբբեռնացի բնակիչների կողմից խաչքարերի վնասման վտանգ
կար, Մոմիկի խաչքարը տեղափոխվում է Ս. Էջմիածին: Տեղի Գանձատան ցուցադ-
րությունում՝ ցավալի դիպվածով, խաչքարն ընկնում է և վերնամասի քանդակա-

21. Ստեփանոս Օրբելյանի (1303 թ.) և Հովհաննես Օրբելի (1324 թ.) տապանաքարերը Նորավանքի գավթում:

որի ներսում՝ հենց մուտքի դիմաց, գտնվում է Ստեփանոս Օրբելյանի տապանաքարը՝ հետևյալ արձանագրությամբ. «ԹՎԻՄ :ՉԾԲ: (1303) ԱՅՍ Է ՇԻՐԻՄ ՀԱՆԳԸՍՏԵԱՆ ՄԵԾԻ ՄԵՏՐԱՊԱԽԼՏԻՆ ՍԻՒՆԵԱՑ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ»¹⁹⁸:

21 տարի անց Նորավանքի գավթում է հուղարկավորվել նաև Հովհաննես Օրբելը՝ անմիջապես Ստեփանոս Օրբելյանի շիրմի կողքին, որի տապանաքարի արձանագրությունն է. «ԹՎԻՄ :ՉՀԳ: (1324) ՏՈՒՆ ԻՄԱՍՏԻՑ ԵՒ ՀԱՆՃԱՐՈՑ՝ ԱԻՐՊԷԼ ԶՅՈՎԱՆԷՍ, ՀՈՉԱԿԱԽՈՐ ՄԵՏՐԱՊԱԽԼԻՏ ՍԻՒՆԵ(Ա)Ց»¹⁹⁹: Այս զույգ տապանաքարերի ձևավորումն ու գիրը, ամենայն հավանականությամբ, Միմիկի ձեռքի գործն են (նկ. 21):

զարդ հատվածում կտրվածքներ ստանում: Այստեղ ներկայացված լուսանկարն արվել է մինչև այդ դեպքը:

¹⁹⁸ Կ. Մաթևոսյան, Նորավանքի վիմագրերը..., էջ 130:

¹⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 129: Այստեղ հետաքրքիր է «տուն իմաստից» արտահայտությունը, որը երբեմն օգտագործվել է Գլաձորի համալսարանի բնութագրման համար: Գլաձորը «իմաստից տուն» է կոչում Մխիթար Երզնկացին (1314 թ.):

**22. Մոմիկի հիշատակին նվիրված
խաչքարը (1333 թ.) (լուսանկարը՝
Տեր Սահակ Մարտիրոսյանի)**

Նորավանքում է իր վերջին հանգրվանը գտել նաև Մոմիկը, որի հիշատակին 1333 թ. այստեղ մի համեստ խաչքար է կանգնեցվել՝ հավանաբար իր աշակերտների կողմից, որի արձանագրությունն է. «ԹՎ(ԻՆ) :22Բ: (1333) ՅԻՇԵԱ Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ԶՄՈՄԿԱ ՀՈԳԻՆ ԵՒ ՈՂՈՐՄԵԱ» (նկ. 22)²⁰⁰:

Մեզ մնում է միայն վերոնշյալ վիմագրերի ոգուն համահունչ ավելացնել՝ «Յիշատակն արդարոց անքննութեամբ եղիցի»:

²⁰⁰Նույն տեղում, էջ 150–151:

ԳԼԱՁՈՐԸ ԵՎ ՀԵՐՄՈՆԻ ՎԱՆՔԸ

Նախքան համալսարանի տեղափոխումը Գլաձորից Հերմոն՝ այս վանքերը որոշակի առնչություններ են ունեցել, ուստի նախ համառոտ անդրադառնանք Հերմոնի վանքին, ապա այս երկու կենտրոնների կապերի մասին վկայող տեղեկություններին:

Ստեփանոս Օրբելյանի հաղորդմամբ Հերմոնի վանքը հիմնվել է 936 թ. Սյունյաց գահերեց իշխան Սմբատի հրամանով՝ Հակոբ եպիսկոպոսի կողմից: Վանքը կոչել են այդ ժամանակ այստեղ ապրող ձգնավորներից ավագագույնի Ահերմոնի անունով²⁰¹: Գլխավոր եկեղեցին կոչվում է Ս. Գրիգոր: Վանքը ծաղկման է հասել Օրբելյան տոհմի հովանավորության շրջանում՝ 14-15-րդ դդ., եղել է ուսումնական և գրչության կենտրոն: Ինչպես վերևում նշվեց, 1338 թ.՝ Եսայի Նչեցու մահից հետո, նոր ռաբունապետ Տիրատուր Կիլիկեցին համալսարանի աշակերտության հետ տեղափոխվել է Հերմոն, և համալսարանն այստեղ գործել է մինչև 1356 թ. (Տիրատուր Կիլիկեցու մահը):

Այժմյան կիսականգուն եկեղեցին եռանավ թաղածածկ շինություն է, կառուցվել է 17-րդ դարում հին եկեղեցու տեղում՝ նրա քարերով (նկ. 23): Նոր շրջանի պատմության առումով Հերմոնի վանքը և Վերին Նորավանքը (Շատիկ վանքը) բախտակից են, երկուսն էլ լքվել ու ավերվել են առավազն 16-րդ դարում, վերաշինվել 17-րդ դարում՝ նախկին եկեղեցիների քարերով՝ որպես եռանավ բազիլիկ: Հերմոնի վանքի անունն էլ բավական ժամանակ անհայտ էր (թուրքախոս այլագգիներից կոչվում էր Գյունեյ, որ նշանակում է արևկող)²⁰²: Բարեբախտաբար, վիմագրագետ Սեդրակ Բարխուդարյանը կառույցի մի կամարի վրա՝ հին եկեղեցու քարերով երեսպատված հատվածում, կարդացել է «[Հ]ԵՐՄՈՆԻ ՎԱՆՔ» անունը²⁰³: Այլ վիմագրերում հիշատակվում է նաև եկեղեցու՝ Ս. Գրիգոր անունը, որով այս տեղորոշումը միանգամայն հաստատվում է:

²⁰¹ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 259-260:

²⁰² Դիվան, III, էջ 132:

²⁰³ Նույն տեղում:

**23. Հերմոնի վանքի՝ 17-րդ դարում վերակառուցված
Ս. Գրիգոր եկեղեցու ճակատը (լուսանկարը՝ Տիգրան Մկրտչյանի)**

Սակայն ի տարբերություն Վերին Նորավանքի, որի վերաշինման թվականներն ու նախաձեռնողը հայտնի են՝ տեղում պահպանված 1655 և 1656 թթ. վիմագրերի և վաճառականությունը վանականությամբ փոխարինած Հակոբ Զուղայեցու անվան հիշատակության շնորհիվ, ապա Հերմոնի վերականգնման մասին վկայող տեղեկություն առայժմ հայտնի չէ։ 17-րդ դարում այս ու նաև Արևելյան Հայաստանի այլ վանքերի վերաշինման առնչությամբ մի դիտարկում կատարենք։ Մեր կարծիքով՝ այս երևույթը որքան կապված է հոգևոր կյանքի վերագարթոնքի հետ, նույնքան էլ անվտանգային նպատակ է ունեցել՝ ինչպես հոգևորականների, այնպես էլ տեղի քրիստոնյա բնակչության համար։ Բանն այն է, որ պարսկական տիրապետության տակ գտնվող այդ տարածքներում՝ շահաբաայան աղետից հետո նոսրացած գյուղաբնակ հայ բնակչությունը մեծ հաշվով անպաշտպան էր ամեն տեսակ ավազակային հարձակումներից։ Այս պայմաններում, հին վանքերի վերականգնումը տեղի էր ունենում պարտադիր կերպով դրանց շուրջն ամուր պարիսպների կառուցմամբ։ Այդ բանը տեսնում ենք նաև Վերին Նորավանքում և Հերմոնում (նկ. 24)։ Քանի որ Պարսից տերության մեջ շահական արքունիքի առաջ հայ ժողովրդին ներկայացնող կառույցը Հայոց եկեղեցին էր՝ կաթողիկոսի գլխավորու-

24. Հերմոնի վանքը 20-րդ դ. սկզբին (լուսանկարը Դիմիտրի Երմակովի)

թյամբ, և վանքերն ու եկեղեցիները նրա ենթակայության տակ էին, դրանց պարսպապատումն իշխանությունների հակազդեցությանը չէր արժանանում: Կարծում ենք, որ հենց այդ հանգամանքն է պատճառ դարձել բազմաթիվ վայրերում վանքերի վերականգնման համար, որն իրականացվել է մեծ ծախսերով՝ չնայած հայ բնակչության տնտեսական ծանր վիճակին: Պարսպապատ վանքերը՝ որպես փոքր բերդեր, այն տեղերն էին, որտեղ իրենց համեմատաբար անվտանգ կարող էին զգալ ոչ միայն վանականները, այլև ուխտավորները, ճանապարհորդներն ու վաճառականները, որոնք կարող էին գիշերել այդտեղ, իսկ մեծ վտանգի դեպքում՝ վանքերում կարող էին ապաստանել մոտակա շենքերի հայ բնակիչները:

Նախկինում Գլաձորի և Հերմոնի վանքի կապի մասին խոսվել է հիմնականում Եսայի Նչեցուց հետո համալսարանի՝ այստեղ տեղափոխվելու առիթով: Սակայն փաստերը վկայում են, որ Օրբելյանների հովանու ներքո գտնվող այս վանքի առնչությունները Գլաձորի հետ շատ սերտ են եղել նաև դրանից առաջ:

Հերմոնի վանքում գրված՝ մեզ հայտնի հենց առաջին ձեռագիր Ժողովածուի հիշատակարանը, որը 1311 թվականից է, արդեն որոշակի վկայություն ունի Գլաձորի և Հերմոնի կապի մասին: Ցավոք, բուն ձեռագրի ձակատագիրն անհայտ է, քանի որ 20-րդ դարի սկզբին գտնվելիս է եղել

Մշո Առաքելոց վանքում, և նկարագրությունն առկա է այդ վանքի ձեռագրացուցակում (հնարավոր է, որ այն ոչնչացել է Հայոց ցեղասպանության ժամանակ):

Ձեռագրի գրիչը Պողոս վարդապետն է՝ Պողոս Կիլիկեցին, որը Գլաձորում՝ այդ թվականից առաջ՝ 1307 թ., և հետո՝ 1313, 1314 1319 թթ., մի քանի Ավետարան է նկարագրադել: Հիշատակարանում կարդում ենք. «Արդ, գրեցաւ ըստ իմում կարի. վատեալ ի լուսոյ և պակասեալ ի զաւրութենէ, **հրամանաւ սուրբ երիցս երանեալ նախասարկաւագին՝ Տիրացուն, սպասաւորին և հոգեւոր որդեկի սուրբ և երանաշնորհ րաբունապետի աստուածախաւս և տիեզերայոյս վարդապետի Եսայեայ,** որ այժմ հոգւով լուսաւոր վարդապետութեամբ փայլէ ի գլուխս լրման Հայկազեանս սեռի և որպէս արեգակն լուսաւորեալ պայծառացուցանէ զեկեղեցիս Հայաստանեաց աշխարհիս...: Արդ, գրեցաւ սա ի վանս **Հերմոնի** ի դրունս **Սրբոյն Գրիգորի,** ընդ հովանեաւ ամենազաւր աջոյն Յիսուսի, ի թականիս 2Կ (1311) ձեռամբ՝ յոգնամեղ հոգւոյ **Պաւղոսի** սոսկանուն վարդապետի: Արդ, աղաչեմ զամենեսեան, որ աւկտիք ի սմանէ և վայելէք յիմաստս սորա, յիշեսցիք աղաւթիւք զամէնիմաստ և զսրբասնունդ սարկաւագն՝ **գՏիրացուն.** հանդերձ ծնաւդաւք, հարազատաւք. և ամենայն զարմիւք»²⁰⁴:

Փաստորեն, Գլաձորի միաբաններից Պողոս Կիլիկեցին Հերմոնի վանքում ձեռագիրն ընդօրինակել է Եսայի Նչեցու աշակերտ և հոգեզավակ Տիրացուի պատվերով: Մշո Առաքելոց վանքի ձեռագրացուցակում առկա է մատյանի համառոտ նկարագրություն, որտեղ ասվում է, որ ձեռագրում եղել է նաև **Եսայի Նչեցու դիմանկարը՝** երկու աշակերտների, հավանաբար Տիրացու սարկավագի և Թորոս նկարչի հետ՝ «Եսայեայ րաբունապետի պատկեր և երկու տիրացուներու, որոնք ծունկի եկած են. միոյն գլուխին վերև գրուած է «անպիտան Թորոս»²⁰⁵:

Հերմոնից մեզ հայտնի հաջորդ մատյանը 1319 թ. Հովհաննես գրչի ընդօրինակած ձեռագիրն է՝ Դավիթ Անհաղթ, Սահմանք իմաստասիրութեան (Վենետիկ, ձեռ. 358), որի հիշատակարանում ասվում է. «Արդ, եղև աւարտ գրչութեան սորա ի թվ[[ին] Հայոց ի 2ԿԸ (1319) յամսեանս յուլիսի ԻԹ (29) յաւուր յուրբաթու, ի ձեռն՝ ապիկար եւ փցուն գրչի՝ Յոհաննիսի բանի

²⁰⁴ ԺԴ, Ա, էջ 192–193:

²⁰⁵ Ա. Մուրատեան, Ն. Մարտիրոսեան, Ցուցակ ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց–Թարգմանչաց վանքի եւշրջակայից, Երուսաղէմ, 1967, էջ 17:

սպասաւորի, **ի վանս Հերմոնի, ընդ հովանեաւ Սուրբ Գրիգորիս, եւ առ ոտս մեծ հռետորիս Եսայեայ]**, որոյ յիշատակն արիւնութեամբ: Արդ, ո՛վ պատուական եւ ուսումնասէր եղբարք, որք աւգտիք ի սմանէ ընթերցմամբ կամ արիւնակելով, զմեզ եւ զմերսն ամենայն աղաւթս յիշեցէք»²⁰⁶:

Ինչպէս տեսնում ենք, Հովհաննէս գրիչը Դավիթ Անհաղթի երկն ընդօրինակել է ուսումնասեր անձանց համար, Հերմոնի վանքում՝ Ս. Գրիգոր եկեղեցու հովանու ներքո և «**առ ոտս մեծ հռետորիս Եսայեայ]**», այսինքն՝ Գլաձորի ընթերցողներին շատ մոտ գտնվելով: Ձեռագրում հիշատակագրություն ունի նաև Գլաձորի հայտնի գործիչներից (վարդապետ, բանաստեղծ, գրիչ) Հակոբ Թագորցին. «Նաև զմեղսամակարդ ոգիս Յակ[որ] Թագորցի՝ սպասաւոր բանի, աղաչեմ յիշել ի Տէր»²⁰⁷: Այսինքն, նախորդ ձեռագրի նման, այստեղ ևս գործ ունենք գլաձորյան գործիչների և միջավայրի հետ:

25. «Եսայի» վարդապետի անվան հիշատակությամբ արձանագրության հատված Հերմոնում (յուսանկարը՝ Մերի Սաֆարյանի)

տեղ Չեսար Օրբելյանը նշում է, որ կառույցի հիմնադրումն ու բացումը կատարվել է Եսայի Նչեցու օրհնությամբ: Ժամանակին Տիգրան Մկրտչյանը նկատել է, որ միակ վանքը, որտեղ երկու արձանագրության բեկորների վրա հանդիպում են «**Եսայի վ(ար)դ(ապետ)**»²⁰⁸ բառերը (նկ. 25)՝

Վայոց ձորի վիմագրական ժառանգությունն ամփոփող «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշարի 3-րդ պրակում Եսայի անձնանունը երկու տեղ է հանդիպում (հավանաբար այս կողմերում տարածված անուն չէր), մեկը, ինչպես վերևում նշվեց, Օրբելյանների (Սելիմի) քարավանատան արձանագրության մեջ է, որ-

²⁰⁶ ԺԴ, Ա, էջ 362:

²⁰⁷ Նույն տեղում:

²⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 138: Դրանք նվիրատվական վիմագրերի բեկորներ են, որոնք օգտագործել են 17-րդ դարում կառուցված եկեղեցու շարվածքում:

Հերմոնն է²⁰⁹: Վերը վկայակոչված հիշատակարանները նկատի ունենալով՝ չի բացառվում, որ այստեղ ևս հիշատակվում է Գլաձորի րաբունապետ Եսայի վարդապետը: Հուսանք, որ Հերմոնի վանքում 2024 թ. սկսված պեղումները կշարունակվեն և նոր վիմագրերի հայտնաբերմամբ հնարավոր կլինի ստանալ նաև այդ հարցի պատասխանը (նկ. 26): Ավելացնենք, որ 20-րդ դ. սկզբին Հերմոնի եկեղեցին դեռևս կանգուն է եղել (նկ. 24):

26. Մաքրման աշխատանքներ Հերմոնի եկեղեցու արևելյան կողմում (հունիս, 2024) (լուսանկարը՝ Մերի Սաֆարյանի)

Գլաձորի և Հերմոնի սերտ կապի մի դրվագ բացահայտվեց վերջերս, երբ պարզվեց, որ 1323 թ. Եսայի Նչեցու պատվիրած շքեղ նկարազարդված Ավետարանը, որի հիշատակարանում պատվիրատուն մեծարում է Օրբելյան իշխաններին և մետրոպոլիտներին, գրչությունից հետո ընծայվել է Հերմոնի վանքին: Ինչպես վերը նշվեց՝ Նչեցու հիշատակարանի ջնջված հատվածը հնարավոր եղավ վերականգնել. «...ընծայեցի զսա [– **Հերմոնի վանաց Սուրբ Գրիգորիս, լէր ք**]աւութեան իմոյ մեղուցեալ անձիս և յիշատակ բարեաց վարդապետին իմոյ՝ Ներսիսի...» (ՄՄ 6289, էջ 283բ): Նույն հիշատակարանում, ինչպես տեսանք, Եսայի Նչեցին նշել է նաև իր՝ Հերմոնի վանքում գտնվելու մասին, բայց գրության այդ հատվածում ևս Հերմոնի անունը ջնջվել է՝ այս հարցի վերաբերյալ հարցականներ առաջացնելով:

²⁰⁹Տ. Մկրտչյան, Գլաձորի..., էջ 18:

Նկատի ունենալով այս Ավետարանի նկարագարդման մեջ Գլաճորի հիմնադիր և գործող թաբունապետների՝ Ներսես Մշեցու և Եսայի Նչեցու դիմանկարների առկայությունը և այն, որ ձեռագիրը գրվել է համալսարանի հիմնադիր Ներսես Մշեցու հիշատակին՝ մատյանի ընծայումը Հերմոնին կարելի է նաև դիտարկել որպես նախապատրաստական մի քայլ համալսարանն այդ վանք տեղափոխելու համար, մի բան, որը տեղի ունեցավ դրանից 15 տարի անց:

Զույգ վանքերի մերձավորության մասին ակնարկող հաջորդ վկայությունն Առաքել Հաղբատեցու՝ Գլաճորում 1328 թ. գրած հիշատակարանն է, որտեղ Աղբերց վանքի Ս. Ստեփանոս Նախավկայի եկեղեցու հետ հիշվում է նաև Հերմոնի Սուրբ Գրիգորը, որոնց հովանու ներքո (ընդ հովանեալ) գրվել է մատյանը. «...**ի վանս Գլաճոր, որ կոչի Աղբերց վանք, ընդ հովանեալ Սուրբ Նախավկային և Սուրբ Գրիգորիս**»²¹⁰: Գլաճորի բազմաթիվ հիշատակարաններում երբեք չի նշվում Ս. Գրիգոր անունով եկեղեցի, ուստի այնտեղ այդպիսին չի եղել և, ամենայն հավանականությամբ, Առաքել Հաղբատեցու հիշատակարանում խոսքը Հերմոնի գլխավոր եկեղեցու մասին է:

Ինչպես արդեն նշել ենք, քանի որ այս շրջանի դեպքերի մասին պատմական կանոնավոր շարադրանք չկա, ստիպված ենք եզրակացություններ կատարել եղած նյութերի վերլուծությամբ և համապատասխան հիմնավորում ունեցող ենթադրություններով: Օրինակ այն, որ դեռևս Եսայի Նչեցին է որոշել հաջորդ թաբունապետին՝ Տիրատուր Կիլիկեցուն, երևում է Ավագտեր վարդապետի՝ 1337 թ. հիշատակարանից, որտեղ նա գրում է. «...որ բազում ժամանակս աշխատեցայ առ ոտս մեծ թաբունապետացն **յեսայի և Տիր[ատր]ոյ**»²¹¹: Այսինքն, Տիրատուրն արդեն հանդես է գալիս որպես երկրորդ թաբունապետ՝ Եսայի Նչեցուց հետո: Իսկ այն, որ 1338 թ.՝ Եսայի Նչեցու մահից հետո, նոր թաբունապետ Տիրատուր Կիլիկեցին համալսարանի աշակերտության հետ տեղափոխվել է Հերմոնի վանք, և համալսարանը շարունակել է այստեղ գործել, երևում է համալսարանի սան Գրիգորի՝ 1338-ին Հերմոնում ընդօրինակած մի ձեռագրի («Յաղագս երկնային քահանայապետութեանց», Երուսաղեմ, ձեռ. 1328) հիշատակարանից. «ես՝ անիմաստ և անվարժս ի յաշակերտեալս բանի Գրիգոր ցանկա-

²¹⁰ ԺԴ, Բ, էջ 29:

²¹¹ ԺԴ, Բ, էջ 275:

ցող եղէ այսմ սոփերի, և գծագրեցի... մատենաս Դիոնիսեսա, **ի նահանգիս Վայո Ձոր, ի վանս Հերմոնի, ընդ հովանեաւ Սրբոյն Գրիգորի... ի յիշխանութեան և տէրութեան տեղոյս մեծ և բարեպաշտ իշխանին Բուրթլի,** և զաւակաց նորին՝ Պէշգէնի և Իւանի: **Եւ ի վարժապետութեան ընդհանուր Հայկազեանս սեռի, երջանիկի մեծի և երիցս երանեալ հռետորի Տիրատուր առձայնելոյ, առ որ կամք դեգերեալ ի վարժս կրթութեան»**²¹²: Այստեղ շատ կարևոր են գրչի վերջին խոսքերը, որտեղ նա իր և ընկերների անունից (հոգնակի թվով) նշում է, թե Տիրատուր բաբունապետի մոտ՝ Հերմոնում են կրթության նպատակով՝ «**առ որ կամք դեգերեալ ի վարժս կրթութեան**»:

Տիրատուր Կիլիկեցուն ժամանակակիցները մեծարել են «մեծ վարժապետ», «մեծ և երիցս երանեալ հռետոր» և այլ մակդիրներով: Նա թողել է նաև մատենագրական ժառանգություն. հայտնի են նրա մի շարք քարոզները և իմաստասիրական հանելուկները. «**Տիեզերալոյս վարդապետին Տիրատրոյ ասացեալ հանելուկքն իմաստասիրականք**»²¹³:

Հերմոնում՝ համալսարանի գործունեության մասին տեղեկությունները սակավ են, քանի որ քիչ ձեռագրեր են մեզ հասել: Այնուհանդերձ, հայտնի են մի շարք սաների ու գործիչների անուններ, ինչպես վերը նշված Գրիգորը, Կիրակոսը, Սիմեոն Ռշտունցին, Վարդան ճգնավորը, Հովհան Որոտնեցին և հետագայում նրա գործակից Սարգիս վարդապետը²¹⁴: Վերջինս «1371 թ. համալսարանի սաների մի մասի հետ տեղափոխվում է Երնջակ գավառի Ապրակունյաց վանք՝ միաբարների գլխավոր կենտրոն Բռնայի դեմ հանդիման՝ նրանց դեմ ավելի մոտիկից պայքարելու համար»²¹⁵:

Տիրատուր Կիլիկեցու մահվան թվականը աղբյուրներում վկայված չէ: Վերջին անգամ նա հիշատակվում է 1349 թ. Հերմոնի վանքում, որտեղ Մովսես կրոնավորն ընդօրինակել է Գրիգոր Նարեկացու «Մատենա ողբերգութեան» երկը (ՄՄ 1565): Հիշատակարանում նշում է. «ի վանս **Հերմոնի**, ընդ հովանեաւ **Սուրբ քաւարանիս Գրիգորի, առ ոտս մեծ վարժապետիս Տիրատուր կոչեցեալ, կամօք և ձեռնտուութեամբ սո-**

²¹² Նույն տեղում, էջ 309:

²¹³ Հ. Քյոսեյան, նշվ. աշխ., էջ 513-515:

²¹⁴ Ս. Արևշատյան, Ա. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 49:

²¹⁵ Նույն տեղում: Տե՛ս նաև՝ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Կ. Բ, էջ 2288-2289:

րին»²¹⁶: Գրականության մեջ Տիրատուրի մահվան մասին հաճախ նշվում է, որ մահացել է 1349 թվականից հետո²¹⁷:

Արտաշես Մաթևոսյանը Տիրատուրի մահվան թվականը ճշտում է Հովհան Ռրոտնեցու մասին պահպանված տեղեկությունների միջոցով: Ռրոտնեցին ծնվել է 1315 թ. Ռրոտան գավառի Վաղատին գյուղում, Սյունյաց իշխան Իվանեի ընտանիքում: Նա վարդապետական աստիճան է ստացել Տիրատուր Կիլիկեցուց Հերմոնի վանքում: 1372 թ. գրիչ և ստացող՝ Ռրոտնեցին իր ուսուցիչ Տիրատուրի մասին գրում է՝ «...զՅոհան սպասաւոր բանի, բարի կամաւք յիշել աղաչեմք հանդերձ ծօղաւք և համազգայնօք: Ընդ նմին զտիեզերալուր վարժապետն մեր զՏիրատուր, որ փայլէր ի ժամանակին իւրում իբրև զարեգակ ի մէջ աստեղաց... Թիւ ՊԻԱ (1372)» (ՄՄ 5204, էջ 66բ): Հայտնի է, որ Տիրատուրից հետո Հովհան Ռրոտնեցին է գլխավորում համալսարանը նախ Ռրոտնավանքում (մինչև 1384 թ.), ապա Ապրակունյաց վանքում՝ մինչև իր մահը՝ 1386 թ.²¹⁸: Ըստ Ա. Մաթևոսյանի, Հովհան Ռրոտնեցու մասին «մի հիշատակագիր հաղորդում է, որ նա «երեսուն ամ պարապեալ ի դասատուութիւն, լուսաւորելով զԱրևելեան երկիրն»: Սա նշանակում է, որ Ռրոտնեցին բաբունապետությունը սկսել է մահվանից երեսուն տարի առաջ (1386–30=1356 թ.)»²¹⁹: Ըստ այդմ, 1356 թվականը պետք է համարել Տիրատուր Կիլիկեցու մահվան տարին:

Հերմոնի վանքում ստեղծված ձեռագրերից տեղեկություն ունենք 34-ի մասին (մեծագույն մասը գտնվում է Մատենադարանում), որոնցից 7-ը՝ 14-րդ, իսկ 27-ը՝ 15-րդ դարերից են: Հարկ է նշել, որ Հերմոնի վանքի դպրոցը բավական գործուն է եղել նաև 15-րդ դարում²²⁰:

1394 թ. մի հիշատակարանի շնորհիվ իմանում ենք, որ երբ Տիրատուր Կիլիկեցուց հետո Հովհան Ռրոտնեցին համալսարանի սաների հետ Հերմոնից տեղափոխվել է Ռրոտնավանք, «**հին վարժարանի**» մատենադարանի ձեռագրերի որոշ մասը մնացել է տեղում՝ գրոց արկղերի մեջ: Հով-

²¹⁶ ԺԴ, Բ, էջ 494: Հիշատակարանում գրիչը Հերմոնի միաբաններից հիշատակում է նաև Սամուել կուսակրոն քահանային և Հովհաննեսին, ինչպես և իր եղբայր Ներսեսին, որն օգնել է նրան գրչության ժամանակ:

²¹⁷ Ընտրանի հայ եկեղեցական մատենագրության, էջ 664:

²¹⁸ A. Harutyunyan, նշվ. աշխ., էջ 138:

²¹⁹ Ա. Մաթևոսյան, Հայոց միջնադարյան համալսարանը, էջ 69:

²²⁰ Լ. Բարսեղյան, Հերմոնի վանքում ստեղծված XV դարի մի ձեռագիր, «Բանբեր Մատենադարանի, 2015, № 22, էջ 128:

հաննես գրիչն իր ունեցած նախօրինակի մասին գրում է. «...գտեալ եղև **ի յարկեղս գրոց ի հին վարժարանի ի Հերմոնի վանս կոչեցեալ**»²²¹: Թեև խոսքը Հերմոնի մասին է, բայց կարծում ենք, որ դրանք Գլաձորից այստեղ բերված ձեռագրերն են եղել և «հին վարժարան» ասվածը վերաբերում է հենց Գլաձորին:

Հերմոնի վանքի մասին հետաքրքրական տվյալներ են պահպանվել 15-րդ դարի հիշատակարաններում: Հովհաննես Կոլոտիկը 1415 թ. հիշատակարանում նշում է. «**ի վանքս Հերմոնի, առ դրան սուրբ Լուսաւորչիս և սուրբ գերեզմանաց սուրբ վարդապետաց Տիրատրոյ, Գրիգորի և այլոց**»²²²: Իսկ գրիչ Թովմա Սպատկերտեցին 1423 թ. հիշատակարանում թվարկում է Հերմոնում հուղարկավորված նշանավոր վարդապետներին՝ «ի յերկրի Վայուձոր, ի յանապատի վանք, ընդ հովանեաւ սուրբ Գրիգորի մերոյ լուսաւորչին և **սուրբ վարդապետացն, որ աստ հանգուցեալ կան՝ Տիրայտուր վարդապետն, Գրիգոր վարդապետն, Բարսեղ վարդապետն, Տէր Սուլտանշէն, առ ոտս Յովանէս** րաբունապետին...»²²³:

Այստեղ նշված «Սուլտանշէն» Օրբելյան տոհմից Ստեփանոս Սուլթանշահ նահատակ եպիսկոպոսն է: Համոզված ենք, որ Հերմոնի վանքում ընթացող պեղումների շարունակման դեպքում կհայտնաբերվեն նշված գործիչների տապանաքարերը, ինչպես նաև այլ նյութեր, որոնք մեծապես կլրացնեն հնամյա վանքի պատմության էջերը:

Հերմոնը Հայաստանի հեղինակավոր վանքերից և ուսումնական կենտրոններից էր 1441 թ. իրադարձությունների ժամանակ, երբ Հայոց կաթողիկոսական աթոռը Սսից փոխադրվեց Վաղարշապատ՝ Սուրբ Էջմիածին: Այս առիթով գումարված ազգային-եկեղեցական ժողովի մասնակիցներին թվարկելիս Թովմա Մեծոփեցին առաջինը նշում է Հերմոնի վանահորը՝ «Եւ այս են ժողովեալ վարդապետք և եպիսկոպոսք. **Յովանէս վարժապետ և ուսուցիչ ի սուրբ ուխտէն Հերմոնի վանից և աշակերտք իւր**»²²⁴: Այս Հովհաննեսը նախորդ հիշատակարանում նշված Հովհաննես րաբունապետն է:

²²¹ ԺԴ, էջ 608:

²²² ԺԵ, Ա, էջ 175:

²²³ Նույն տեղում, էջ 301:

²²⁴ Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրություն, աշխատասիրությամբ Լ. Խաչիկյանի, Երևան, 1999, էջ 218:

Ընդհանրապես, Հերմոնի վանքի 15-րդ դարի պատմությունը բավականին հարուստ է տեղեկություններով: Գրիգոր Ախալցխացու՝ 1419 թ. Հերմոնում գրած հիշատակարանից երևում է, որ այդ ժամանակ վանքի գլխավոր սրբություններից է եղել սուրբ Հակոբի անունով սուրբ խաչը. «...ի վանս, որ կոչի Հերմոնի, ընդ հովանեաւ **Սուրբ Լուսաւորչիս Գրիգորի, և Սուրբ Յակոբայ սուրբ նշանիս, և սուրբ րաբունեաց դամբարանացս**, որ աստ կան հանգուցեալ սուրբ նշխարք նոցայ...»²²⁵: «Սուրբ ուսուցիչների դամբարանների» մասին նշվում է նաև գրիչ Զաքարիայի՝ 1460 թ. հիշատակարանում. «...ի մենաստանս Հերմոնի վանք... ընդ հովանեաւ Լուսաւորչիս մերոյ, և **Սուրբ Յակովբիս**՝ կենաց բարեխաւսի, և **Սուրբ Ստեփանոսիս, և Սուրբ Յովաննիսիս, և այլ սուրբ նշանացս, և նշխարացս սուրբ Հերմոն ձգնավորի, և սուրբ վարդապետացս**, որ աստ հանգուցեալ կան»²²⁶: Ինչպես տեսնում ենք՝ սուրբ Հակոբի խաչին ավելացել են նաև սուրբ Ստեփանոսի և սուրբ Հովհաննեսի խաչերը (սուրբ նշան), միաժամանակ ասվում է վանքի առաջին նշանավոր վանականի՝ Հերմոն ձգնավորի դամբարանի մասին: Գրիչ Գրիգորն էլ 1424 թ. հիշատակարանում ավելացնում է ևս մի սրբի անուն՝ «Գրեցաւ... ի գաւառս Եղեգեաց, ի վանս **Հերմոնի** ընդ հովանեաւ **Սուրբ Յակոբայ և սուրբ Սահակայ...**»²²⁷:

Հնարավոր է, որ վերը նշված սուրբ խաչերը դրված են եղել առանձին մատուռներում կամ այդպիսիք կառուցված են եղել «սուրբ վարդապետաց» դամբարանների վրա, որի մասին կարելի է ենթադրել 1478 թ. մի հիշատակարանից, որտեղ ասվում է սրբոց եկեղեցիների մասին. «...ի յանապատիս **Հերմոնի** վանիցս, ընդ հովանեաւ **Սուրբ Լուսաւորչիս և Սուրբ Յակովբի և այլ ամենայն սրբոց եկեղեցեացս**»²²⁸:

Այսպիսով, Հերմոնի վանքը, որը կառուցվել է 10-րդ դարում, 14-րդ դարի սկզբներից սերտ կապեր է ունեցել ոչ հեռու գտնվող Գլաձորի համալսարանի հետ: Բաբունապետ Եսայի նչեցին ու նրա մտերիմները՝ հոգեզավակ Տիրացուն, Գլաձորի գրիչներ Պողոս Կիլիկեցին և Հակոբ Թագորեցին հաճախ են եղել այստեղ, վերջիններս նաև ձեռագրեր ու հիշա-

²²⁵ ԺԵ, Ա, էջ 656:

²²⁶ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 134:

²²⁷ ԺԵ, Ա, էջ 320:

²²⁸ Նույն տեղում, էջ 429:

տակարաններ են գրել: Ի վերջո, Եսայի Նչեցուց հետո համալսարանը տեղափոխվել է Հերմոն և շարունակել գործել Տիրատուր Կիլիկեցու գլխավորությամբ: Նրա մահից հետո Հովհան Ռոտունեցին դպրոցը կամ վարդապետարանը տեղափոխել է Ռոտան: Սակայն Հերմոնում շարունակվել է ուսումնական գործը և բավական լայն ծավալում ունեցել 15-րդ դարում:

Այս ամենը նկատի ունենալով՝ պետք է հուսալ, որ մոտ ապագայում բոլոր առումներով արդարացված կլինի հարուստ պատմություն և մշակութային ժառանգություն ունեցող Հերմոնի հնագիտական ուսումնասիրությունը, վերականգնումը, բարեկարգումն ու ներկայացումը հանրությանը՝ որպես միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր վանքերից ու կրթարաններից մեկը:

ԳԼԱՁՈՐԻ ԱՌՕՐԵԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԷԶԵՐ

Արդի պատմագրության զարգացող ճյուղերից է առօրեականության պատմությունը՝ սովորական մարդկանց կյանքի ու կենցաղի մասին պատմությունները կամ հայտնիների կենսագրության՝ առօրեական, կենցաղային հարաբերությունների ու հոգեբանական կողմերի ուսումնասիրությունն այնքանով, որքանով դա թույլ են տալիս նրանց մասին պահպանված սկզբնաղբյուրները:

Միջնադարյան հայ իրականության և հասարակության տարբեր շերտերի առօրեականության պատմության ուսումնասիրությունը մեզանում առաջին քայլերն է կատարում²²⁹: Ընդհանրապես, ոլորտի համար աղբյուր են հանդիսանում զանազան տեքստերը՝ պատմիչների երկերը, տարբեր կարգի գրություններն ու փաստաթղթերը, պայմանագրերը, նամակները, ձեռագրերի հիշատակարանները, վիմագրերը և այլն²³⁰: Սակայն հայ միջնադարի առօրեականության պատմության յուրօրինակ աղբյուր կարող են ծառայել նաև պատկերները՝ մասնավորապես մանրանկարները, որոնք պատկերում են տվյալ ժամանակի մարդկանց՝ իրենց բնորոշ հագուկապով, և որոնց մասին հայտնի են նաև գրավոր վկայություններ:

Գլաձորի ձեռագրերի հիշատակարաններում և հիշատակագրություն-

²²⁹ Տե՛ս Գ. Ժամհարյան, Առօրեականության պատմության բովանդակությունն ու խնդիրները, «Հայոց պատմության հարցեր», 2012, № 13, էջ 195–212, Маргарян Е. Г., Город – как форма жизни. (История повседневности в изучении истории стран СНГ), материалы международной IV летней школы, 15–21 июня 2009 г., Ереван, 2009, с. 3–32, Զ. Գևորգյան, Թուղթը, առօրեականությունը և հասարակական փոխակերպումները Կիլիկյան Հայաստանում, «Բանբեր Մատենադարանի», 2022, № 33, էջ 248–258 և այլն:

²³⁰ Հիշատակարաններում առօրեականության պատմության որոշ դրվագների է անդրադարձել Խաչիկ Հարությունյանն իր գրքի՝ «Կենցաղը հիշատակարաններում» ենթաբաժնում (Խ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 246–260):

ներում պահպանվել են առօրեականության պատմության ուշագրավ դրվագներ, որոնք վանական կյանքի ու կենցաղի, նաև ձեռագրերի ստեղծման գործի հետաքրքիր մանրամասներ են պարունակում: Դրանք լրացվում են նաև գլաձորյան ձեռագրերում պահպանված դիմանկարներով, ինչպես և համալսարանի թափուկապատին, ուսուցիչներին ու սաներին պատկերող մի արժեքավոր խմբանկարով, որին կանդրադառնանք առանձին:

Մենք այստեղ Գլաձորի առօրեականության պատմության թեման ամբողջովին սպառելու նպատակ չունենք, այլ միայն մի քանի դրվագ ենք ներկայացնում:

ա. Մխիթար Երզնկացու հիշատակարանի մեկնաբանությունը

Հայտնի է, որ ոչ միայն Գլաձորում, այլև հայկական միջնադարյան այլ վանքերում ու գրչատներում կյանքի ու աշխատանքի պայմանները դժվարին են եղել: Ինչպես վերևում տեսանք, հիշատակարաններում գրիչներն ընդհանրապես մեծարական խոսքերով են ներկայացնում Գլաձորը՝ որպես «երկրորդ Աթենք պանծալի», «մայր ամենայն իմաստից» և այլն, սակայն, ինչպես ասում են, կա նաև «մեղալի մյուս կողմը»: Այստեղ գոյություն ունեցած դժվարությունների մասին մանրամասն ու պատկերավոր է նշում Մխիթար Երզնկացին՝ 1314 թ.՝ իր ընդօրինակած ձեռագրի (Վենետիկ, ձեռ. 805) չափածո հիշատակարանում.

«Որք ընթերցմամբ հայիք ի սա
Եւ հանդիպիք գանձու սորա,
Տես թէ քանի՛ աշխատեցայ:
Ես՝ Մխիթար գրիչ սորա.
Թուղթս անկոկ ու գրիչ չկայ,
Աւուրքըս ցուրտ ու պարզկա,
Չարտախս բարձր ու կրակ չկայ,
Դոներս չոր ու սպաս չկայ,
Եւ այս **Գլաձորն** ո՞վ գիտենայ,
Եւ յոյժ նեղած ու ճար չկայ,
Եւ ես պանդուխտ ու վեղար չկայ:
Ինձ հատուցումն յիշման արա,

Վասըն փըցուն գըրի սորա»²³¹:

Այս նույն մատյանի արձակ և չափածո մյուս հիշատակարաններում Մխիթար Երզնկացին, իհարկե, հետևում է գլաձորյան հիշատակարանների «պաշտոնական» ոճին: Մասնավորապես, մի չափածոյում, ըստ էության և տիպի բացի, հիշատակում է նաև Սյունյաց աթոռակից մետրոպոլիտ Ստեփանոս Տարսայիձ Օրբելյանին՝ նշելով նրա աջակցությունը Գլաձորին:

«Ես՝ տկար Մխիթարս
Եւ անարժանս յամէն բարիս,
Գրեցի զԼուծմունք նուրբ
Եւ արտաքին կտակարանիս՝
Յիմաստից տուն Գլաձորիս...
Առ ոոս տիեզերալոյս վարդապետիս
Մեծահռչակ Եսայիս,
Նաև կարեկից մեծագարմին՝
Աթոռակալ Տարսայիձիս,
Որ է մեզ կարեկից յամէն բարիս,
Եւ օժանդակ յիւր գաւառիս...»²³²:

Սակայն վերադառնալով «բողոքավոր» հիշատակարանին և փորձենք մեկնաբանել նշված հիմնական կետերը: «Թուղթս անկոկ ու գրիչ չկայ», գրում է Մխիթարը՝ նկատի ունենալով գրանյութի անմշակությունը: Ընդհանրապես, գրչության թուղթը հարթեցնում՝ կոկում էին (որն աշխատատար գործ էր), որպեսզի վրան հեշտ լինե՞ր գրելը: Այդ է պատճառը, որ հիշատակարաններում գրիչները հաճախ երախտագիտությամբ անվանապես հիշատակում էին թուղթ կոկողներին²³³: Հմտություն էր պահանջում նաև գրիչ գործիքի ճիշտ պատրաստումը²³⁴ և Մխիթարի խոսքը, թե «գրիչ չկայ», չպետք է բառացի հասկանալ (այլապես՝ ինչով էր գրում), այլ որ լավորակ գրիչ չի ունեցել:

«Աուրքըս ցուրտ ու պարզկա, Չարտախս բարձր ու կրակ չկայ»: Այս

²³¹ ԺԳ, Ա, էջ 256: Վնենտիկում պահվող ձեռագրից սույն չափածո հիշատակարանն առաջին անգամ հրատարակել է Դ. Ալիշանը (Միսական, էջ 135), որից հետո այն մեջբերել են նաև այլ հեղինակներ:

²³² Նույն տեղում, էջ 256–257:

²³³ Տե՛ս Ա. Մաթևոսյան, («Հայերեն ձեռագիր մատյանը և հայ գրչության արվեստը»), Աշխատություններ, Երևան, 2022, էջ 72:

²³⁴ Նույն տեղում, էջ 76–77:

տողից կարելի է ենթադրել, որ հավանաբար Երզնկացին իր մատյանը գրել է ձմռանը, երբ լեռնային բարձրադիր վանքում ցուրտ էր լինում հատկապես պարզկա գիշերներին: Նկատենք, որ Մխիթարն ինքը ծնունդով տաք կլիմա ունեցող երկրամասից չէր, կարելի է պատկերացնել, թե որքան ավելի դժվարին են եղել տեղի պայմանները Կիլիկիայից եկածների համար: Հետաքրքրական է «Չարտախս բարձր» արտահայտությունը: Բառարանները թեև չարտախի համար «տանիքի վրա չորս կամարով վրան»²³⁵, տաղավար, և նմանատիպ բացատրություններ են տալիս, բայց մեր կարծիքով՝ խոսքն այստեղ առաստաղի քառանկյուն երդիկի մասին է: Մխիթար Երզնկացին այս խոսքերով ակամա արձանագրել է, որ ինքը ցածր ծածկով խցում չի բնակվել, այլ որ իր կացարանը բարձր առաստաղ է ունեցել:

«Դռներս չոր ու սպաս չկայ» խոսքերով էլ Մխիթարը դժգոհում է սննդից: Դռնը չորացված հացն է, իսկ «սպասի» օգտագործումն այստեղ, որպես թանապուրի համարժեք, կարծում ենք այս բառի ամենավաղ կիրառություններից է: Սպասը կամ թանապուրն անհրաժեշտ էր չոր հացը նրա մեջ բրդելու և հեշտ ուտելու համար, այլապես ստիպված պիտի լինեին բավարարվելու հացով ու ջրով: Ընդհանրապես, թանապուրը կարևոր տեղ է գրավել վանական սննդակարգում և միայն ամենախստակյաց վանքերում են հրաժարվել դրանից²³⁶: Սակայն չենք կարծում, որ Գլաձորում այդպիսի խիստ կարգեր են եղել: Մխիթար Երզնկացին, ըստ երևույթին, այս չափածոյի մեջ ներկայացրել է ոչ թե մշտական ու համատարած, այլ դիպվածային դժվարությունները՝ առավել ցցուն օրինակներով:

Վերը բերված դժգոհությունները վերաբերում էին աշխատանքի միջոցներին (անկոկ թուղթ ու անհարմար գրիչ), ցուրտ կացարանին և աղքատիկ սննդին: Հեղինակը դրանք ամփոփում է զարմացական բացականչությամբ՝ «Եւ այս Գլաձորն ո՞վ գիտենայ», այսինքն՝ ո՞վ կմտածեր, որ այսպիսի բան կլիներ Գլաձորում: Հաջորդ տողում սրան գումարվում է գրչի հոգեբանական վիճակը՝ «Ես յոյժ նեղած ու ճար չկայ»: Դժգոհությունների շարքը եզրափակվում է «Եւ ես պանդուխտ ու վեղար չկայ»

²³⁵ Հայերէն բացատրական բառարան, կազմեց՝ Ստ. Մալխասեանց, հ. 4, Երևան, 1944, էջ 17:

²³⁶ Տեն Լ, Թումանյան, Վանականության կանոնները և ծիսակարգերը հայոց մեջ, գիրք առաջին, Երևան, 2023, էջ 169, 171-172:

խոսքերով, որը թերևս կարելի է մեկնաբանել, որ Մխիթարն իր հայրենի տուն ու տեղը թողած՝ պանդխտաբար եկել է Գլաձոր, որպեսզի այստեղ վարդապետական գավազան ստանա, բայց այսքան դժվարությունների մեջ գտնվելով՝ դեռևս չի ստացել: Վեղարն այստեղ, հավանաբար, այդ իմաստով է օգտագործում:

Այս հիշատակարանի կապակցությամբ տեղին է նշել Գարեգին Հովսեփյանի մի ենթադրությունը, համաձայն որի՝ Գլաձորում է ուսանել նաև **Ֆրիկը**, որը մեր միջնադարյան գրականության մեջ սոցիալական, քննադատական սուր բովանդակությամբ գործեր գրած ամենահայտնի բանաստեղծն է: Հնարավոր է, որ Մխիթար Երզնկացին, եթե անգամ չի ձանաչել Ֆրիկին, առնվազն ծանոթ է եղել նրա գործերին:

Գ. Հովսեփյանի ենթադրության համար հիմք է ծառայել Ֆրիկի գործերից մեկի վերնագրում եղած այն նշումը, թե այն գրել է **«ի վանս բանասիրաց»**, որը նույնացնում է Գլաձորի հետ²³⁷: Հիշենք, որ Եսայի Նչեցին 1297 թ. Ստեփանոս Օրբելյանի կազմած նամակի տակ ստորագրելով՝ իր մասին գրում է. «Ես Եսայի՝ կրտսեր **բանասիրաց...**»²³⁸: Այդպես է իրեն կոչում նաև Գլաձորի հաջորդ բաբունապետ Տիրատուր Կիլիկեցին. «Ես՝ նուաստ և յետինս **ի բանասիրաց՝ Տիրատուր բաբունի...**»²³⁹, իսկ գլաձորցի գրիչ Հունանն իր մասին ասում է **«ես՝ յետինս ի յաշակերտս բանասիրաց...**»²⁴⁰: Այս վկայությունները և հատկապես վերջին հիշատակարանի հատվածը, մեզ համոզում են, որ Գարեգին Հովսեփյանի ենթադրությունը ճիշտ է:

Մխիթար Երզնկացու՝ այս մատյանում թողած մյուս հիշատակարաններից դատելով՝ նրա կյանքը Գլաձորում այնքան էլ մռայլ չի եղել: Նա այստեղ ուսանած փոքրաթիվ հոգևորականներից է, որի գծանկար պատկերը մեր օրերն է հասել Թորոս Տարոնացու կատարմամբ (գուն. նկ. 1): Ի դեպ, Մխիթարը մանրանկարում պատկերված է վեղարով: Նկարիչը նրա

²³⁷ Գ. Յովսեփեան, նշվ. աշխ., էջ 256: Գ. Հովսեփյանը նաև նշում է, որ Ֆրիկը Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալներին նվիրված մի գանձ է գրել Գլաձորի հայտնի գրիչ և մանրանկարիչ Պողոս Կիլիկեցու խնդրանքով (անդ):

²³⁸ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 462: Նույն կերպ է Նչեցին իր մասին գրում 1323 թ. ինքնագիր հիշատակարանում. «ես՝ նուաստ Եսայի կր[տ]սեր **բանասիրաց**» (ԺԴ, Ա, էջ 457):

²³⁹ ԺԴ, Ա, էջ 418:

²⁴⁰ ԺԴ, Բ, էջ 134-136:

մտերիմն է եղել, որի մասին գորովանքով գրում է. **«և հանդիպեալ բա-
րեմիտ և քաղցրատեսակ եղբօր, լցեալ ամենայն իմաստութեամբ
ես առաւել գրականութեամբ և ծաղկողութեամբ, անուն կոչեցեալ՝
Թորոս, ի Տարօն գաւառէ, ծաղկազարդեաց զգիրքս զայս, վասն յոյժ
սիրելոյ զմեզ»**²⁴¹: Մանրանկարում Մխիթար Երզնկացին վանականի հա-
գուստով միջին տարիքի մարդ է: Պատկերի վերին մասում նրա ձեռքով
գրված հիշատակարաններից մեկն է:

Շրջապատի անցուդարձի նկատմամբ ուշադիր Մխիթար Երզնկացին
հիշատակագրություններից մեկում նաև մի ուշագրավ տվյալ է հայտնում
Վայոց ձոր եկած մոնղոլ պաշտոնյաների մասին, որոնց նպատակը տղա-
մարդկանց և անգամ մանկահասակ՝ մինչև մեկ ամսական տղաների
հաշվառումն էր, հավանաբար, հետագայում նրանց որպես զինվոր իրենց
զորքի կազմում ներգրավելու համար. «Ի թուսականիս Հայոց ի ՉԿԳ (1314)
**համարողքն՝ ի Վայու ձորս եկին ու մինչև ի յամսական տղայն հա-
մարէին»**²⁴²:

Ահա այսպես, ընդամենը մեկ մատյանի հիշատակարանների միջո-
ցով, Մխիթար Երզնկացին մեր առաջ բացում է Գլաձորի առօրեականու-
թյան պատմության մի ուրույն դրվագ:

բ. Ներսես Տարոնացու հիշատակարանը (մի մատյանի ստեղծման պատմություն)

Մեկ այլ պատմություն է պահպանվել Ներսես վարդապետ Տարոնա-
ցու հիշատակարանում, որը ծնունդով Սասունի Կոռ գյուղից էր, 7 տարի
ուսանել էր Գլաձորում, որից հետո վերադարձել հայրենի երկրամաս,
դարձել Մշո Առաքելոց (Ղազարու) վանքի միաբան: Այս և ստորև ներկա-
յացվող մյուս բոլոր մանրամասները նշված են 1332 թ. նրա պատվիրած
Աստվածաշնչի հիշատակարանում (Վենետիկ, ձեռ. 1007), բացի մեկ տե-
ղեկությունից՝ որ նա հարել է միաբարական շարժմանը: Այդ մասին իմա-
նում ենք մի գրությունից, որտեղ նշվում են Հովհաննես Քոնեցու՝ միա-
բարների շարքերը ներգրաված Գլաձորի մի շարք վարդապետների մա-
սին, որոնց թվում նշվում է նաև՝ «Ներսէս վարդապետ ի գաւառէն Տարօ-

²⁴¹ ԺԴ, Ա, էջ 256:

²⁴² Նույն տեղում, էջ 257:

նոյ»²⁴³: Իհարկե, այդ բանը երևում է նաև Ներսեսի հիշատակարանից, երբ նա հիշատակում է Ժամանակի Հռոմի պապին, գրում է, թե գնացել է հայ միարարների կենտրոն Քոնստանտինոպոլիս՝ «առ սուրբ եպիսկոպոսն տէր Բարդուղիմոս», ձեռագիրը կազմել է տվել Սարգարե վարդապետի մոտ, որը նույնպես Գլաձորից հեռացած ու միարարների շարքերն անցած գործիչ էր և այլն:

Սակայն Ներսես Տառնացու հիշատակարանը մեզ հետաքրքրում է առաջին հերթին այն պատմությամբ, թե ինչպե՞ս է նա գրել տվել մատյանը Գլաձորում, ի՞նչ հարաբերություն է ունեցել տեղի գրիչների հետ, որքան է վճարել և այլն:

Աստվածաշնչի գլխավոր հիշատակարանը սկսվում է ավանդական մուտքով՝ «Փառքով», ապա նշում է գրչության թվականն ու Ժամանակի հոգևոր և աշխարհիկ պետերին²⁴⁴: Այնուհետև Ներսեսը հայտնում է գրչության տևողության մասին. «Զսա սկսեալ ի դեկտեմբերի, աւարտեցաւ ի հոկտեմբերի, ի ձեռն երկու քաջ քարտուղարի», այսինքն՝ գրչությունն սկսվել է 1331 թ. դեկտեմբերին և ավարտվել 1332 թ. հոկտեմբերին, տևել է 11 ամիս: Դրանից հետո ստացողը պատմում է իր մասին՝ ծննդավայրի և Գլաձորում յոթնամյա ուսումնառության՝ «ես՝ **Ներսէս** անուամբ վարդապետ, բայց գործով վերջացեալ հող և մոխիրս վարդապետաց, որդի **Վահրամա**, յաշխարհէն **Տարունու**, ի գաւառէն **Սանսնու**, ի վանացն **Ղազարու**, ի գեղջէն, որ կոչի **Կոռ**, եղէ ցանկացող ուսման և ընթացայ յարեւելս ի գաւառն **Վառնոք**, ի վանքն **Գայլեձոր**, և եօթն ամ աշխատեցայ ի վարժումն Հին և Նոր տառից և այլ բազում սրբոց բանից»²⁴⁵: Ի դեպ, Ներսեսի այս հիշատակարանն այն հիմնական աղբյուրներից մեկն է, ըստ որի՝ պարզվել է Գլաձորում ուսումնառության ժամկետը՝ 7 կամ 8 տարի²⁴⁶:

²⁴³ Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 284-285:

²⁴⁴ «...ի թուականութեանն Հայկազեանս տոհմի 22Ա (1332) և ի հայրապետութեան տէր Յակոբայ Հալիյոց նահանգի և յեպիսկոպոսութեան տէր Զաքարիայի՝ Սուրբ առաքելոյն Թադէոսի վերադիտողի, և ի վարդապետութեան [Եսա]իեա րաբունապետի, որ այժմ կա ի Գայլեձորի, և յաշխարհակալութեան ղան Պոսափտի, և ի թագաւորութեան Լեւոնի՝ որդո Աւշնի» (ԺԴ, Բ, էջ 133):

²⁴⁵ Նույն տեղում:

²⁴⁶ Ութ տարվա մասին վկայված է Կարապետ Տոսպեցու հիշատակարանում (ԺԴ, Բ, էջ 303):

Ներսես Տառնացու հիշատակարանի շարունակությունից պարզ է դառնում, որ տարիներ անց, նրա մոտ մեծ ցանկություն է առաջացել Աստվածաշունչ մատյան ունենալու («եմուտ ի հոգիս ի ցանկութիւն մեծ՝ վասն Աստուածաշունչ գրոցս»), սակայն աղքատ էր և դրա հնարավորությունը չունէր («և ես էի աղքատ և ոչ ինչ ունէի»), բայց ուխտ է անում, որ Աստծո օգնությամբ այդ մատյանը գրել կտա՝ Աստվածածնի անունով («Ապա ուխտեցի ի մտի իմում, ասացի, թէ՛ տար ինձ Աստուած իրք՝ նա ես յԱստուածածնի անուն տամ գրել»): Դրա համար նա որոշում է դիմել իր եղբայրների և ազգականների օգնությանը, որոնք բնակվում էին Ապահունյաց գավառում՝ Խանակահ գյուղում:

Ազգականներն ընդառաջում են Ներսեսին և հանգանակություն կազմակերպում, որին բավական մեծ թվով մարդիկ են մասնակցում, և ամեն մեկը դրամ է հատկացնում՝ ըստ կարողության: Ներսեսը հիշատակարանում անվանապես նշում է 18 հոգու և տրված գումարի չափը: Առավել շռայլ նվիրատուն Մլեհն է լինում, որ տալիս է 210 սպիտակ (արծաթ դրամ): Ներսեսը նշվում է նաև որոշ նվիրատուների ազգակցական կապը, երբեմն մասնագիտությունը (հյուսն, ներկարար): Զարմանալի է, որ չի տալիս ոչ մի կնոջ անուն, օրինակ, գրում է՝ «Մկրտչի կին՝ Կ (60) դր[ամ]», կամ «Ռոմանոսն և իւր մայր՝ ԼԶ (36) դր[ամ]»²⁴⁷:

Ներսեսը, անհրաժեշտ գումարը հավաքելով, Տառնից գնում է Թավրիզ՝ գրանյութի՝ թղթի հետևից. «գնացի յաշխարհն **Պարսից** ի քաղաքն **Թավրէժ**, յաղագս քարտիսի, և բազում ահ ու աշխատանք կրեցի ի ճանապարհն, և յոլով նախանձ և նեղութիւն յագահ և սնապարծ քահանայից և հակառակող աշխարհականաց»: Ի դեպ, ինչպես երևում է, Թավրիզում

²⁴⁷ «Գնացի յերկիրն **Ուրնու**, գեղն, որ կոչի **Խանակահ**, առ եղբարքն իմ և առ ամենայն արեան մերձաւորքն, խնդրել օգնութիւն ի նոցանէ. իսկ նոքա շարժեալ սիրով, և լի սրտիւ՝ ողորմութեամբ սուրբ Աստուածածնին ետուն ի ծախս Աստուածաշնչիս՝ իւրաքանչիւրն ըստ կարողութեան իւրում մասն յիշատակի. **Մլեհն**՝ ԲՃԺ (210) սպիտակ, եղբայր նորա՝ **Լեւոն**՝ Ղ (90) դրամ, **Յովան**՝ Ղ (90) դրամ, **Թուրան**՝ Լ (30) դրամ, **Դամուր**՝ Լ (30) դր[ամ], **Մկրտչի** կին՝ Կ (60) դր[ամ], **Մխիթար**՝ իմ հօրեղբորորդին ԽԲ (42) դր[ամ], **Մխիթար** հուսն՝ Լ (30) դր[ամ], **Վարդան**՝ ԼԳ (33) դր[ամ], **Հայրապետն**՝ ԼԶ (36) դր[ամ], **Մարտիր**///, **Թադկան**՝ Լ (30) դր[ամ], **Լուսեր** ներկարար՝ Լ(30) դր[ամ], **Զաքար**՝ ԺԸ (18) դր[ամ], **Ռոմանոսն** և իւր մայր՝ ԼԶ (36) դր[ամ], **Ֆոանգ Խլաթեցին**՝ Ճ (100) դր[ամ], **Անտոն**՝ Ի (20) դր[ամ], **Ումեկն** և իւր որդիքն՝ Խ (40) դրամ» (նույն տեղում, էջ 134):

պատրաստվող թղթի գինը մատչելի էր, բայց այն անորակ էր, որից հաճախ դժգոհում են գրիչներն իրենց հիշատակարաններում²⁴⁸: Դժվարությամբ թուղթը ձեռք բերելուց հետո Ներսեսը գնում է Գլաձոր և այնտեղ իր համերկրացի Հովհաննես Մշեցու միջնորդությամբ²⁴⁹ Եփրեմ և Դավիթ գրիչների հետ օրեր շարունակ գնի շուրջ բանակցելով պայմանավորվում են՝ «առանց այլ խարժի ՌՇՃ (1500) դր[ամ]», բայց հետո Դավիթը պահանջում է ևս 300 դրամ՝ «քանզի խիստ ազահ էր և արծաթասէր»²⁵⁰: Հավելյալ գումարը գտնելու համար Ներսեսը ստիպված Գլաձորից գնում է Արտազ գավառ՝ Ս. Թադեոս առաքյալի վանքը, որտեղ առաջնորդ Զաքարե արքեպիսկոպոսը նրան 500 դրամ է տալիս: Չմոռան դժվարին պայմաններում Ներսեսը կրկին գալիս է Գլաձոր, վճարում է պակասող գումարը, որից հետո վերադառնում է Մշո Առաքելոց վանք²⁵¹:

Ցավոք, հիշատակագիրը չի հայտնում, թե ձեռագրի գրված պրակները ե՞րբ է վերցրել Գլաձորից, արդյո՞ք արդեն իր հետ էր տարել: Այդ դեպքում նա բավականին երկար պիտի մնացած լիներ այնտեղ, մինչև գրչությունն ավարտվեր: Ամեն դեպքում, այն խոսքերից հետո, երբ նշում է «և դարձայ ի Սուրբ Առաքեալքն և դադարեցի անդ սակաւ աւուրս», հաջորդ նախադասության մեջ ասում է՝ «Եւ կայր Աստուածաշունչս անկազմիլ»:

²⁴⁸ Ձեռագրում խորան պատկերած մի ծաղկող իր աշխատանքից գոհ չլինելով արդարանում է՝ «Մեղ մի դնէք, թուղթ էր Թավրէժի» (ՄՄ 2781, էջ 1բ), տե՛ս Ա. Մաթևոսյան, Աշխատություններ, էջ 71-72:

²⁴⁹ 13-րդ դարից սկսած ձեռագրերի պատվիրման, ինչպես և առք ու վաճառքի ժամանակ, ի հայտ են գալիս հատուկ միջնորդներ (տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Գրչի և ստացողի միջնորդը (վաճառքի համար նախատեսված գիրքը միջնադարյան Հայաստանում), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1990, № 4, էջ 121- 131):

²⁵⁰ «...գնացի միսանգամ ի **Գայլիձորն**, և կալա միջնորդ **զՅոհաննէս Մշեցին՝** զեղբայրն իմ հոգեւոր, որ առնէր միջնորդութիւն ընդ իս և ընդ երկու գրագիր, ընդ **Եփրեմ** և ընդ **Դաւիթն**, որ էին կուսան քահանայք. և ապա ի բազում աւուրս հազիւ կարացաք կտրել գրելէ, առանց այլ խարժի ՌՇՃ (1500) դր[ամ], բայց յետոյ զրկեց զիս՝ **Դաւիթն**, քանզի խիստ ազահ էր և արծաթասէր. ԳՃ (300) դր[ամ]. այլ ել յինքէն, վասն որոյ թողցէ Աստուած զյլանցանս նորա» (ԺԴ, Բ, էջ 134):

²⁵¹ «Եւ ես յայժամ յարեայ անտի և գնացի ի **Սուրբ առաքեալն Թադէոս՝** առ տէր **Զաքարէ** արքեպիսկոպոս. և նա ետ ինձ Շ (500) դր[ամ], և յետ բազում աւուրց դարձայ վերստին ի **Գայլիձոր** բազում նեղութեամբ, քանզի ձմեռն էր աւուրքն, և վճարեցի զմնացեալ պարտքն յԱստուածաշունչ գրոցն. և դարձայ ի **Սուրբ Առաքեալքն** և դադարեցի անդ սակաւ աւուրս» (նույն տեղում):

Մատյանը կազմել տալու համար Ներսեսը Սշո Առաքելոց վանքից ճանապարհ է ընկնում Քոնստանդնուպոլիս՝ Արաքսի ձախ կողմում՝ Օձասարից հարավ-արևմուտք գտնվող միարարների վանքը։ Նրան ընդունում են տեղի եպիսկոպոս Բարդուղիմեոսը²⁵² և «վարդապետքն Հայոց», հավանաբար Գլաձորից այստեղ եկածները։ Բայց այդտեղ չէր Մարգարե վարդապետը, որը «կազմող էր գրոց», այլ գնացել էր Ճահուկ։ Ներսեսը Քոնստանդնուպոլիսում է՝ մինչև մերձ ի մահ՝ 45 օր։ Բայց, ինչպես ինքն է գրում, Աստծո կամքով առողջանում է, գնում Ճահուկ, որտեղ Մարգարե վարդապետը կազմում է Աստվածաշունչը 40 օրում²⁵³։

Բաղձալի մատյանը ձեռքին՝ Ներսես վարդապետը բռնում է տուն-դարձի ուղին։ Սակայն ճանապարհի համար անհրաժեշտ գումար չունենալով, ուստի ստիպված վաճառում է իր փիլոնն ու հողաթափերը. «Եւ իմ ուրախացեալ դէմ եղի գնալ յերկիրն **Տարուն**, և ամենեւին ինչ ոչ ունէի խարժ ճանապարհին. յանժամ ծախսեցի զփիլոն և զհողաթափն վասն խարժի»։ Այս տողից հետո, Ներսեսն ընթերցողին ծանուցում է, որ այդ ամբողջ ընթացքում իր երթևեկը եղել է վտանգավոր պայմաններում. «Ապա զայս գիտասցիք, եղբարք, որ գնալս, և գալս զոր ասացի՝ ի բազում տեղի էր, ի մէջ բարբարոս ազգանաց... որ մահմէտականք կոչին, որ բռնացեալ ունին զաշխարհս Հայոց վասն մեղաց մերոց. և յամենայն տեղիս օգնեց ինձ սուրբ Աստուածածին և անվնաս մնացի»։ Վերջում նշում է՝ «Բայց խարժն, որ եղև այս Աստուածաշունչ գրոցս՝ ընդ ամենայն միահամուռ ԲՈՒԲԸ (2200) դրամ է»²⁵⁴։

Այսպիսով, Աստվածաշունչ գրքի այս օրինակի ստեղծման համար պատվիրատուն ծախսել է 2200 դրամ, որն այն ժամանակ բավականին

²⁵² Բարդուղիմեոս Բոլոնիացի, դոմինիկյան քարոզիչ, Մարաղայի առաջին լատին եպիսկոպոսը։

²⁵³ «Եւ կայր Աստուածաշունչս անկազմիլ. և ես թշուառականս կայի հիւանդ հոգով և մարմնով. ապա խնդրեցի ի սուրբ Աստուածածնէն, և նա զօրացոյց զիս, և յարուցեալ անդեցի զմէջս իմ և ուղղեալ գնացի ի **Քոնստանդնուպոլիս**, առ սուրբ եպիսկոպոսն տէր **Բարդուղիմեոս** և առ վարդապետքն Հայոց, [որ] առ նմա կային յայնժամ. և **Մարգարէ** վարդապետն չէր անդ, որ կազմող էր գրոց, այլ գնացեալ էր ի **Ճահուկ**, և ի ներգործութենէ չարին ես հիւանդացայ մերձ ի մահ զաւուրս ԽԵ (45), և Քրիստոս յարոյց զիս. և գնացի ի **Ճահուկ** առ **Մարգարէ** վարդապետն, և նա յանձն առեալ կազմեաց յաւուրս ԽԴ (40) և ետ ցիս» (նույն տեղում, էջ 134-135)։

²⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 135։

մեծ գումար էր: Դրանից 1800-ը տրվել է գրիչների, իսկ մնացած 400 դրամը, հավանաբար եղել է թղթի գինը և կազմարարի վարձատրությունը:

Կարելի է ենթադրել, որ գրչությունը, ձեռագրերի պատրաստումն ու վաճառքը Գլաձորի վանքի եկամուտի աղբյուրներից է եղել: Ամեն տեղ չէ, որ կային հմուտ գրիչներ, ինչպես նաև ընտիր գաղափար օրինակներ, որոնցից կարելի էր ընդօրինակություն կատարել: Պատահական չէ, որ Ներսես Տառնացին Աստվածաշունչ ունենալու իր փափագը կատարելու համար Մշո Առաքելոց վանքից գնացել, հասել է Գլաձոր: Իր հետաքրքրական հիշատակարանը նա գրել է արդեն Մշո Առաքելոց վանք վերադառնալուց հետո, իսկ Գլաձորում ձեռագրի գրչության ժամանակ գրիչներ Եփրեմն ու Դավիթն առանձին-առանձին կարձ հիշատակարաններ են գրել (ավանդական, ընդունված ոճով)²⁵⁵ խնդրելով հիշել իրենց և ստացողին՝ «զՆերսէս րաբունին»²⁵⁵: Դավթի հիշատակարանում նշվում է նաև միջնորդ Հովհաննեսը և նրա հոգևոր հայր Ստեփանոսը, որը տրամադրել էր գրքի որոշ հատվածի գաղափար օրինակը:

Այս ձեռագրում կարձ հիշատակարան ունի նաև Թորոս Տառնացին: Ըստ երևույթին, նա ստացողի կողմից առանձին չի վարձատրվել, այլ գուցե ինչ-որ մի գումար ստացել է գրիչներից: Բանն այն է, որ այս ձեռագիրը հարուստ նկարազարդում չունի, խորաններն ու անվանաթերթերը գծագրված են մանուշակագույնով և չեն գունավորված: Հնարավոր է նաև, որ Թորոս նկարիչն իր համերկրացու համար աշխատել է անվճար, որի մասին կարելի է ենթադրել նրա հիշատակագրությունից՝ «Վարդապետն Ներսէս, յիշեա՛լ յաղօթս զԹորոս ծաղկող, և զպապն իմ՝ Սիար, և զհայրն իմ՝ Սարգիս քահանայ, և զմայրն իմ՝ Մարիամ, ի քաղաքէն Մշոյ»²⁵⁶: Սա թերևս այն միակ հիշատակարանն է, որտեղ տաղանդավոր մանրանկարիչն այսքան մանրամասնորեն նշում է իր ծնողների ու ծագման մասին: Գուցե պատճառն այն է, որ սա գլաձորյան միջավայրի համար ստեղծված մատյան չէր, որոնցում, ինչպես նշել ենք, գրիչներն ու անգամ րաբունապետներն իրենց ծնողների ու ազգականների անունները սովորաբար չեն նշում:

Ներսես Տառնացու հիշատակարանը ցույց է տալիս, որ Գլաձորի և նրանից հեռացած ու միարարներին (լատինադավաններին) հարած հոգ-

²⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 135-136:

²⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 136:

ևորականների միջև կապերը պահպանվել են: Չնայած, թերևս, եղել է որոշ սառնություն: Հետաքրիր է, որ Ներսեսն իր հիշատակարանում երեք անգամ Գլաձորի անունը տալով՝ այն նշում է մեկ անգամ «Գայլեձոր», երկիցս «Գայլիձոր» ձևով: Այստեղ տեղին է հիշել Գրիգոր գրչի՝ 1335 թ. հիշատակարանի խոսքն այն մասին, որ Գլաձորի անունը «յանհմուտ և գնչու արանց Գայլաձոր ասի»²⁵⁷: Այսինքն, «Գայլիձոր» անվանաձևը գլաձորցիների համար անցանկալի է եղել:

Այսպիսով, Ներսես Տարոնացու հիշատակարանն այս շրջանի առօրեականության պատմության ուշագրավ սկզբնաղբյուր է, որի բոլոր ենթաշերտերին չէ, որ այստեղ անդրադարձանք:

գ. Աշխարհական ստացողների դիմանկարը գլաձորյան ձեռագրում

Հաջորդ դրվագը նվիրված է Գլաձորի համալսարանում՝ 1317-1318 թթ. ստեղծված մի ձեռագրում («Ոսկեփորիկ» ժողովածու) պահպանված ստացող ամուսինների մանրանկարին (Վենետիկի ձեռ. 1108)²⁵⁸: Հայերեն ձեռագրերում ստացողների պատկերները բազմաթիվ են, մեծ մասամբ հրատարակված և ուսումնասիրված, սակայն այս մանրանկարը կարևոր է այնքանով, որ Գլաձորից մեզ հասած ձեռագրերում եղած միակ աշխարհական ստացողների պատկերն է (տարազի առումով՝ ուշագրավ), Հովհաննես անունով նկարչից պահպանված միակ աշխատանքն է և, վերջապես, լուսանկարը՝ գունավոր տպագրությամբ, այստեղ հրապարակվում է առաջին անգամ²⁵⁹:

Ձեռագրի գրիչը Սարգիս արեղան է, ստացողները՝ Գրիգորեսը և նրա կին Մամախաթունը: Հիշատակարանները բավականաչափ մանրամասներ են պարունակում ձեռագրի ստեղծման հանգամանքների վերաբե-

²⁵⁷ ԺԴ, Բ, էջ 210:

²⁵⁸ Բ. Սարգիսեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Խ. Բ, Վենետիկ, 1924, էջ 847-859: **Ոսկեփորիկը գրված է թղթի վրա, բոլորգրով, թերթ՝ 492 (17,5x12,4սմ):**

²⁵⁹ Լուսանկարը սև-սպիտակ վերատպված է՝ T. Mathews, A. Sanjian, Armenian Gospel Iconography, The tradition of the Gladzor Gospel, Washington, 1991, fig. R3, R4: Գունավոր նկարը ստացել ենք Մխիթարյան միաբան հայր Վահան ծայրագույն վարդապետ Օհանյանից, որին խորին շնորհակալություն ենք հայտնում:

րյալ²⁶⁰: Այստեղ գրչի և ստացողների տվյալները միավորված են, ուստի ենթադրելի է, որ նրանք անձնական կապ են ունեցել, անկախ այս ձեռագրի գրչության հանգամանքից. «...գրեցաւ սա ձեռամբ **Սարգիս** սուտանուն արեղայի, անարիեստի և յոյժ անպիտանի... Դարձեալ աղաչեմ յիշել զհոգևոր ծնողսն մեր՝ **զՄեծտիկին**, և **զՄարթա**, **զՆուսթի**, **զՀովաղեղն**, **զեղբայրն մեր՝ զԳրիգորէս**, և զամուսին իւր՝ **զՄամախաթուն**, և զծնողսն իւրեանց, և զմարմնաւոր ծնողսն մեր, և զարեամբ ներկեալ զեղբայրն մեր՝ **Զուատն**, որ տարաժամ հասակի սպանաւ յանարիւնաց, և խառնեցաւ ընդ մարտիրոսացն, եւս աղաչեմ զհոգևոր և զմարմնաւոր զեղբարս և զծնողսն մեր յիշեցէք յաղաթս ձեր»²⁶¹: Ուշագրաւ է, որ այստեղ նշված՝ գրչի և ստացողների ազգական, թաթարների ձեռքով նահատակված Զուատի տապանաքարը պահպանվել է Բարձրաքաջի Ս. Գրիգոր վանքում²⁶²:

Ինչպես տեսնում ենք, մարմնավոր ծնողների անունները զանց առնելով, հիշատակագիրը նշում է իր և ստացողների հոգևոր ծնողներին, որոնք չորսն են, և դատելով անուններից՝ բոլորն էլ կանայք, որը հազվադեպ հանդիպող երևույթ է: Պետք է նշել, որ Գլաձորում գրված հիշատակարանների հեղինակներն իրենց ազգականների վերաբերյալ տեղեկություններ գրեթե չեն հայտնում, ծնողներին լավագույն դեպքում նշում են ընդհանրական ձևով՝ առանց անունների:

Այն, որ գրիչը ստացող Գրիգորեսին կոչում է «զեղբայրն մեր», քիչ անց նշելով նաև նահատակված Զուատին՝ որպես «զարեամբ ներկեալ զեղբայրն մեր», հավանաբար հոգևոր եղբայրությունը նկատի ունի: Դա

²⁶⁰ Գրչության ժամանակի մասին գրիչը երեք նշում ունի. 124բ էջում՝ «Էր թին Հալկյազեանս սեռի 24Զ (1317)...», ապա 385բ էջում՝ «Ի թվ[իս] Հայոց 24Զ (1317) գրեցաւ...», և գործն ավարտելուց հետո «Փառք»-ով սկսվող գլխավոր հիշատակարան է գրել 485ա էջում՝ «Եւ եղև կատարումս գրոցս ի թվ[իս] 24Կ (1318), ի գաւառիս Վայոյ ձորոյ, յանապատս Գլաձոր» (ԺԴ, Ա, էջ 318–319): Այսինքն, այս սովոր և նյութերով հարուստ մատյանի գրչությունը սկսվել է Հայոց 24Զ (1317), ավարտվել՝ Հայոց 24Կ (1318) թվականին:

²⁶¹ ԺԴ, Ա, էջ 318:

²⁶² Նորահայտ տապանագիրը՝ «2ԾԷ (1308) Զուատ սպան թաթարն, յիշեց(էք ի Քրիստոս)», հրատարակել է Ա. Հարությունյանը (Ա. Հարությունյան, Զուատ նահատակի նորահայտ տապանագիրը Դսեղի Բարձրաքաջ Սբ. Գրիգոր վանքում, «Վարձք», 2022, № 17, էջ 47):

երևում է նաև ստացողների մասին երկրորդ հիշատակությունից՝ «Արդ, որք ազտիք ի սմանէ, ասասջիք. Տէր Յիսուս, ողորմեսցի **Գրիգորիսի և ամուսնոյ իւրոյ՝ Մամախաթունին և ծնաւդաց նոցայ** և ամենայն արեւան մերձաւորաց, որ ձեռնառու եղեն այսմ գրոցս»: Դրանից անմիջապէս հետո գրիչը նշում է Լույս անունով պարոնին, որը հավանաբար ստացողների բարձրատոհմիկ մտերիմն էր²⁶³:

Գրչության տեղի և միջավայրի հետ կապված հիշատակարանային տվյալները նույնպէս ուշագրավ են: Գլխավոր հիշատակարանում ժամանակի հայոց թագավորի (Կիլիկիայում) և կաթողիկոսի անուններից հետո Սարգիսն ընդգծում է Խաղբակյան (Պոռշյան) իշխանների դերը որպէս գավառատեր, որտեղ գտնվում էր Գլաձորի վանքը, ընդ որում՝ տոհմաբանական շղթան (հակադարձ հերթականությամբ) սկսելով մեծ իշխան Պոռշից (մահ. 1284 թ.), ապա նշելով նրա որդուն՝ Ամիր Հասան Ա-ին (մահ. 1292 թ.), վերջինիս որդուն՝ Էպիին (մահ. 1317 թ.) և նրա հաջորդին՝ Ամիր Հասան Բ-ին (մահ. 1351 թ.)²⁶⁴, որի ժամանակ էլ գրվել է մատյանը: Այս հատվածում ամկա է նաև գլաձորյան հիշատակարաններին հատուկ, գրեթէ պարտադիր պայման համարվող՝ ռաբունապետ Եսայի Նչեցու մեծարական հիշատակությունը²⁶⁵:

Սարգիսն իր ռաբունապետին հիշում է նաև Գրիգոր Նյուսացու «Մեկնութիւն Հայր մերի» գործի վերջում՝ նշելով, որ դրան անդրադարձել է Նչեցին՝ «գերաբուն վարդապետս իմ՝ **գեսայի...**»²⁶⁶: Գրիչն իր շրջապատի մասին ևս մի նշում է թողել ձեռագրի 261ա էջի փոքր հիշատակագրությամբ՝ իր հոգևոր եղբայրների մասին՝ «Զմեղապարտ և զփցուն գրիչս՝

²⁶³ «Եւ աղաչեմ յիշել ի Տէր **զպարոն Լոյսն** եւ զաստուածապարգեւ զաւակն իւր, զդեռաբոյս ծաղիկն եւ զգեղեցկատեսիլ մանուկն՝ **զՄիւրմիւրն**, զի արասցէ Տէր ընդ երկայն աւուրս անսասան եւ անսայթաք կենաւք ի վերայ երկրի», ԺԴ, Ա, էջ 319:

²⁶⁴ Տե՛ս Հ. Մարգարյան, Նշանավոր իշխանական տոհմերը Հայաստանում ԺԲ դարից – ԺԴ դարի առաջին կես, Երևան, 2023, էջ 234–242:

²⁶⁵ «Եւ եղեւ կատարումն գրոցս... ի գաւառիս **Վայոյ ձորոյ**, յանապատս **Գլաձոր**, ընդ հովանեաւ **Սրբոյն Ստեփանոսի եւ մեծ վարդապետի եւ անյախթ հռետորի՝ Եսայեայ**, ի թագաւորութեան Հայոց **Աւշի** եւ ի կաթողիկոսութեան **Կոստանդեա** եւ ի **յիշխանութեան գաւառիս Ամիր Հասանայ**, որդոյ **Իաչէ**, որդոյ **Ամիր Հասանայ**, որդոյ **Պոռշայ** բարեպաշտի, զոր Տէր Յիսուս տացէ նոցա ողորմութիւն եւ զկենդանիքս պահեսցէ ընդ ամրածածուկ աջովն Իւրով» (ԺԴ, Ա, էջ 319):

²⁶⁶ Նույն տեղում:

Սարգիս յիշեա՛յ յաղաւթս, և **գեղբայրս իմ՝ գԴաւիթ Հաղբատեցի**, և **գԹորոս ծաղկող Տարոնեցի»**²⁶⁷:

Սրանք են Սարգիս արեղայի թողած հիշատակարանների հիմնական տվյալները, որոնք Գլաձորում գրված հիշատակարանների ընդհանուր համապատկերում առանձնանում են տեղեկությունների հարստությամբ և որոշակի ինքնատիպությամբ²⁶⁸:

Անդրադառնանք ստացողների դիմանկարին: Նրանց մանրանկարը ներկայացված է ձեռագրի երկու էջերում (էջ 181բ, 182ա). դեմ դիմաց պատկերված են՝ աջ կողմում գահավորակին բազմած Աստվածամայրը Մանկան հետ, իսկ ձախ կողմում՝ խնդրարկուի դիրքով ծնկի եկած և ձեռքերն առաջ մեկնած Գրիգորեսն ու Մամախաթունը (գուն. նկ. 5–6):

Այս մանրանկարի արժեքը գնահատել է դեռևս Դևոնդ Ալիշանը, քանի որ այն ներառել է իր «Սիսական» աշխատության մեջ (1893 թ.), ընդ որում՝ գունավոր²⁶⁹: Սակայն այդ վերատպությունը լուսանկարից չի արված, այլ

²⁶⁷ Նույն տեղում:

²⁶⁸ Նշենք, որ Լևոն Խաչիկյանը 14–րդ դ. հիշատակարանների առաջին հրատարակության մեջ Սարգսի հիշատակարանից հետո զետեղել է ՄՄ 4456 Ավետարանի երկու կարճ հիշատակարանները, որտեղ հիշվում են «ծաղկող» Ամիր Սարգիսը և «գԳրիգորէս քահանայ և զամուսին իւր՝ զՄամախաթունն, որ աւգնութիւն արար զԱւետարանիս ծաղկելուն», նրանց նույնացնելով վերը նշված գլաձորյան ձեռագրի գրչի և ստացողների հետ (ԺԴ, էջ 137, նաև՝ ԺԴ, Ա, էջ 320): Սակայն առաջին հայացքից համոզիչ թվացող սույն վերագրումը անհավանական է, քանի որ գլաձորյան ձեռագրում գրիչը Սարգիս արեղան է, հիշատակարանում իրեն կոչում է գրիչ, որպես իր վարդապետ նշում Եսայի Նչեցուն, իսկ Ամիր Սարգիսն իրեն կոչում է ծաղկող, որպես իր ուսուցիչ նշում է Մխիթար սարկավագին, անվանապես հիշատակում է իր ծնողներին (մի բան, որ Գլաձորում ընդունված չէր): Գլաձորյան ձեռագրի ստացող Գրիգորեսը հոգևորական չէ (նրա աշխարհական լինելը երևում է նաև դիմանկարից), մինչդեռ Ամիր Սարգսի հիշատակարանի Գրիգորեսը քահանա է: Եվ վերջապես, Ամիր Սարգսի գիրը խոշորատառ է, գրեթե շղագրի մոտեցող, որը միանգամայն տարբերվում է Սարգիս արեղայի բոլորգրից (մատյանի հարդարանքն էլ պարզունակ է): Քանի որ ՄՄ 4456 ձեռագիրը ստեղծման վայրի և ժամանակի նշում չունի, այն կարող էր ստեղծված լինել 14–15–րդ դարերում, հայկական գրչության կենտրոններից որևէ մեկում, իսկ ժամանակի ու տարածական այդ մեծ ընդգրկման մեջ գլաձորյան ձեռագրի ստացողների անունները (Գրիգորես և Մամախաթուն) կարող էին համընկնել նույնանուն մեկ այլ գույգի անունների հետ:

²⁶⁹ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 130: Ղ. Ալիշանի գրքից մանրանկարը վերատպվել է մի շարք այլ գրքերում:

27. Գրիգորես և Մամախաթուն տացողների դիմանկարը
Ղ. Ալիշանի «Սիսական»-ից (էջ 130) (հմմտ. աստ՝ գուն. նկ. 5-6)

Թերևս ժամանակի տպագրության տեխնիկական հնարավորություններով պայմանավորված, պատճենահանվել է, որից էլ կատարվել է տպագրությունը (նկ. 27): Ընդ որում, այդ պատճենում Աստվածամոր և ստացողների պատկերը զետեղված են մեկ էջի վրա, մինչդեռ ձեռագրում դրանք հանդիպակաց էջերին են: Մանրանկարի լուսանկարի և գրքում առկա վերատպության համեմատությունը ցույց է տալիս, որ զգալի տարբերություններ կան նաև մանրամասներում:

Ձեռագրում Աստվածամայրը Մանկան հետ պատկերը ներկայացված է օղիգիտրիա (ուղեցույց) պատկերագրական հորինվածքով՝ կապտականաչավուն պարզ շրջանակի մեջ (գուն. նկ. 5): Աստվածամոր պատկերից ձախ՝ կարմիր թանաքով (այդպիսին են մանրանկարների վրա եղած բոլոր գրությունները) գրված է՝ «Ա(ստուա)ծածին Մարիամ», իսկ Մանկան աջ կողմում՝ «Տ(է)ր Ա(ստուա)ծ Յ(իսու)ս Բ(րիստո)ս»: Շրջանակից ներքև գրված է. «Զանպիտան Յոհանէս յիշել աղաչեմ» (այս հիշատակագրությանը, որը դուրս է մնացել 14-րդ դարի հիշատակարանների ժողովածուներից, կանդրադառնանք քիչ հետո):

Աստվածամոր և մանուկ Հիսուսի պատկերները նկարված են ավանդական պատկերագրությամբ և հանդերձներով: Լուսապսակները ոսկեզօծ են, և դա մանրանկարի միակ հատվածն է, որտեղ ոսկի է օգտագործված: Հարկ է նշել, որ այս շրջանի գլաձորյան ձեռագրերում՝ հատկապես Թորոս Տարոնացու պատկերագրողած մատյաններում, բավականին մեծ տեղ է հատկացվել Աստվածամայրը Մանկան հետ պատկերին, և նույն թեման տարածում է գտել նաև Վայոց ձորի եկեղեցիների քանդակագործման մեջ (Արատես, Արենի, Նորավանք, Սպիտակավոր Ս. Աստվածածին):

Գեղարվեստական և ազգագրական առումով ավելի ուշագրավ են ստացող ամուսինների պատկերները: Այս մասին նշում է դեռևս Վենետիկի ձեռագրացուցակի կազմող Բարսեղ Սարգիսյանը՝ գրելով, որ դրանք՝ «իբրև ճարտար և ճշգրիտ տիպար միջին դարու հայկական տարազուց՝ յոյժ հետաքրքրական են»²⁷⁰: Մանրանկարը գունային խորք և շրջանակ չունի: Ստացողների գլխավերևում գրված են նրանց անունները՝ «Գրիգորէս և ամուսին իւր Մամախաթուն» (գուն. նկ. 6): Ինչպես երևում է, նկարիչը ջանացել է հնարավորինս ճշգրիտ վերարտադրել պատկերվողների դիմագծերն ու հագուստի մանրամասները:

Գրիգորեսը բեղմնորոքով տղամարդ է, որի հավաքված վարսերը հետևի կողմից երևում են թիկունքի վրա: Հագին ունի երկար վերնագգեստ՝ օձիքի մասում կետիկավոր զարդով, որի տակից՝ արմունկների հավասարությամբ, երևում են կարմրավուն բծերով շապիկի թևքերը: Ունի նաև կարմիր կտորից՝ հանգույցով կապված գոտի, որը բարձրաշխարհիկ դիրք է խորհրդանշում: Նրա գլխարկը պատկերված է առանձին (ամուսինների միջև) և վայր է դրված՝ ի հանդիման Աստվածամոր և Հիսուսի: Այն շագանակագույն մորթիով երիզված կարմիր թասակ է՝ վերնամասում ելուստով և օղակով: Գլխարկի ձևը շատ նման է 1236 թ. Անիի շրջանում Իգնատիոս Հռոմոսցու պատկերած ձեռագրի (Նոր Զուղա, ձեռ. 36, էջ 124բ) ստացող ամուսինների մանրանկարում Բռնավոր անունով տղամարդու կրած գլխարկին²⁷¹: Գլխարկի այս ձևը, որ տարածվել է հատկապես մոնղոլական տիրապետության շրջանում, նույնպես Գրիգորեսի հասարակական բարձր դիրքի մասին է վկայում:

²⁷⁰ Բ. Սարգիսեան, նշվ. աշխ., էջ 847:

²⁷¹ Մանրանկարի վերատպությունը տե՛ս S. Der Nersessian, A. Mekhitarian, *Miniatures Armeniennes d'Ispahan*, Brussel, 1986, p. 71, fig. 45, Կ. Մաթևոսյան, Անին և անեցիները, Երևան, 2021, էջ 319, նկ. 47:

Մամախաթունը կանոնավոր դիմագծեր ունի, պատկերված է կարմիր այտերով ու մեծ աչքերով: Հետաքրքիր է, որ նկարիչը նրա դիմագծերի նմանությամբ է նկարել նաև հանդիպակաց էջում գտնվող Աստվածամոր դեմքը: Մամախաթունը կրում է ծոպավոր մեծ գլխաշոր, որը թիկնոցի պես ծածկում է նաև ուսերը և հասնում մինչև գոտկատեղը: Հետաքրքիր է հատկապես մինչև ոտնաթաթերը հասնող և ծածկող նրա զգեստը՝ զարդարված կարմիր և մասամբ կապույտ աստղիկներով ու կետիկներով: Ինչպես երևում է ձեռքերի հատվածից, զգեստի վերին մասում նա կրել է նաև կարմիր վերնաշապիկ:

Գրիգորեսի և Մամախաթունի պատկերն արժեքավոր է 14-րդ դարում Սյունիքում հասարակության մեջ բարձր դիրք գրավող աշխարհական մարդկանց հագուկապի մասին պատկերացում տալու առումով: Այն նաև ուշագրավ է Գլաձորի մանրանկարչական արվեստի ուսումնասիրության տեսակետից, քանի որ պատկերման ընդգծված գծային գրաֆիկական եղանակով (առանց գունային խորքի) որոշակիորեն տարբերվում է այստեղ աշխատած հայտնի վարպետների (Մոմիկ, Թորոս Տարոնացի, Թորոս Սարկավազ, Պողոս Կիլիկեցի, Ավազ) ստեղծագործություններից և ոճից:

Այսպիսով, գլաձորյան ձեռագրում պահպանված աշխարհական ստացողների այս մանրանկարը գեղարվեստական արժեքից բացի, նաև այդ ժամանակաշրջանում ապրած ունևոր խավի տարազը ներկայացնող յուրօրինակ նմուշ է, և դրանով իսկ՝ առօրեականության պատմության աղբյուր: Ի դեպ, ուրախալի է, որ նորերս առանձին ուսումնասիրության առարկա է դարձել նաև Օրբելյան և Խաղբակյան իշխանների հանդերձանքը: Երիտասարդ հետազոտող Աշխեն Ենոքյանի կարծիքով՝ այդ հանդերձներն «արտացոլում են տեղական ավանդույթների միաձուլումը մոնղոլական և, ընդհանրապես, արևելյան մոտիվների և ոճերի հետ»²⁷²:

Երկու խոսքով անդրադառնանք **նկարի հեղինակին**: Ինչպես վերևում տեսանք, Սարգիս գրչի հիշատակարաններում ձեռագրի նկարազարդման մասին ոչինչ չի ասվում²⁷³: Հիշատակարաններից մեկում, որտեղ գրիչը

²⁷² Ա. Ենոքյան, Օրբելյան և Պողոսյան իշխանների հանդերձանքը հայ միջնադարյան արվեստում, «Բանբեր Մատենադարանի», № 37, 2024, էջ 124:

²⁷³ Հարկ է նշել, որ ձեռագիրը երկու մասից է բաղկացած՝ 1ա-186ա էջերը 1-15-րդ պրակներն են, որից հետո՝ 189ա էջից՝ նոր պրակակալմամբ՝ 1-26-րդ պրակները:

նշում է Թորոս Տարոնացուն՝ «...գեղբայրս իմ՝ զԴաւիթ Հաղբատեցի, եւ զԹորոս ծաղկող Տարոնեցի», նկատի ունի նրա ու Դավիթ Հաղբատեցու հետ ունեցած իր հոգևոր եղբայրությունը: Թորոս Տարոնացուց բավական մեծ թվով ձեռագրեր են պահպանվել, որոնց նկարագարդման ոճը միանգամայն տարբերվում է մեր քննած մանրանկարներից:

Հայկական մանրանկարչության մեջ ընդունված է, որ նկարիչները հաճախ իրենց հիշատակագրությունները թողնում են հենց մանրանկարագարող էջի վրա: Կարծում ենք, որ այստեղ գործ ունենք նույն երևույթի հետ՝ Աստվածամոր և Մանկան մանրանկարի տակ եղած մակագրությունը՝ «[Զախպիտան Յոհանէս յիշել աղաչեմ», պետք է համարել հենց նկարչի անվան հիշատակությունը: Ըստ այդմ՝ Գլաձորի գրչական, մանրանկարչական ժառանգության մեջ ավելանում է ևս մի անուն՝ մանրանկարիչ Հովհաննեսը՝ իր ինքնուրույն ստեղծագործությամբ՝ ստացողներ Գրիգորեանի և Մամախաթունի մանրանկարով: Գլաձորի ուսուցիչների և սաների՝ ավելի վաղ մեր հրատարակած անվանացանկում առկա է Հովհաննես (Յովհաննէս) անունով 11 անձ²⁷⁴, սակայն նրանցից ոչ մեկը չի առնչվում մանրանկարչության հետ: Գլաձորցիների անվանացանկը, այսպիսով, լրացվում է 12-րդ Հովհաննեսով:

դ. Գլաձորյան որոշ հիշատակագրություններ

Ձեռագրերում գլխավոր կամ այլ ընդարձակ հիշատակարաններից բացի՝ երբեմն կարելի է տեսնել կարճ հիշատակագրություններ, զանազան փոքր գրություններ, որոնք գրչության ժամանակ գրչի տվյալ պահի մտքերի, զգացումների, ցանկությունների արտահայտությունն են:

Գլաձորյան ձեռագրերում նման հիշատակագրությունները մեծաթիվ չեն, այնուամենայնիվ, մեր թեմայի շրջանակում որոշակի հետաքրքրություն ներկայացնող օրինակներ ունենք: Առաջինը ՄՄ 437 Ժողովածուն է,

Բայց երկու մասի գրիչն էլ Սարգիս արեղան է: Ստացողների խմբանկարը, ինչպես նշվեց՝ 181թ–182ա էջերում է, այսինքն՝ առաջին մասի վերջում, ընդ որում, նկարների հակառակ երեսներին բնագրային տեքստեր չկան: Ինչպես երևում է, այդ զույգ թերթերն ի սկզբանե նախատեսված են եղել ստացողների մանրանկարների համար, որոնք նկարվել են մատյանի ամբողջական ավարտից հետո: Հավանաբար այդ է պատճառը, որ գրչի հիշատակարաններում մանրանկարչի մասին խոսք չկա:

²⁷⁴ Կ. Մաթևոսյան, Գլաձորի համալսարանի ուսուցիչները և սաները, էջ 10–32:

որի գրիչն ու ստացողը Եսայի Նչեցին է: Հիշատակարաններն անթվական են, սակայն ձեռագրի գրչության վերին սահմանը Ա. Մաթևոսյանը որոշում է 1284 թ., քանի որ Ներսես Մշեցին այդ ժամանակ դեռ ողջ էր, իսկ Եսայի Նչեցին այստեղ առաջին անգամ հիշատակվում է որպես վարդապետ²⁷⁵: Այստեղ եղած մանր գրառումները վերաբերում են գրչական աշխատանքին: 438 թերթ ունեցող և բովանդակության մեջ հարյուրից ավելի նյութ-միավորներ պարունակող այս մատյանի գրչությանը՝ բացի Եսայի Նչեցուց, մասնակցել են Սարգիս և Սիմեոն գրիչները, որոնք, ըստ էության, օգնել են գրչին՝ որոշ հատվածներ ընդօրինակելով²⁷⁶:

Ձեռագիրը գլխավոր հիշատակարան չունի (հավանաբար չի պահպանվել), կան միայն տարբեր էջերում պահպանված հիշատակագրություններ, որոնցից մի քանիսում գրիչը հիշատակում է իր ուսուցիչ Ներսես Մշեցուն. «Զվարդապետն իմ զՆերսես և զամենամեղ գրողս աշակերտ նորին Եսայի յիշել աղաչեմ ի Տէր» (էջ 144ա), «Աղաչեմ յիշել զպետս իմո վարժից և իմոց համասեռից Ներսես, ընդ նմին և զամենամեղս Եսայի գրիչ» (էջ 153բ): Եսայի Նչեցին մեկ այլ գրառմամբ նշում է իր համերկրացի Ստեփանոսին, որը տրամադրել է ինչպես նախօրինակը, այնպես էլ գրանյութը՝ թուղթը. «Զհամշիրակ եղբայր իմ Ստեփանոս, որ զօրինակս՝ քարտիս հանդերձ, շնորհեաց, յիշեսցիք, ընդ նմին և զամենամեղ գրիչս Եսայի, աղաչեմ» (էջ 107ա):

Հետաքրքրական են Սիմեոն գրչի թողած հիշատակագրությունները: Դրանցից մեկում 40 պոնակ արտագրելոց հետո, նշելով այդ մասին և դիմելով Եսայի Նչեցուն, գրում է՝ թե դու գիտես իմ տկարությունը, և որ պարտականություններ ունեմ, բայց եթե էլի օգնության կարիք լինի՝ պատրաստ եմ. «Ո՛վ պատական եղբայր Եսայի, դու արժանի ես, թե Խ (40) տետր այստեղ քեզ օգնութիւն էի արարեալ, ապա դու գիտես զտկարութիւնս իմ և զհարկիս, որ ի վերա կա: Անմեղադիր լեր և յաղօթից մի մոռնար, թէ այլ կարեմ օգնել, յօժար եմ» (էջ 126բ):

Դրանից հետո Սիմեոնն ընդօրինակում է մեկ այլ հատված՝ ձեռագրի վերջին մասում, որտեղ «արագագրության պատճառով գրում է շղագիր

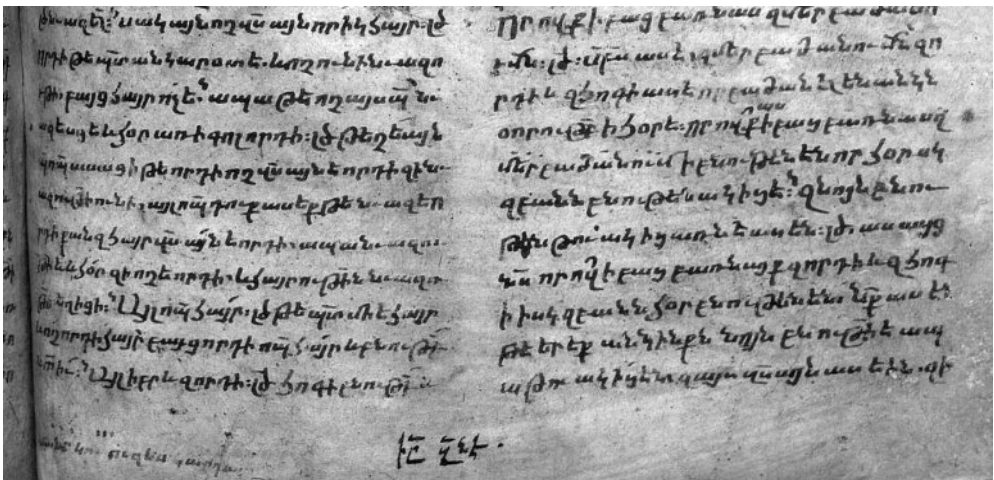
²⁷⁵ ԺԳ, էջ 555–556 (ծան.):

²⁷⁶ Ձեռագրի մասին բոլոր մանրամասները տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, կազմեցին Օ. Եգանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Անթաթյան, Ա. Քյոշկէրեան, Երևան, 2004, էջ 675–690:

հիշեցնող անկանոն բոլորգրով»²⁷⁷, ուստի կից թողած չափածո հիշատակարանում այն «տգեղ գիր» է կոչում:

«Գիրս հնանա, ձեռս հողանա,
Աստուած միայն է՝ միշտ և կա,
Եւ որ զայս տգեղ գիր կարդա,
Յիսուս ողորմի ինձ և նմա» (էջ 365բ):

Եվ վերջապես, Սիմեոնի մի կարծ գրառումը թույլ է տալիս ենթադրել, որ Եսայի Նչեցին նրան դիտողություն է արել (կամ խնդրել է), որ մանրատառ գրի՝ թերևս թղթի խնայողության նպատակով: Սիմեոնն էլ՝ հնարավորինս մանր տառերով է ընդօրինակել և 348ա էջի ներքևում՝ լուսանցքում, գրել՝ «Մանր կու ուզես՝ կարդա» (նկ. 28)²⁷⁸: Պարզվում է, որ գլաձորցիները նաև հումորով մարդիկ են եղել:

28. Սիմեոն գրչի կարծ գրությունը էջի ստորին լուսանցքում (ՄՄ 437, էջ 348ա)

Անդրադառնանք նաև Հովհաննես Երզնկացու (Ծործորեցու) թողած հիշատակագրություններին, որոնք պահպանվել են 1303 թ. Եսայի Նչեցու՝ Ստեփանոս Օրբելյանի պատվերով գրած Եզեկիելի մարգարեության Մեկնության հնագույն ընդօրինակության մեջ (ՄՄ 2511): Վերևում դրանք հիշատակել ենք, այժմ մի փոքր մանրամասնենք:

Ինչպես նշել ենք, այդ ժամանակ երիտասարդ Հովհաննես Երզնկա-

²⁷⁷ ԺԳ, էջ 555, ծանոթագրությունը՝ Ա. Մաթևոսյանի:

²⁷⁸ Նույն տեղում:

ցին գիտեր, որ մատյանի ստացողը Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանն է, և նրա գրչական «գանգատների» ընթերցողը նա է լինելու: Բոլոր հիշատակագրություններն էջերի ստորին մասում են՝ գրված էջի ամենածայրին՝ մանր տառերով: Առաջինը 114ա էջում է՝ «Վայն և եղուկ ի յայս մխէս ու ի հաց թխելէս»: Ինչպես երևում է, հաց թխելու համար վառված կրակի ծուխը (գուցե թոնիրը բոցելու ժամանակ) լցվել է գրչի սենյակը, խանգարել նրան և այս անկեղծ գրառման պատճառ դարձել:

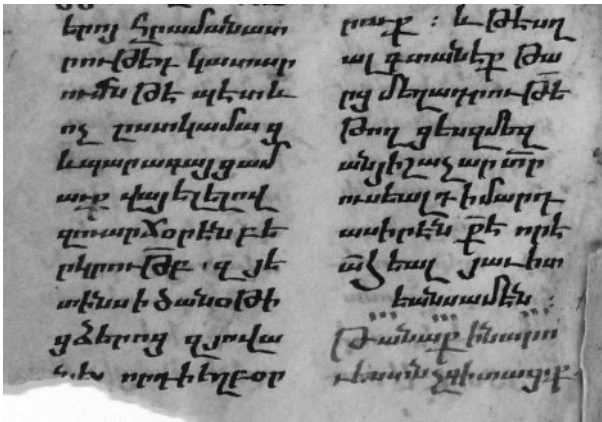
Հաջորդ հիշատակագրությունը 189ա էջում է՝ «Եղուկ ի Մաթիոսի ծիծաղէս»: Թվում էր, թե դա կարող է կապված լինել էջում գրված տեքստի հետ, սակայն կարծես որևէ կապ չկա, ուստի պարզ չէ, թե ո՞վ այդ Մատթեոսը և ինչ առիթով է Ստեփանոս Օրբելյանի ծիծաղն առաջացրել:

Մյուս գրառումը սովորական է գրիչների համար՝ «Վայն և եղուկ ի քնէս» (էջ 292ա), քանի որ նրանցից շատերն են նշում, թե երկար աշխատելու պատճառով քունը նեղում է, ուստի ստիպված են գործը դադարեցնել: Շուրջ 25 թերթ հետո գրչին հավանաբար խանգարում է շան հաչոցը, ուստի գրում է՝ «Վայն և եղուկ ի յայս շնէս» (էջ 318բ):

Եվ վերջին գրառումը՝ «Վայն և եղուկ ի փոշարսիս կանչկանչելէս» (էջ 342ա): Այն պարունակում է բառարաններում չհանդիպող «փոշարս» կամ «փոշարսի» բառը, որի իմաստն անհասկանալի է²⁷⁹, սակայն դա հավանաբար մի արարած է, որի արձակած ձայնը գրիչը կոչում է «կանչկանչել», և որը նույնպես խանգարել է նրան գրչության ժամանակ:

Գրչի՝ ստացողին հասցեագրված հիշատակագրություններ կան նաև Ստեփանոս Օրբելյանի պատվիրած մեկ այլ ձեռագրում: Այն 1302 թ. Միմիկի նկարագարող և Հովհաննես Օրբելի ընդօրինակած շատ փոքր չափեր ունեցող Ավետարանն է, որի մասին նշել ենք վերևում (ՄՄ 6792): Հովհաննես Օրբելն այդ ժամանակ արդեն հաստատվել էր որպես Սյունյաց թեմի հաջորդ մետրոպոլիտ և գլխավոր հիշատակարանում իր ականածանքն է արտահայտնում Ստեփանոս Օրբելյանի նկատմամբ, միաժամանակ նշում է, որ մատյանի գրչությունն անում է իբրև իրեն տրված հանձնարարություն: Սակայն սրանից բացի՝ ունի նաև մանր հիշատակագրություններ, որոնցից մեկում, աչքի ընկնող կարմիր թանաքով գրել

²⁷⁹ Այս հարցի վերաբերյալ մեր լեզվաբան գործընկերներից չհաջողվեց որևէ բացատրություն ստանալ:

29. Հովհաննես Օրբելի հիշատակագրությունը
(ՄՄ 6792, էջ 299բ)

է՝ «Թանաքին արուեստն չգիտացաք» (սկ 29)²⁸⁰: Այս տողը կարելի է մեկնաբանել նաև այսպես՝ թեև այս մատյանը գրեցի, բայց այդպես էլ թանաքի ու գրի արվեստին չտիրապետեցի: Սրանով կարծես Ստեփանոս Օրբելյանին ակնարկում է, որ ձեռագիր ընդօրինակելն իր գործը չէ (գուցե դժվար գրչա-

կան նոր հանձնարարությունը կանխելու համար):

Ինչպես այս, այնպես էլ նախորդ (Հովհաննես Երզնկացու) հիշատակագրություններից կարելի է ենթադրել, որ Ստեփանոս Օրբելյանը, որքան լուրջ և պատկառելի էր որպես հոգևորական ու գիտնական, այնքան էլ կենսուրախ և կատակասեր մարդ էր:

Ձեռագիր ընդօրինակող գրիչներն ամբողջովին կլանվում էին իրենց աշխատանքում, և նրանց նկատմամբ ցուցաբերված ուշադրությունն անպատասխան չէր մնում: Առաքել Հաղպատեցին 1313 թ. ձեռագրում այսպիսի հիշատակագրություն է թողել. «Մինչ դեգերեալ նստէի տոչորմամբ սրտի ի գրումն սուրբ մարգարէիս, **եկն առ մեզ** գեղաղէշ և շնորհընկալ քահանայն **Ստեփաննոս** որդի մեծ Զալալին և ժառանգ գերաւոյնակ **Աթոռոյս Սինեաց** և **Երեր մեզ միրգ և ջուր ցուրտ**, որ և տացէ Քրիստոս նմա զջուրն կենդանի»²⁸¹: Ստեփանոսը նույն ինքը Ստեփանոս Տարսայիձն է, այդ ժամանակ արդեն Հովհաննես Օրբելի հետ՝ Սյունյաց աթոռակալ հայտարարված: Եզեկիելի մարգարեության Եսայի Նչեցու մեկնության ձեռագիրն ընդօրինակող Առաքել Հաղպատեցուն նա բերել է միրգ և «ջուր ցուրտ»: Հնարավոր է, որ պարզապես սառը ջրի մասին է վկայված, սակայն դժվար թե բարձր լեռնային Գլաձորում սառը ջուրը փնտրված մի

²⁸⁰ ԺԴ, Ա, էջ 24:

²⁸¹ Նույն տեղում, էջ 235:

բան լինելը: Չի բացառվում, որ նշվածը սառույցի կամ սառցաջրի մասին է, որը կարող էր մատչելի լինել իշխանագուն Ստեփանոսի համար (ձմեռվանից հետո պահպանվելով հատուկ տեղում): Երախտապարտ գրիչը դրա համար հայցում է, որ Աստված Ստեփանոս Տարսայիճին տա «զջուրն կենդանի»:

Այսքանով ավարտենք առօրեականության պատմության դրվագների պրպտումները գլաճորյան ձեռագրերում ու հիշատակարաններում:

ԵՐԿՈՒ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄ

Գլաձորն առաջին հերթին դպրոց և կրթարան էր, բայց միաժամանակ նաև՝ մտավոր, գիտական ու ձեռագրական խոշոր կենտրոն: Համալսարանի հաստատումը Վայոց ձորում ձեռագրական մշակույթի աննախադեպ վերելքի խթան հանդիսացավ այս գավառի համար: Բավական է նշել, որ 11-13-րդ դարերից մինչև 1282 թ. (համալսարանի հաստատումը)՝ Վայոց ձորի վանքերում գրված հատ ու կենտ ձեռագրեր են հայտնի: Հնարավոր է, որ եղել են, բայց չեն պահպանվել, համենայն դեպս, մենք տեղեկություն ունենք միայն մեկի մասին (1237 թ.)²⁸²:

Գլաձորի հիմնադրումից հետո՝ միայն 1282-1300 թվականների ընթացքում, գլաձորյան մատյանները չհաշված, ձեռագրերի ստեղծման ու դրանց շրջանառության մեջ ներգրավված ենք տեսնում գավառի մի շարք վանքեր ու բնակավայրեր: 1284 թ. մի Ավետարան ստացած Վարդան վարդապետը, որը հիշատակարանում նշում է, թե ուսանել էր **Արատեսի** վանքում՝ «առ ոտս աստուածազարդ րարունոյ Հայրապետի», ավելացնում է, որ դրանից հետո հաստատվել է Գնդեվանքում. «եկեալ բնակեցայ ի մենաստանիս **Գնդէվանս**», իսկ ձեռագիրը գրել է տվել Հովհաննես գրչին՝ Թանատի վանքից. «...գծագրել ետու... Յովանէսի՝ ի սուրբ ուխտէն, որ կոչի **Թանատի** վանս»²⁸³:

Թանատի վանքում հավանաբար նույն Հովհաննես գրիչը Նարեկացու «Մատյանն» ընդօրինակել է 1286 թ. (ՄՄ 5135)²⁸⁴: 1285 թ. **Հորս** գյուղում Ժողովածու է ընդօրինակել Տիրիկ անունով գրիչը՝ Մատթեոս Տաթևացի վարդապետի համար (Երուսաղեմ, ձեռ. 1681)²⁸⁵: 1292 թ. **Աղավ** անապատում ինքնատիպ հարդարանք ունեցող (բոլոր չորս ավետարանիչները

²⁸² Ձեռագիրը (Ավետարան) գրվել է Բոլորաձորի անապատում՝ 1237 թ.: Այժմ գտնվելու վայրն անհայտ է, հիշատակարանը պահպանվել է. Լալայանի Վասպուրականի ձեռագրացուցակում (տե՛ս ԺԳ, էջ 202):

²⁸³ ԺԳ, էջ 558, Նոր Զուղա, ձեռ. 34:

²⁸⁴ ԺԳ, էջ 596:

²⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 580:

պատկերված են աշակերտների հետ) մի Ավետարան է ընդօրինակել ու ծաղկել Մատթեոս վարդապետը (ՄՄ 6292)²⁸⁶: Նույն թվականին Շմավոն գրիչը մեկ այլ Ավետարան ընդօրինակել է **Խոտակերաց Ս. Նշան** վանքում (Քարկովի վանք)²⁸⁷ և, ինչպես վերևում նշվեց, այդ թվականին Միմիկն էլ Ավետարան է ընդօրինակել **Նորավանքում**: 1297 թ. Հովհան գրիչն Ավետարան է ընդօրինակել **Եղեգիսում**՝ Գրիգոր Արցախեցի քահանայի պատվերով (ՄՄ 7482)²⁸⁸:

Արդեն 14-րդ դարում Վայոց ձորում գրված շուրջ 100 ձեռագիր է մեզ հայտնի, որոնց կեսից ավելին ստեղծվել են Գլաձորում, նաև զգալի թվով մատյաններ են գրվել Վերին Նորավանքում և Հերմոնում: Կարծում ենք, որ վայոցձորյան և գլաձորյան այս շրջանի ձեռագրերը՝ սկսած գրանյութի, մատյանների չափերի, տողատման կաղապարների, գրի և այլ առումներով, կարող են ձեռագրագիտական համալիր հետազոտության նյութ դառնալ²⁸⁹:

Մի անդրադարձ կատարենք Չեսար Օրբելյանի կառուցած քարավանատանը (որը մասնագիտական գրականության մեջ հիմնականում Սելիմի քարավանատուն է կոչվում): Ինչպես վերը նշվեց, քարավանատան ներսում եղած արձանագրության վերջում Չեսար Օրբելյանը հայտնում է. «Սկիզբն տանս՝ րաբունապետին Եսառ, և կատարումն՝ աղաթիւք նորա, ի թվիս 22Ա (1332)»²⁹⁰: Չնայած ձևակերպումը լակոնիկ է, սակայն պարզ ասվում է, որ կառույցի հիմնումը (սկիզբը) և ավարտը (կատարումը), այլ կերպ ասած՝ բացումը, կատարվել է Եսայի Նչեցու աղոթքով կամ օրհնությամբ: Նկատի ունենալով եռասրահ կառույցի մեծ չափերն ու ծավալը՝ պետք է ենթադրել, որ շինարարությունը սկսվել է 1332 թվականից առնվազն 4-5 տարի առաջ: Ի դեպ, քարավանատան մուտքի բարավորին առկա է նաև կառուցողի պարսկերեն արձանագրությունը, որի մեջ նշված է

²⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 674-677:

²⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 681-684:

²⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 797: Ձեռագիրը հետագայում՝ 1378 թ., սկարագարդվել է Տաթևում՝ Գրիգոր Տաթևացու և վերջինիս աշակերտ Խոցադեղի ձեռքով:

²⁸⁹ Վերջին տարիներին Գլաձորի և Վայոց ձորի ձեռագրերի մանրանկարչության ուսումնասիրությամբ զբաղվում է Մատենադարանի գիտաշխատող Լուսինե Բարսեղյանը՝ հաջող արդյունքներ գրանցելով:

²⁹⁰ Դիվան III, էջ 178:

30. Օրբելյանների քարավանատունը (1332 թ.)

Հիջրայի թվականը՝ 727, որը 1327 թվականն է²⁹¹: Պարսկերեն արձանագրության առկայությունը վկայում է, որ քարավանատունը առևտրական միջազգային ճանապարհի մի կարևոր հանգույց էր, որտեղով տարբեր ազգության առևտրականների քարավաններ էին անցնում: Ինչ վերաբերում է զույգ թվականների թվացյալ անհամապատասխանությանը, ապա կարծում ենք, որ խնդիրը պարզ լուծում ունի. պարսկերեն արձանագրության մեջ նշված է կառույցի հիմնադրման թվականը՝ 1327, իսկ հայերեն արձանագրության մեջ՝ ավարտինը՝ 1332 թ.:

Այս քարավանատունն իր ինքնատիպ հատակագծով, ինչպես նաև մուտքի ձևակալի՝ քանդակային գեղեցիկ հարդարանքով (նկ. 30), միանգամայն առանձնանում է միջնադարյան Հայաստանի նմանատիպ կառույցներից, որոնց մեծ մասը միմյանց կրկնող հատակագծերով շինություններ են: Այսինքն, Օրբելյանների քարավանատունն ինքնատիպ մտածողությամբ ճարտարապետի մտքի արգասիք է: Կարծում ենք, որ այդ շրջանում նման գործ կարող էր իրականացնել այս իշխանական տան ճար-

²⁹¹ Պարսկերեն արձանագրության գծապատկերը և թարգմանությունը տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 164:

տարապետ Սիմիկը, որն այդ ժամանակ առավել մեծ համբավ ունեցող վարպետն էր: Ըստ էության, Եսայի Նչեցին նրա ուսուցիչն է եղել, ուստի նրանց միասին այստեղ գտնվելը՝ ինչպես հիմնադրման ժամանակ, այնպես էլ ավարտի արարողությանը, ավելի քան բնական պիտի համարել: Ի դեպ, Չեսար Օրբելյանի որդին՝ Հովհաննես Սամադար անունով, այդ տարիներին ուսանում էր Գլաձորում:

Եվ վերջում նշենք, որ արձանագրության մեջ Չեսար Օրբելյանի անունից իր տոհմակից իշխանների մասին ասվում է. «Եղբարց իմ՝ **առիծագեղ իշխանացն** Բիրթելին և Սմբատա և Էլիկումին...»²⁹²: Այստեղ նշված «Առիծագեղը» ականա հիշեցնում է Նորավանքի վիմագրերի առիծաբար, առիծորեն ձևակերպումներն ու առիծաքանդակները: Մի խոսքով, Չեսար Օրբելյանի, նրա կառույցի, և գլաձորյան ու նորավանքյան միջավայրի ընդհանրությունները բավականին շատ են, և դա միանգամայն բնական է:

Ավելացնենք, որ Չեսար Օրբելյանի ապարանքը (դարպասը) գտնվել է Հորս գյուղում, որտեղ վերջերս հնագիտական պեղումներ են իրականացվել: Քարավանատունը գտնվում է այս գյուղից դեպի հյուսիս, իսկ Հերմոնի վանքը՝ դեպի արևելք: Պետք է ենթադրել, որ Գլաձորի վանքն այս տեղերից շատ հեռու չի գտնվել:

²⁹²Նույն տեղում, էջ 177-178:

ԳԼԱՁՈՐԻ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ԵՎ ՍԱՆԵՐԻ ԽՄԲԱՆԿԱՐԸ

Գլաձորի բաբունապետ Եսայի Նչեցու գլխավորությամբ՝ համալսարանի ուսուցիչների և սանների մի բացառիկ մանրանկար է հասել մեր օրերը (գուն. նկ. 15): Նկարագարդ էջը շուրջ 1320-ական թթ. փակցվել է այլ վայրում գրված և 1299 թ. Գլաձոր ուղարկված մի ձեռագրի սկզբում:

Նախ համառոտ անդրադառնանք ձեռագրին: Մանրանկարը պահպանվել է Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի թիվ 365 ձեռագրում, որը բովանդակում է Գևորգ Սկևռացու «Մեկնութիւն մարգարետութեանն Եսայեայ» գործը: Մատյանի հնագույն հիշատակարանը (1299 թ.), կարելի է ասել, ձեռագրի թերթին գրված մի նամակ է, որտեղ Կեսարիայի Կոստանդին եպիսկոպոսը (հետագայում կաթողիկոս՝ Կոստանդին Գ Կեսարացի, 1307–1322) հայտնում է, թե Եսայի Նչեցուն իր խոստացած այդ գիրքը, որը դեռ չէր կազմված և բաղկացած էր 20 պրակից («...գիրքս անկապ է և է տետրեր համարն Ի»), Միենի Վարդան եպիսկոպոսի ձեռքով ուղարկում է Գլաձոր: Գրության մեջ Կոստանդին եպիսկոպոսը Եսայի Նչեցուն դիմում է ուղիղ խոսքով՝ «...տվի ի տէր Վարդան Միենու եպիսկոպոսն, որ բերէ առ ձեզ»²⁹³: Փաստորեն, ձեռագիրը կազմվել է արդեն Գլաձորում: Թե ինչու կամ ինչ հանգամանքներում է հիշյալ մանրանկարը մուծվել

²⁹³ Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Բ, էջ 269–270, ԺԳ, էջ 848: Այդ նամակ–հիշատակարանը շատ կարևոր է Վարդան եպիսկոպոսի՝ Միենի առաջնորդ լինելու հանգամանքի արձանագրման տեսանկյունից, քանի որ երբ 1307-ին Կեսարիայի Կոստանդին եպիսկոպոսը կաթողիկոս դարձավ և հրավիրեց Սսի հայտնի ժողովը, դրա մասնակիցների մեջ էր նաև Վարդանը, որը ժողովականների ցանկում նշվել էր որպես Անիի եպիսկոպոս, ինչն ուսումնասիրողների մոտ տարակուսանք է առաջացրել: Մասնավորապես, Մաղաքիա պատրիարք Օրմանյանը նկատել է, որ «Անիի արքեպիսկոպոս ըսուածը, եթէ բուն Անիի արքեպիսկոպոսն ըլլար, 25-րդ տեղը չէր թողուեր (ժողովականների ցանկում, Կ. Մ.)» (Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ., էջ 2085–2087): Անին այդ ժամանակ այլ եպիսկոպոս ուներ՝ Հովհաննես անունով, որը հիշվում է 1298, 1308, 1313 թվականներին:

սույն մատյանի մեջ, ընդ որում՝ սկզբում, որպես առաջին թերթ, դժվար է ասել:

Մանրանկարի ժամանակը կարելի է որոշել մոտավորապես՝ համեմատելով այնտեղ պատկերված Եսայի Նչեցու տարիքը նրանից պահպանված մյուս դիմանկարների, մասնավորապես Թորոս Տարոնացու նկարազարդած 1318 թ. Աստվածաշնչում (ՄՄ 206) առկա և լավ պահպանված դիմանկարի, ինչպես նաև նույն նկարչի պատկերած՝ 1323 թ. Ավետարանում (ՄՄ 6289) եղած մանրանկարի հետ: Ըստ էության, տարբերությունը մեծ չէ, և կարծում ենք, որ մեր քննած մանրանկարի ժամանակի համար կարելի է օգտագործել շուրջ 1320-ական թվականներ ձևակերպումը:

Մանրանկարը բազմակերպար, նկարչի ժամանակակիցներին ներկայացնող, և իր ուրույն հորինվածքով հայ մանրանկարչության մեջ նախատիպը չունեցող ստեղծագործություն է: Նկարի վերին մասում՝ շրջանակի վրա, գրված է. «ՐԱԲՈՒՆԱՊԵՏՆ ՄԵՐ ԵՍԱՅԻ»: Վերին ձախ անկյունում՝ բարձր գահավորակին բազմած ռաբունապետն է՝ մի ձեռքին գավազան, մյուսը՝ օրհնության դիրքով: Եսայի Նչեցին ձերմակած մորուքով է, կրում է զարդարուն բաց կապույտ շապիկ և ծիրանագույն թիկնոց, ոտքերի տակ կարմիր գորգ է: Նկարում ներկայացված է 44 մարդկային պատկեր, որոնցից անվանապես կարելի է ճանաչել միայն Եսայի Նչեցուն և նկարի ներքևում՝ շրջանակից դուրս, ձեռքերը օրհնություն խնդրողի դիրքով վեր պարզած՝ փոքրամարմին ծնրադիր կերպարին, որը մասնագետների միակարծիք ենթադրությամբ մանրանկարի նկարիչ Թորոս Սարկավազն է: Այդ պատկերը համեմատելի է Թորոս Սարկավազի՝ 1311 թ. նկարազարդած Ավետարանում (ՄՄ 10859) պահպանված նկարչի երեք ինքնանկարների հետ, որտեղ, հատկապես մեկի դեպքում, համընկնումն ակնհայտ է (գուն. նկ. 17)²⁹⁴:

Թե ովքեր են մյուս 42-ը, այսօր անհատապես անհնար է ասել: Սակայն հավաքական իմաստով՝ նրանք մանրանկարի ստեղծման ժամանակ՝ 1320-ական թթ., Գլաձորի համալսարանի ուսուցիչներն ու սաներն

²⁹⁴ Թորոս սարկավազի այս ձեռագրի մանրանկարների մասին (որոնք այժմ տարբեր թանգարանների հավաքածուներում են) հանգամանորեն տես Լ. Բարսեղյան, Մանրանկարիչ Թորոս սարկավազի 1311 թ. Ավետարանի նկարազարդումը. ավանդականի և նորարարության միջև (հրատարակության ընթացքի մեջ է):

են, որոնց մի զգալի մասի անունները պահպանվել են տարբեր սկզբնաղբյուրներում՝ հիմնականում հիշատակարաններում: Ստորև (հաջորդ բաժնում) ներկայացվում է Գլաձորի ուսուցիչների և սաների մասին համառոտ տեղեկություններով անվանացանկը, որն ընդգրկում է 73 անուն: Վստահաբար, նրանց մի մասի պատկերներն առկա են սույն մանրանկարում:

Եսայի Նչեցու պատկերից ներքև՝ ուսուցիչներն ու աշակերտները նկարի ուղղանկյուն տարածքի աջ ու ձախ կողմերում են՝ վերից վար, համապատասխանաբար՝ 27 և 14 հոգի: Նրանցից ութը ձեռքներին թաշկինակով պահած կարմրակազմ գրքեր ունեն, իսկ մեկը պատկերի կենտրոնն զբաղեցնող ծառի (նոնենու) բնից ելնող մի ճյուղին է հենել փոքրիկ գրակալն ու բացում է մի մատյան: Բոլոր պատկերվածների դեմքերն անհատականացված են: Վեղարների խտությունը նկատի ունենալով՝ նկարիչը հետաքրքիր լուծում է գտել՝ մեկընդմեջ շարքերում վեղարները սև և շագանակագույն ներկելով, որի շնորհիվ պատկերված դեմքերն ավելի հստակ են երևում:

Հարկ է նշել, որ հիշյալ մանրանկարը Գլաձորի համալսարանին անդրադարձած ուսումնասիրողների հիմնական մասին անծանոթ է մնացել, քանի որ այն գիտական շրջանառության մեջ է դրվել բավականին ուշ (1986 թ.) Սիրարփի Տեր-Ներսեսյանի՝ Եսայի Նչեցու դիմանկարներին նվիրված ուսումնասիրության շնորհիվ²⁹⁵: Մանրանկարի բովանդակության վերաբերյալ հեղինակը հետևյալ դիտարկումն է անում. «Այս տեսարանը, որտեղ ուսուցիչը մեկնում է աշակերտի կողմից ընթերցված աստվածաշնչյան ինչ-որ հատված կամ եկեղեցու հայրերից որևէ գրվածք, միևնույն ժամանակ խորհրդանշական է, քանի որ Եսային իր ներշնչանքը ստանում էր երկնքից: Նոնենին պատկերում է հավանաբար կենաց ծառը՝ դրախտի կենտրոնում»²⁹⁶:

Նկարում Եսայի վարդապետի վեղարի մոտ պատկերված է երկինքը խորհրդանշող փոքրիկ կիսաշրջան, որից մի կարճ ճառագայթ իջնում է

²⁹⁵S. Der-Nersessian, Les portraits d'Esayi Nč'ec'i, supérieur de Glajor, pp. 229-241. Հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Ս. Տեր-Ներսեսյան, Գլաձորի թաքունապետ Եսայի Նչեցու դիմապատկերները, էջ 281-290: Մանրանկարը գունավոր հրատարակված է եղել ավելի վաղ՝ Armenian Art Treasures of Jerusalem, ed. by B. Narkiss with collaboration M. E. Stone, Oxford, 1980, fig. 92:

²⁹⁶Ս. Տեր-Ներսեսյան, նշվ. աշխ., էջ 283-284:

որ զվտան զիս և Թեպէտ ճարտարես չափաւոր խառնեալայնէ բարե
նմանաւնք որի բեղերաւատու մնի Եւ մի խաբեր զորքառօնէ զայնորեւտ
ուղէի բն և դու չթողուս որաւե զիւր յանցանքն ասես զնաթողութի
բեզ և նա զոր զգիտե երթա զայնայն զծէ և նախատինքն բեզ և նա
եղբայր ժեստորի Եւ որդորանաւ լեալ և ուրա ցեալ զչարն Դու մի Թո
ղոր որանգանի այլ ի նեղս և ուրանա Եւ յետ բազորմ Խորհող Խոյ Եւ շատ
խորհեաց և ապա խառնեաց և կնիք զի իշխան չէս որ զսխալանքն դար
ճողան երկառես յետ Եւ վիշտը վտանգաց Եւ նեղութի բան ի վերայ եղօրն
զբարե կամեն փորձէ և զընդանիան յանդիմանէ Եւ ի թիւր դու այնոր Եւ
այնպի լեր որառանց աղօթից յամ չանցող ցանեւ Եւ լի սիրեղ և ամենկա
լիք Եւ սիրելի եղբարք և ցանկաւք որ ի չար չարանադ էր և ցանկայ ք
չանգնտեան և վախտակս և ինդր էր դարման որի մահ ունէ յան մա
հարմար ցանկայք ելանել և ամեն ամեն ամեն մի ի թար կողեցել եղնկայեցի Դնալ լի մայրն ի մաս
տից զլաճոր կողեցել ատուտու ետայնա միտի ի վարժութի ամեն մաստ գր
ոց և յորդորել զիս միտն իմ գրի գործես գրել զգործս զայն յոյժ աշխատա
նաք և չանդիպել բարե միտ և քաղցրատեալ լցել լի ի մաստու թի
և ստատել գրականութի և ծաղկողութի ամեն կողեցել Թորոսե տա
րաւն գատաւ Ծաղկա զարդեաց զգործս զայն մի յոյժ սիրել լի զմեզ
ովոր չանդիպել յիշեալ զիս և զիւր ծնողն Ի լի մեղաց Թորոսե
իւնդ երկու և նա զմեզ մերայն ուղի և Եւ ամեն եց ու տա առատու յոր

Եղբարք

միտ

Պատճառ մաճանաց գրոցն և
ԼԵՆՊԱՐՈՍԵՒԵՆԵՐԿԵՐԵՆԻՆ

գործ Բնութի յոր եղեալ անչաւեղանաւ ցընութի յոր ցանկեղ
անսկիզբն գոր ոյ նորին և կորհրակն ան բաւ ըստ չափոյ և չաւան ճա
նաչե տեսողաց սկզբն ամբ և կատարածի Դի անութ և անուտ ան
կետ և անեղ ան ձկնաւ Դի ոյ ոն Դոր ոյ և ունի կարողութի ի մանալ
մտաք և կնի բանիւ պատ մեզ զան ճառելն Բանականաց յարգա գոր
նիցն և մեծ եղելոյ նորին գերա զարդ տրութի և ի նման միշտ լուսա
փայլեցեալ դասա պետութի Եւ ուր ան զննել և ան բանակ անպե
տականի ան բաւ աղօր և ան կարօտ լի երաց Բնութի յան ճառ և Բնութի
յիշեալն ունել բարութի Եւ բնաւ Եւ շարժեալ յիշեալ եղելութի Դոր ոյ

1.Մխիթար Երզնկացու հիշատակարանը և նրա պատկերը, նկարիչ՝ Թորոս Տարոնացի, 1314 թ., Գլաձոր (Վենետիկ, ձեռ. 805, էջ 135)

3-4. Տերունական պատկերներ՝ Պայծառակերպություն,
Մուսր Երուսաղեմ, և Համբարձում, Հոգեգալուստ, նկարիչ՝
Մոսիկ, 1302 թ., (ՄՄ 6792, էջ 5բ-6ա, 11բ-12ա)

5. Աստվածամայրը Մանկան հետ, նկարիչ՝ Հովհաննես,
1318 թ., Գլաձոր (Վենետիկ, ձեռ. 1108, էջ 181բ)

6. Ձեռագրի ստացողներ Գրիգորեն և Մանախաթուն, նկարիչ՝ Հովհաննես, 1318 թ., Գլաձոր (Վենետիկ, ձեռ. 1108, էջ 182ա)

7. Մատթեոսի ավետարանի անվանաթերթը, նկարիչ՝
Թորոս Տարոնացի, 1323 թ., Գլաձոր (ՄՄ 6289, էջ 12ա)

8. Հովհաննեսի ավետարանի անվանաթերթը, նկարիչ՝ Թորոս Տարոնացի, 1323 թ., Գլաձոր (ՄՄ 6289, էջ 226ա)

9. Հուկասի ավետարանի անվանաթերթը, նկարիչ՝
Թորոս Տարոնացի, 1323 թ., Գլաձոր (ՄՄ 6289, էջ 141ա)

10. Ղուկասի ավետարանի անվանաթերթի հատված՝
Եսայի Նչեցի և Ներսես Մշեցի, նկարիչ՝ Թորոս
Տարոնացի, 1323 թ., Գլաձոր (ՄՄ 6289, էջ 141ա)

11. Խորան, նկարիչ՝ Թորոս Տարնաացի, 1318 թ., Գլաձոր (ՄՄ 206, էջ 437բ)

12. Խորանի լուսանցապատկեր՝ Եսայի Նչեցի, նկարիչ՝ Թորոս Տարոնացի, 1318 թ., Գլաձոր (ՄՄ 206, էջ 437բ)

14. Խորանի լուսանցապատկեր՝ նկարիչ
Թորոս Տարոնացու ինքնանկարը, 1318
թ., Գլաձոր (ՄՄ 206, Էջ 438ա)

15. Եսայի Նշեցին և Գլաձորի ուսուցիչներն ու սաները, նկարիչ՝ Թորոս Սարկավազ, 1320-ական թթ., Գլաձոր (Երուսաղեմ, ձեռ. 365, էջ 2բ)

16. Գլաձորի ուսուցիչների և սաների մանրանկարի դիմապատկերների հատվածներ, նկարիչ՝ Թորոս Սարկավազ, 1320-ական թթ., Գլաձոր

17. Թորոս Սարկավազի ինքնանկարը (մանրանկարի հատված) 1311 թ. (ԱՄՆ, Արևմտյան թեմ, Բրբանք, Ms 142, էջ 2ա)

18. Բուրթել և Բուղտա Օրբելյան իշխանները,
Ավետարան, 1306 թ., Եղեգիս (ՄՄ 10525, էջ 142ա)

րաբունապետի գլխին, իսկ նրա բերանից դուրս է գալիս մեկ այլ ճառագայթ, որը հետո մասերի է բաժանվում և փնջաձև իջնում նրա դիմաց պատկերվածների վրա: Այսինքն, մանրանկարը Եսայուն ներկայացնում է որպես ուսուցիչ, որը երկնառաք աստվածային ներշնչանքն ու գիտությունը փոխանցում է իր սաներին: Կարելի է այստեղ րաբունապետին տեսնել նաև որպես մեկնիչ, քանի որ նա մեկնությունների հեղինակ է:

Մեր կարծիքով, սակայն, մանրանկարն ավելի լայն բովանդակություն ունի, քան միայն րաբունապետին ներկայացնելն ու մեծարելը: Այդպիսի մի օրինակ մենք ունենք Եսայի Նչեցու աշակերտ Հովհան Ռոտունեցու աշակերտ և հաջորդ րաբունապետ Գրիգոր Տաթևացու դիմանկարում, որտեղ վերջինիս կենտրոնական կերպարը չափերով ու դիրքով գերիշխում է մանրանկարի ողջ հորինվածքում, աշակերտներն էլ նրա շուրջն են²⁹⁷: Մինչդեռ այս մանրանկարում, Եսայի Նչեցու գերակա և իշխող կերպարի հետ միասին առանձնակի շեշտադրում ունի նաև պատկերի կենտրոնական մասն զբաղեցնող (հետևաբար իմաստային առումով շատ կարևոր) նոնենու պատկերը և դրա ձյուղին հենված գրակալին դրված գիրքը բացող աշակերտի կերպարը: Ըստ էության, ուսուցիչներն ու սաները նստած են հենց վերջինիս երկու կողմերում, և սա ցույց է տալիս, որ մանրանկարը միայն րաբունապետի քարոզխոսության ունկնդրության տեսարան չէ, այլ նաև մեկ ուրիշ իրադարձություն է ներկայացնում:

Դեռևս 1946 թ. Լևոն Խաչիկյանը հրապարակել է մի ուշագրավ հոդված՝ «Գլաձորյան համալսարանը և նրա սաների ավարտական ատենախոսությունները» վերնագրով²⁹⁸, որտեղ հիմնվելով ՄՄ 631 ձեռագրում (էջ 49ա–86բ) պահպանված նյութերի վրա, որոնք Գլաձորի սաների ատենախոսությունների նախադրություններ և առանձին հատվածներ են, դրանց քննությամբ որոշակի պատկերացում է տալիս Գլաձորում ատենախոսությունների հրապարակային ներկայացման վերաբերյալ: Ատենախոսություն ներկայացնելը կամ ժամանակակից եզրով ասած՝ պաշտպանելը, իրադարձություն է եղել Գլաձորի համալսարանում: Գոյություն է ունեցել հատուկ կարգ, հրապարակային ներկայացման տեքստերն ու-

²⁹⁷ Տե՛ս Ա. Գևորգյան, Հայկական մանրանկարչություն, Դիմանկար, Երևան, 1982, նկ. 58, և այլուր:

²⁹⁸ Լ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 423–450, վերահրատ. Լ. Խաչիկյան, Աշխատություններ, հ. Ա, Երևան, 2021, էջ 303–326:

նեցել են որոշակի մշակված ձևեր, րաբունապետին և ներկաներին դիմող առաջաբաններ: Դրանցից մի հատված բերենք, որտեղ ատենախոսը դիմում է ներկաներին՝ «Եւ դուք դաստիարակք և սնուցիչ հարք իմ հոգեւորք, ալեաւք պատուեալք և իմաստիւք ծերունիք, նաև սիրեցեալ եղբարք և հասակակիցք, որ բազումս վաստակեցեք ի մեզ...»²⁹⁹: Մեկ այլ ատենախոսության մեջ Աստծո օրհնությունն է հայցվում վանքի, կրթարանի և միաբանության համար՝ «...աւրիւրնեսցէ... զսուրբ ուխտս զայս և զբնակիչս սորա... և միաբան եղբայրութիւնս զայս, և զգիտնական և զարդիւնական սուրբ րաբունիսս, զհայր և զհոգաբարձու...»³⁰⁰: Ատենախոսներից մեկն էլ իր ուսուցիչներին երախտագիտություն հայտնելով՝ նշում է, թե ինքը նրանց տունկն է, որը հիմա պտղաբերում է, և որի համար նրանք պիտի ուրախ լինեն. «Զի ահա, ըստ յուսոյ ձերոյ հասեալ ի պտղաբերել՝ տնկեալս ի ձենջ, և Աստուծոյ յանձնեալ, և զուարճացիք, զի ձերոյ աղաւթից է պտուղս, այլև առնոյք Աստուծոյ զհատուցումն փոխանակ վաստակոց ձերոց...»³⁰¹: Մեր խոսքը մեջբերումներով չծանրաբեռնելու համար բավարարվենք այս երեք հատվածով, որոնք իմաստային առումով համադրելի են մեր մանրանկարի հետ:

Լևոն Խաչիկյանը գլաձորյան ատենախոսությունների մասին իր հոդվածն ամփոփում է նաև հետևյալ դիտարկումամբ. «Ընդհանրապես տեղին է նշել, որ ավարտական բոլոր ատենախոսությունները գրված են գեղարվեստական մեծ կատարելությամբ, անգամ ամենավերացական գաղափարները և մտքերը շարադրված են կյանքից վերցված պատկերների, բնության նկարագրությունների հետ շարահյուսված»³⁰²:

Ատենախոսությունների բնագրերի ուսումնասիրությամբ զբաղվել է նաև Լևոն Խաչերյանը, որը ելույթներից մեկի տեքստի հիման վրա՝ հետևյալ եզրակացությունն է անում. «Ուսուցչապետին «որդիացած» և կամ, որ նույնն է՝ աշակերտած երկու կարգի ուսումնականներ ներկա են եղել ատենախոսության ընթերցման պահին. ա) նրանք, որոնք արդեն վարդապետական աստիճանով վավերացված կամ հաստատված են, բ) նրանք, որոնք հուսով և ակնկալությամբ սպասում են վարդապետական աստի-

²⁹⁹ Լ. Խաչիկյան, Աշխատություններ, հ. Ա, էջ 315:

³⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 324:

³⁰¹ ՄՄ 631, էջ 71բ, Լ. Խաչերյան, Գլաձորի համալսարանը, էջ 187:

³⁰² Լ. Խաչիկյան, Աշխատություններ, հ. Ա, էջ 323-324:

ճանի հաստատմանը, որոնց թվին է պատկանում ահա և ինքը՝ ատենախոսը»³⁰³:

Վերը շարադրվածից ելնելով կարելի է ենթադրել, որ մեր քննած մանրանկարում հենց այդպիսի մի ավարտական ատենախոսության ներկայացման տեսարան է պատկերված, որտեղ ընթերցողների կամ արդեն վարդապետական աստիճան ստացածների ներկայությամբ (որոնք պատկերված են վեղարներով) սաներից մեկը, որը գլխին թասակ ունի և պատկերված է մանրանկարի կենտրոնում, բացում է փոքրիկ գրակալին դրված մատյանը և ներկայացնում իր ատենախոսությունը: Մանրանկարում թասակ կրող ևս մի կերպար կա՝ մանրանկարի ստորին ձախ կողմում, և հնարավոր է, որ նա այդ օրվա երկրորդ ատենախոսը պիտի լիներ, որն իր հերթին է սպասում:

Մանրանկարում առկա դիմանկարներից դատելով՝ նկարիչն անձամբ ծանաչում էր բոլոր պատկերվածներին և չնայած պատկերի փոքր չափերին (ձեռագրի էջի չափերն են 24x17 սմ, բնականաբար, լուսանցքների առկայությամբ, մանրանկարն ավելի փոքր տեղ է գրավում), կարողացել է փոխանցել նրանց անհատական դիմագծերը, որոնք երբեմն շատ տպավորիչ են (գուն. նկ. 16): Նկարի վերին աջ մասում՝ Եսայի Նչեցու դիմաց, պատկերված են ավելի տարեց վարդապետներ, այնուհետև հաջորդ շարքերում ավելի երիտասարդներն են:

Քանի որ ատենախոսության պաշտպանության ժամանակ մեծաթիվ ներկաներ են եղել (դա երևում է նաև ատենախոսությունների բնագրերից), կարծում ենք, որ դրանք տեղի են ունեցել բաց վայրում՝ բնության գրկում: Այս մանրանկարն էլ, թերևս, այդ է վկայում, ծառի պատկերի առկայությամբ: Բայց քանի որ միջնադարյան արվեստը խորհրդաբանական է և պատահականություններ ու պարզունակ լուծումներ գրեթե չեն լինում, կարելի է ենթադրել, որ առատորեն պտղակալած նմենին այստեղ կարող է խորհրդանշել նաև Գլաձորի համալսարանը՝ որպես իմաստության ծառ: Թերևս պատահական չէ, որ կենտրոնում պատկերված աշակերտը կամ ատենախոսը՝ գրքով գրակալը հենել է հենց այդ ծառի ճյուղին:

Հետաքրքրական է, որ նկարիչը ծառի բնի վրա պատկերել է ամպի քուլա հիշեցնող երկու կարմիր փաթաթվածք, մեկը արմատից քիչ վերև,

³⁰³ Լ. Խաչերյան, նշվ. աշխ. էջ 188:

մյուսը՝ սաղարթի ներքևում: Եթե առաջնորդվենք մեր ենթադրության տրամաբանությամբ, ապա դրանք խորհրդանշական կապ պիտի ունենան Գլաձորի համալսարանի հետ: Լայն առումով, դրանք կարող են խորհրդանշել Հին և Նոր կտակարանները, որոնք աստվածաբանական կրթության հիմքն են կազմում, կամ՝ Գլաձորի համալսարանում կիրառվող՝ Եռյակ և Քառյակ գիտությունները, որոնց ամբողջական ուսուցումից հետո են միայն սաներն ավարտում կրթարանը (պտղաբերում) և, վերջապես, դրանք կարող են նաև որպես պատկերավոր փոխաբերություն ներկայացնել համալսարանի հիմնադիր թաքունապետ Ներսես Մշեցուն (արմատի մոտ) և նրան հաջորդած Եսայի Նչեցուն (սաղարթի մոտ), որի ժամանակ էլ կրթարանը բուռն ծաղկում ապրեց: Իհարկե, սրանք միայն ենթադրություններ են: Սակայն այն, որ մանրանկարի կենտրոնական հատվածը զբաղեցնող ծառը նմենի է, կասկած չի թողնում, որ այն որոշակի խորհուրդ է կրում, մանավանդ, երբ նկատի ենք ունենում նշան՝ հոգևոր պտղաբերության խորհրդանիշ լինելը քրիստոնեության մեջ և ավելի տարողունակ խորհրդաբանությունը՝ Հայոց եկեղեցում:

Կարծում ենք, որ Թորոս Սարկավագի սույն մանրանկարը, որը ներկայացնում է Գլաձորի համալսարանի թաքունապետին, ուսուցչական՝ վարդապետական կազմին և, ամենայն հավանականությամբ, ատենախոսության ներկայացման տեսարան, բացառիկ արժեք ունի թե՛ որպես գեղարվեստական ստեղծագործություն, թե՛ իբրև պատմական վավերագիր, որը թերևս եզակի գործ է նաև միջնադարյան համալսարանների պատմության մեջ ընդհանրապես:

ԳԼԱԶՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ԵՎ ՍԱՆԵՐԻ ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ

Գլաձորին նվիրված հարուստ գրականության մեջ առայժմ բացակայում է համալսարանի ուսուցիչների և սաների ամբողջական անվանացանկը, որն էլ ստորև մենք փորձել ենք լրացնել՝ ըստ առկա սկզբնաղբյուրների: Գլաձորի մասին հիմնական սկզբնաղբյուրն այստեղ գրված մատյաններն ու դրանց հիշատակարաններն են, ուստի տեղի ուսուցիչների և սաների անվանացանկը կազմվել է հիշատակարանային նյութի հիման վրա, սակավ դեպքերում լրացուցիչ տվյալներ են ներառվել նաև այլ աղբյուրներից: Առավել հայտնի գործիչների մասին նշում ենք համառոտ՝ նկատի ունենալով, որ վերևում նրանց մասին բավականաչափ գրվել է, և վկայակոչվել են համապատասխան սկզբնաղբյուրներն ու գրականությունը:

Գլաձորի հիշատակարանների առանձնահատկություններին մեկն այն է, որ դրանց հեղինակներն իրենց ազգականների վերաբերյալ տեղեկություններ գրեթե չեն հայտնում, ծնողներին լավագույն դեպքում նշում են ընդհանրական ձևով՝ առանց անուններ տալու: Բավական է ասել, որ համալսարանի րաբունապետ Եսայի Նչեցու գրած բազմաթիվ հիշատակարաններում, ինչպես նաև նրա մասին՝ մեծարական կամ հիշատակ հայցող հիշատակություններում (դրանց թիվը կարող է 100-ի հասնել), երբեք նրա ծնողների անունը չի նշվում: Սա վերաբերում է նաև Եսայի Նչեցու նախորդ և հաջորդ րաբունապետներին՝ Ներսես Մշեցուն և Տիրատուր Կիլիկեցուն (նրանց մասին հիշատակություններն ավելի փոքրաթիվ են), և, փաստորեն, այդպիսի սկզբունք է եղել, որին հետևել են նաև մյուս գլաձորցիները՝ չնչին բացառություններով:

Գլաձորի ուսուցիչների և աշակերտների ընդհանուր թվի մասին կարելի է մոտավոր պատկերացում կազմել մի տվյալից,

ըստ որի՝ իր թաքունապետության ողջ ընթացքում Եսայի Նչե-
ցին վարդապետական աստիճան է շնորհել 360 հոգու³⁰⁴:

Ներկա անվանացանկն ընդգրկում է **73** անուն: Գրքի այս
հատվածը, փաստորեն, պրոսոպոգրաֆիական³⁰⁵ բնույթ ունի:
Յուրաքանչյուր գործչի մասին հղումների աղբյուրները նշվում
են անվանահոդվածի վերջում:

³⁰⁴Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 23, Գ. Յովսեփեան, նշվ. աշխ., էջ 256, Ա. Մովսիսյան, նշվ.
աշխ., էջ 175:

³⁰⁵Պրոսոպոգրաֆիան պատմակագիտության այն ճյուղ է, որն ուսումնասիրում է
պատմական դեմքերի կենսագրությունները, որոնց միավորում է գործունեության
ժամանակաշրջանը, վայրը և բնույթը:

Առաքել Հաղբատեցի – վարդապետ, որն առաջին անգամ հիշվում է 1313 թ. Գլաձորում իր մտերիմ Ավետիսի պատվերով ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում («Հաւաքումն մեկնութեան մարգարեութեան եզեկիէլի Եսայեայ»): Այստեղ Առաքել Հաղբատեցին նշում է նաև գրչության ժամանակ իրեն աջակցած Պողոսին, որին կոչում է «գրաբեմիտ գործակալ տեղոյս», նաև թուղթ կոկող երկու պատանյակների՝ Ավագին և Սարգսին: Առաքելը նշում է նաև գրչության ժամանակ Սյունյաց անվանյալ առաջնորդ, իշխանագուն Ստեփանոս Տարսայիձի՝ Գլաձոր կատարած այցի մասին:

Առաքելը 1328 թ. Գլաձորում ստացել է Աստվածաշունչ (միայն հիշատակարանն է պահպանվել), որի գրիչն էր Դավիթ Գետկեցին: Հիշատակարանում Առաքելը բավական մանրամասն (օրերի նշմամբ) գրում է գրչության սկզբի ու ավարտի մասին, ուշագրավ նշումներ անում Գլաձորի վերաբերյալ: Այդ ժամանակ նա արդեն Տփլիսի (Թիֆլիսի) դպրոցի ղեկավարն էր, որի մասին կարելի է եզրակացնել ձեռագրի ծաղկող Թորոս Տարոնացու կարճ քառյակից՝

«Առաքեալ Հաղբատեցի,
Եւ րաբունի եւ Թիֆլիսի,
Աղօթք արա դու Թորոսի,
Որ զգիրքս ծաղկեցի»:

Հիշատակարանում Առաքելը նշում է նաև ծնողներին և քրոջը («...ի յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց, քաղցրիկ հօրն իմոյ՝ Խոցադեղին, եւ մօրն իմոյ՝ Խաթութէ, եւ քեռն իմոյ՝ Խորիշահի»): Համալսարանն ավարտելուց հետո վերադարձել է Հաղբատ՝ ուսուցչության (ԺԴ, Ա, 233-235, ԺԴ, Բ, 27-30):

Առաքել – վարդապետ Գլաձորում, որն իր համերկրացի Իսրայել վարդապետի հետ, հետևելով Հովհաննես Քոնեցուն, միարարների շարքն է անցել: Վերջիններիս ցանկում նրանց մասին նշվում է՝ «Առաքել և Իսրայել վարդապետք ի գաւառէն Արտագու» (Յովսէփեան, 1969, 284):

Ավագ – հայտնի գրիչ և մանրանկարիչ, Գլաձորի սան, որին առաջին անգամ 1313 թ. հիշատակում է Առաքել Հաղբատեցին՝ Ավետիսի պատվերով ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում՝ որպես օգնական և թուղթ կոկող պատանի. «Եւ զսիրելի և զուշիմ համբակքս մեր և զշնորհագով աշակերտել մանկունքս, որ բազում աշխատեցան ի սպասաւորութիւն և ի կոկել քարտիզիս տէր Աւագ և Սարգիս»: Հետագայում դարձել է ճանաչված նկարիչ-ծաղկող, հիշատակվում է որպես «դպիր» և «սարկա-

վագ», իսկ Մխիթար Անեցի գրիչը 1334 թ. Սուլթանիայում իր ընդօրինակած և Ավագի ծաղկած Ավետարանում խնդրում է հիշել՝ «զքաջ քարտուղարն և անհամեմատ նկարողն՝ Ավագ վարդապետն»: Աշխատել է տարբեր վայրերում, հատկապես Սուլթանիայում, եղել է նաև Կիլիկիայում: Հիշատակարաններից մի քանիսում գրչության ժամանակը նշելիս՝ նա մեծաբանքով է հիշատակում Գլաձորի ընթացակալ Եսայի Նչեցուն (ԺԴ, Ա, 234, ԺԴ, Բ, 200, Արևշատյան, Մաթևոսյան, 1984, 44):

Ավագտեր – վարդապետ Գլաձորում, որը 1337 թ. ձեռք է բերել (100 «մթխալ» արծաթով գնել է) 1303 թ. նույն տեղում գրված մի մատյան (ՄՄ 3606): Հիշատակարանում իր մասին նշում է. «...Աւագտէր սպասաւոր բանին, որ անուամբ միայն եմ վ[արդա]պ[ետ]..., որ բազում ժամանակս աշխատեցայ առ ոտս մեծ ընթացակալեացն Եսայի եւ Տիր[ատր]ոյ» (ԺԴ, Բ, 275):

Ավետիս (Աւետիս, Աւետեաց) – Գլաձորի սաներից, որն իր հիշատակարանում գրում է, թե վաղուց ծանաչելիս է եղել Եսայի Նչեցուն և նրան կոչում է իր վարժապետը: 1313 թ. նա Գլաձորում պատվիրել է ընթացակալեան մի աշխատությունը՝ «Հաւաքումն մեկնութեան մարգարեութեան Եզեկիէլի Եսայեայ», որն ընդօրինակել է Առաքել Հաղբատեցին: Վերջինիս հետ ունեցած մտերմության մասին Ավետիսը հետևյալն է գրում՝ «Ետու գրել գիրքս զայս ի ձեռն իմոյ հոգեւոր հարազատին Առաքել Հաղբատեցոյ, որ է համայարկ և համասեղան, և ոչինչ գոյր ի միջի մերում, բայց մի կամք և մի յաւժարութիւն, և ամեն ինչ հասարակաց էր»: Նրա և Առաքել Հաղբատեցու անունից գրված հիշատակարանում նշվում են նաև Գլաձորի այլ միաբաններ (ԺԴ, Ա, 233-235):

Բարսեղ – Գլաձորի վարդապետներից, Գրիգորի Ցաղմանեցու աշակերտներից, գրիչ, որն իր ընդօրինակած մատյանի («Բարսեղի Կեսարացոյ մեկնութիւն Վեցօրեայ գործոց արարչութեան», ՄՄ 1657) հիշատակարանում նշում է.

«Յիշեցէք զԳրիգորէս վարդապետն իմ ողորմած,
Զիս՝ աշակերտ նորին՝ խիստ ցած» (ԺԴ, Ա, 257):

Գրիգոր Բջնեցի Խապար – արքեպիսկոպոս, որն ուսանել է Գլաձորում և Եսայի Նչեցու պատվերով ընդօրինակել է նրա «Վերլուծութիւն քերականութեան» գործը, որի մասին վերջինս հիշատակարանում գրում է՝ «Ետու գրել զսա ձեռամբ արքեպիսկոպոսին Բջնոյ Տէր Գրիգոր կոչեցեալ, մակաւնուն Խապար, որ կայր յուսումն կրթութեան առ մեր»: Ավելի վաղ աշխատել է Վարդան Արևելցու գլխավորած Խոր Վիրապի դպրոցում (ԺԴ, Ա, 156, 231):

Գրիգորիս Ցաղմանեցի (Երզնկացի) – վարդապետ, Գլաձորի ուսուցիչներից, որը 1314 թ. Գլաձորում ստացած ձեռագրի («Պատճառ սահմանաց գրոց») հիշատակարանում պատմում է իր մասին՝ «ծննդեամբ էի յերկրէն Խարբերդոյ, ի գաւառէն Ցաղման կոչեցեալ եւ մայրական գրկօք եկեալ ի գաւառն Եկեղեաց, եւ անդ սնեալ ի մեծահռչակ վանսն Տիրաշէն», նշում է, որ այնտեղ ուսանել է Մովսես Կիլիկեցի վարդապետի մոտ, որի հետ տեղափոխվել են Դարանաղյաց գավառի Ս. Գրիգոր Լուսավորչի վանք: Դրանից հետո եկել է Գլաձոր: Ձեռագրի գրիչը՝ Մխիթար Երզնկացին, որը Գլաձորում նրա աշակերտներից էր, նշում է, որ մատյանը գրել է «հրամանաւ մեծ եւ երանեալ վարդապետիս իմոյ՝ Գրիգորիսի Եզնկայեցոյ՝ բանի սպասաւորի, ի վարժումն անձին իւրոյ եւ ամենայն բանասիրաց»: Գրիգորիս Ցաղմանեցու աշակերտներից հիշվում է նաև Բարսեղը՝ որպէս գրիչ (ՄՄ 1657) (ԺԴ, Ա, 254–257):

Գրիգոր – գրիչ Գլաձորում, 1335 թ. Սարգիս քահանայի համար ընդօրինակել է Ներսէս Լամբրոնացու մեկնությունների ժողովածուն (ՄՄ 1141): Հավանաբար հենց նա է 1338 թ. համալսարանի՝ Հերմոնի վանք տեղափոխվելուց հետո մեզ հասած առաջին ձեռագրի գրիչը (ԺԴ, Բ, 210–211):

Գրիգոր – վարդապետ Գլաձորում, որը հետևելով Հովհաննէս Քոնեցուն՝ միաբարների շարքն է անցել: Վերջիններիս ցանկում նրա մասին նշվում է. «Գրիգոր վարդապետ ի յկարակունիս գեղջէ» (Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 284):

Դավիթ – վարդապետ, Ներսէս Մշեցու և Եսայի Նչեցու գործակիցը, որը միաժամանակ եղել է Վերին Նորավանքի առաջնորդը և գլխավորել տեղի դպրոցը: 1297 թ. Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի կազմած ՝ Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Անավարզեցուն ուղղված պատասխան նամակի տակ, Եսայի Նչեցուց հետո, ստորագրել է. «Ես Դավիթ՝ նուաստ ոգի քարոզի բանի և վարդապետ Հայաստանս եկեղեցոյ, համախոհ և միաբան եմ այսմ ուղղադաւան թղթոյս, որ ունի ճշմարտի գտուրբ հարցն աւանդութիւնն...», իսկ 1314 թ. նմանատիպ մի նամակում Դավթի անունը հիշատակված է Սյունյաց երկու եպիսկոպոսներից անամիջապէս հետո և Եսայի Նչեցու անունից առաջ:

1302 թ. Սյունյաց մետրոպոլիտ Հովհաննէս Օրբելն այցելել է Վերին Նորավանք և միաբանության գործունեությունը խրախուսելու համար չորս գյուղ է նվիրել վանքին, որի մասին նշված է Վերին Նորավանքում վանահայր Դավթի ստացած մի ձեռագրի հիշատակարանում:

Գլաձորում Դավիթը Եսայի Նչեցու հետ հիշատակվում է առանձնակի մեծարանքով, մասնավորապես՝ 1309 թ. «ի վարժապետութեան մեծիս Եսայեայ և եռամեծին Դաւթայ», 1321 թ. հիշատակարանում՝ «ի հայրապետութեան սուրբ և բազմերջանիկ հռետորաց Հայոց՝ երկուց ամուլաց ճմարիտ հաւատոյ մերոց՝ Դաւթի և Եսայեա»: Վերին Նորավանքում Դավթի գործակիցն է եղել նրա եղբորորդի Կարապետը, որի մասին է վկայում Բենեդիկտյան գրչի 1312 թ. հիշատակարանը՝ «ի վանս, որ Վերի Նոր[ավ]անս կոչի... յառաջնորդութեան սուրբ ընդհանրութեան Դաւթի և եղբարորդոյ իւր՝ Կարապետի»: Նույն թվականին նա ստացել է Խաչատուր գրչի ընդօրինակած մի ձեռագիր՝ «Մեկնութիւն սաղմոսաց Ներսիսի Լամբրոնացւոյ» (ՄՄ 4679): 1321 թ. Դավիթը Գլաձորում Կյուրիոն վարդապետի ընդօրինակած մի Ավետարան (Բրիտանական գրադարան, 14) ընծայել է Ս. Աստվածածին վանքին, որի առաջնորդ Մկրտչին իր հոգևոր որդին է համարում. «Նուաստս ի շարս ուսուցչապետաց՝ Դաւիթ, շնորհեցի զսուրբ Աւետարանս Սուրբ Աստուածածնին և առաջնորդի սուրբ անապատին Մկրտչին՝ հոգևոր որդեկին իմոյ»:

Դավիթ ըաբունապետը 1329 թ. արդեն մահացել էր, քանի որ որպես Վերին Նորավանքի ըաբունապետ հիշատակվում է նրա աշակերտ Կյուրիոնը, որը հիշատակարանում կոչվում է սպասավոր «սուրբ գերեզմանի ըաբունապետին Դաւթի»: Վերին Նորավանքում պահպանվել է նրա տապանաքարը (ԺԴ, Ա, 22-23, 156, 216-217, 412-413, ԺԴ, Բ, 49):

Դավիթ Գետկեցի – քահանա, գրիչ, 1328 թ. Գլաձորում մի Աստվածաշունչ մատյան է ընդօրինակել Առաքել Հաղբատեցու համար (միայն հիշատակարանն է պահպանվել): Նրա անունը նշվում է ինչպես ստացողի («Եւ ետու գրել զսա ձեռամբ կուսակրօն քահանայի իմաստուն գրչի և քաջ քարտուղարի՝ Դաւթի Գետկեցւոյ»), այնպես էլ իր՝ գրչի հիշատակարանում («ըաբունի՝ Առաքել անուն յորօրօջեալ, տենչացաւ այսմ աւետաբեր և լուսաւոր գանձուցս, և ետ գրել զսա ինձ՝ մեղապարտ և անպիտան գրչի Դաւթի Գետկեցւոյ»): Հավանաբար նա է նաև Ներսես Տարոնացի վարդապետի համար 1332 թ. ընդօրինակված Աստվածաշնչի (Վենետիկ, ձեռ. 1007) գրիչներից մեկը (ԺԴ, Բ, 29-30, 134-136):

Դավիթ Հաղբատեցի – հիշատակվում է 1317 թ. Գլաձորում Սարգիս գրչի հիշատակարանում՝ որպես նրա հոգևոր եղբայրներից մեկը (մյուսը Թորոս Տարոնացին էր): Սարգիսը նշում է. «...յիշեա... և զեղբայրս իմ՝ զԴաւիթ Հաղբատեցի, և զԹորոս ծաղկող Տարոնեցի» (ԺԴ, Ա, 319):

Եսայի Նչեցի – վարդապետ, աստվածաբան, Գլաձորի համալսարանի թաբունապետ 1284–1338 թթ.: Ծնվել է Սասունի Նիչ գյուղում, կրթությունը ստացել Մշո Առաքելոց վանքում՝ Ներսես Մշեցու մոտ, հանդիսացել նրա սիրելի աշակերտն ու գործակիցը: 1281 թ. ուղեկցել է ուսուցչին՝ դպրոցի նոր վայր գտնելու ճամփորդության ժամանակ՝ դեպի Քաջբերունիք, ապա՝ Վայոց ձոր, որի Աղբերց վանքում հաստատվելուց հետո (1282 թ.) դարձել է վարդապետարանի աշխատանքների կազմակերպման գործում Ներսես Մշեցու ակտիվ աջակիցը: Վերջինս, 1284 թ.՝ մահից առաջ, Եսայի Նչեցուն է փոխանցել համալսարանի թաբունապետությունը, չնայած նրա երիտասարդ տարիքին: Եսայի Նչեցու շուրջ 54-ամյա ղեկավարման տարիներին Գլաձորի համալսարանը վեր է ածվում համահայկական հռչակավոր ուսումնական և գիտական կենտրոնի: Հայտնի է, որ թաբունապետության ընթացքում նա վարդապետական գավազան է շնորհել 360 հոգու:

1303 թ. Ստեփանոս Օրբելյանը, Եսայի Նչեցուց ստանալով իր պատվիրած «Մեկնութիւն Եզեկիէլի» աշխատությունը, շնորհակալական գրությամբ նրան դիմում է հետևյալ խոսքերով. «Յիսուսական համալսարանացն պետ և ձիր իմաստից... ով դպրապետ անձառ դպրոցացն և համակ դիւան անհասական խորոցն վարդապետ Եսայի»:

Եսայի Նչեցին համալսարանի ընդհանուր ղեկավարումն իրականացնելուց ու դասավանդելուց բացի մեծ ուշադրություն է դարձրել գրչության գործին: Նա բազմաթիվ մատյաններ է պատվիրել ու ստացել, ինքն էլ հարկ եղած դեպքում զբաղվում էր գրչությամբ, խմբագրությամբ ու սրբագրությամբ:

Եսայի Նչեցին թողել է նաև մատենագրական հարուստ ժառանգություն՝ մեկնողական և դավանաբանական, քերականական աշխատություններ, քարոզներ և ճառեր, թղթեր: Նամակագրական կապեր է ունեցել տարբեր գործիչների հետ, գրքեր է նվեր ստացել, այդ թվում՝ Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսից (1305 թ.): Նամակներ՝ թղթեր է ուղարկել տարբեր հասցեատերերի՝ Տարոն, Թավրիզ, Կիլիկյան Հայաստան: Վերը նշված մեկնությունից բացի՝ Եսայի Նչեցու գրչին է պատկանում «Վերլուծութիւն քերականութեան» գործը (հրատ.՝ Երևան, 1966), ինչպես նաև փոքրածավալ երկեր՝ «Դաւանութիւն և խոստովանութիւն ի Սուրբ Երրորդութիւն», «Սուղ ինչ պատճառ ձեռնադրութեան քահանայի», «Յաղագս կարգաց եկեղեցոյ», «Յաղագս եկեղեցոյ խորհրդեան» և այլն: Գլաձո-

ոյան ձեռագրերում պահպանվել է Նչեցու չորս դիմանկար:

Եսայի Նչեցու մասին վերջին երեք վկայությունները 1337 թվականից են՝ Ավագտեր և Եփրեմ գրիչների և Ավագ ծաղկողի հիշատակարաններում: Եսայի Նչեցու մահվան թվականն արձանագրել է Սամվել Անեցու Ժամանակագրության շարունակողներից մեկը՝ «22Է (1338) վախճանեցաւ սուրբ վարդապետն Եսայի»: Այդ նույն թվականին որպես համալսարանի ռաբունապետ հիշատակվում է միայն Տիրատուր Կիլիկեցին արդեն Հերմոնի վանքում (ԺԴ, Ա, 93, 457–458, ԺԴ, Բ 275–277, 300, Սամուել Անեցի և շարունակողներ, էջ, 278, Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 401):

Եփրեմ – գրիչ, 1318 թ. Գլաձորում ընդօրինակել է մեկնությունների ժողովածու(ՄՄ 1419), իր վարդապետ Մարտիրոսի պատվերով (հիշատակարանում իրեն կոչում է պատանի): Հիշատակարանում նշում է նախօրինակը շնորհող Առաքել կուսակրոն քահանային, որին կոչում է հոգևոր հայր («զհայրն իմ հոգեւոր՝ զԱռաքեալ կուսակրաւն քահանայ, և սպասաւոր բանի, որ զաւրինակն շնորհեաց»), հավանաբար նկատի ունի Առաքել Հաղբատեցուն: Որպես իր երկրորդ ծնողի՝ հիշատակում է նաև իր քեռուն՝ Հովհաննես քահանային, հայտնելով, որ այդ տարի նա ուխտի է մեկնել Երուսաղեմ: Նշում է նաև քեռու նույնանուն ընկերոջը՝ («զՅովաննէս քահանայ, որ է իմ արենառու, և զՈվհաննէս ընկեր նորին»): Հավանաբար նույն Եփրեմն է նաև Ներսես Տարոնացի վարդապետի համար 1332 թ. ընդօրինակված Աստվածաշնչի (Վենետիկ, ձեռ. 1007) գրիչներից մեկը: 1337 թ. Հովհաննես Սամաղարի համար Գլաձորում ընդօրինակել է իմաստասիրական ժողովածու (Ս. Պետերբուրգ, Արևելյան ձեռագրերի ինստիտուտ, B 116) (ԺԴ, Ա, 358–359, 134–136, ԺԴ, Բ, 275–276):

Թորոս Տարոնացի – Գլաձորի տաղանդավոր մանրանկարիչ և գրիչ, որդի Սարգիս քահանայի և Մարիամի, ծնունդով Մուշ քաղաքից: Գլաձորում առաջին անգամ հիշատակվում է 1307 թ., միանգամից երկու ձեռագրի հիշատակարանում՝ մեկը Մոմիկի, մյուսը՝ իր: Մխիթար Երզնկացին 1314 թ. Գլաձորում իր ընդօրինակած մատյանի ծաղկողի մասին հիշատակարանում գրում է. «Ես՝ նուաստ անուն Մխիթար կոչեցեալ Եզնկայեցի, գնալով մայրն իմաստից՝ Գլաձոր... և հանդիպեալ բարեմիտ և քաղցրատեսակ եղբօր, լցեալ ամենայն իմաստութեամբ եւս առաւել գրականութեամբ և ծաղկողութեամբ, անուն կոչեցեալ՝ Թորոս, ի Տարօն գաւառէ, ծաղկազարդեաց զգիրքս զայս, վասն յոյժ սիրելոյ զմեզ. ով որ հանդիպիք, յիշեսցիք զինքն և զիւր ծնողսն»:

Թորոս Տարոնացու լավագույն գործերից է 1318 թ. Եսայի Նչեցու համար ընդօրինակված Աստվածաշնչի (ՄՄ 206) նկարազարդումը, որտեղ նա խորաններից մեկի լուսանցքում պատկերել է Եսայի Նչեցուն, իսկ հանդիպակաց էջի խորանի զուգադիր մասում թողել է իր ինքնանկարը: 1321 թ. Գլաձորում ծաղկել է Կյուրիոն վարդապետի՝ Մարտիրոս րաբունապետի համար ընդօրինակված Ավետարանը (Բրիտանական գրադարան, ձեռ. 14), նույն թվին՝ մեկ այլ Ավետարան Բուրթել իշխանի և նրա կնոջ՝ Վախախի համար (Երուսաղեմ, 2360): 1323 թ. ընդօրինակել ու ծաղկել է Եսայի Նչեցու ստացած շքեղ Ավետարանը (ՄՄ 6289), որի հիշատակարանում իր մասին գրում է. «Եւ եւ՝ զանարժան Թորոս ի Տարօնոյ, [ի] քաղաքէ Մշոյ»: 1328 թ. Գլաձորում ծաղկել է Առաքել Հաղբատեցու համար՝ գրիչ Դավիթ Գետկեցու ընդօրինակված Աստվածաշունչը (միայն հիշատակարանն է պահպանվել):

Մեկ այլ Ավետարան (միայն հիշատակարանն է պահպանվել) Թորոսն ընդօրինակել և ծաղկել է 1328 թ. Մարտիրոսի որդի Պարոնշահի պատվերով: Հավանաբար այդ ժամանակ նա տեղափոխվել էր Արևմտյան Հայաստան, քանի որ հիշատակարանում գրում է Տարոնում կատարված դեպքերի մասին, իսկ 1331 թ. մեկ այլ ձեռագիր ծաղկել է Ապահույնաց գավառում: 1332 թ. Ներսես Տարոնացի վարդապետի համար ընդօրինակված Աստվածաշունչը (Վենետիկ, 1007) ծաղկելով՝ հիշատակարանում նշում է պապին և ծնողներին՝ «Թորոս ծաղկող, եւ զպապն իմ՝ Սիար, եւ զհայրն իմ՝ Սարգիս քահանայ, եւ զմայրն իմ՝ Մարիամ, ի քաղաքէն Մշոյ» (ԺԴ, Ա, 134, 256, 356–357, 413, 415, 458, ԺԴ, Բ, 30, 47–48, 103–104, 136):

Թորոս – գրիչ, Գլաձորում 1321 թ.–ից հետո (մոտակա տարիներին) Սարգիս վարդապետի պատվերով ընդօրինակել է մի մատյան. «Յաղագս եւթն խորհրդոց եկեղեցւոյ ֆրա Թովմայի» (ՄՄ 560) (ԺԴ, Ա, 414):

Թորոս Սարկավագ – մանրանկարիչ Գլաձորում, որն ստեղծել է Եսայի Նչեցու և Գլաձորի ուսուցիչների ու աշակերտների մի եզակի մանրանկար, որը շուրջ 1320–ական թթ. փակցվել է 1299 թ. Գլաձոր ուղարկված մի ձեռագրի սկզբում (Երուսաղեմ, ձեռ. 365, էջ 2): Մանրանկարի վերին ձախ անկյունում գահավորակին բազմած րաբունապետն է՝ մի ձեռքին գավազան, մյուսը՝ օրհնության դիրքով: Ուսուցիչներն ու աշակերտներն ուղղանկյուն տարածքի աջ ու ձախ կողմերում են, իսկ մեկը պատկերի կենտրոնն զբաղեցնող ծառի (նոնենու) բնից ելնող մի ձյուղին է հենել փոքրիկ գրակալն ու բացել իր մատյանը: Մանրանկարը, ամենայն հա-

վանականությամբ, ատենախոսության հրապարակային ներկայացման տեսարան է: Բոլոր պատկերվածների դեմքերն անհատականացված են, ըստ այդմ՝ նկարիչը ձանաչել է նրանց: Մանրանկարի շրջանակից դուրս՝ ստորին աջ կողմում, մի փոքրամարմին ծնկած մարդ է պատկերված, որը մասնագետների համոզմամբ նկարիչն է: 1311 թ. Թորոս Սարկավագը նկարազարդել է Ծեր անունով քահանայի ընդօրինակած մի Ավետարան (ՄՄ 10859), որի գրչության վայրն անհայտ է: Բազմաթիվ հիշատակագրություններում նա իրեն կոչում է «Թորոս սարկավագ»՝ հավանաբար տարբերվելու համար Գլաձորի ձանաչված նկարիչ Թորոս Տարոնացուց: Այս ձեռագրի պատկերներից երեքում նույնպես առկա են նկարչի ինքնանկարները, որոնցից մեկը գրեթե կրկնում է գլաձորցիների խմբանկարում եղած նրա պատկերը (ԺԳ, 848, ԺԴ Ա, 212, աստ՝ գուն. նկ. 15, 17):

Իսրայել – վարդապետ Գլաձորում, որն իր համերկրացի Առաքել վարդապետի հետ միարարների շարքն է անցել: Վերջիններիս ցանկում նրանց մասին նշվում է՝ «Առաքել և Իսրայել վարդապետք ի գաւառէն Արտագու» (Յովսէփեան, 1969, 284):

Կարապետ – երեց, 1317 թ. Գլաձորում ընդօրինակել է մի Ժողովածու (ՄՄ 6897), որի ծաղկողն է Թորոս Տարոնացին: Նույն թվականին մասնակցել է Կիրակոս վարդապետի համար Գլաձորում ստեղծվող Աստվածաշնչի (ՄՄ 353) գրչությանը, հիշատակարանում նշում է ծնողներին՝ Գրիգոր և Հազարեվարդ (ԺԴ, Ա, 320–323):

Կարապետ Տոսպեցի – վարդապետ, որը քահանայական եռամյա կրթությունը Հովհաննես Արժիշեցու մոտ ստանալուց հետո եկել է Գլաձոր և Եսայի Նչեցու մոտ 8 տարվա ուսումնառությունից հետո ստացել է վարդապետական գավազան՝ 30 տարեկանում: Հիշատակարանում, որն անթվական է, այդ մասին գրում է. «Ես՝ նուաստ Կարապետ վարդապետս, որ եմ ի գաւառէն Տոսպայ, մերձ առ ստորոտ լերինն Վարագայ եւ ի տղայութեան հասակին սիրեցի զսպասաւորութիւն քանի, գնացի առ Յովհաննէս վարդապետն Արժիշեցի եւ աշակերտեցի նմա Գ (3) ամ, եւ առի զաւրհնութիւն կարգի քահանայութեան. եւ անտի գնացի ի մենաստանն Գլաձոր՝ առ հռչակաւոր վարդապետն Եսայի, եւ անդ կացեալ ամս Ը (8) առի զաւրհնութիւն հրամանի վարդապետութեան՝ յերեսուն ամին» (ԺԴ, Բ, 303):

Կիրակէ – գրիչ Գլաձորում, որը 1318 թ. մասնացվել է Եսայի Նչեցու համար պատրաստված Աստվածաշնչի գրչությանը՝ ընդօրինակելով

շուրջ 30 թերթ (ՄՄ 206, էջ 511ա–542բ): Հիշատակարանում իր անունը գրել է համառոտագրված՝ «Կիրկէ» (ԺԴ, Ա, 357):

Կիրակոս – վարդապետ, «րաբունապետ» (ըստ Տիրացու գրչի հիշատակարանի): 1317 թ. Գլաձորում պատվիրել և ստացել է մի Աստվածաշունչ (ՄՄ 353), որի գրչությանը նաև ինքն է մասնակցել, իսկ նախօրինակը տրամադրել է Եսայի Նչեցին («Զամենամեղ ոգի՝ զԿիրակոս գրիչ և ստացաւ սուրբ Կտակացս, և զծնաւսն իմ և զերջանիկ րաբունապետս մեր, որ զօրինակս շնորհեաց»): Գրչությանը մասնակցել են Գլաձորի այլ գրիչներ, որոնցից մեկը Կիրակոսի եղբորորդի Հովհաննես սարկավագն էր, մյուսները՝ Կարապետ երեցը և Տիրացուն, մանրանկարիչն է Թորոս Տարոնացին («Զսուրբ պատկերաց նկարագրողս՝ զԹորոս»): Պահպանվել է նաև Կիրակոսի ընդօրինակած «Գիրք պիտոյից»-ը (ՄՄ 1681), որի հիշատակարանն անթվական է (ԺԴ, Ա, 321–323, ԺԴ, Բ, 282):

Կյուրիոն (Կիրիոն, Կերիոն) – Գլաձորի վարդապետ, միաժամանակ Վերին Նորավանքի րաբունապետ Դավթի սան և հաջորդ: Առաջին անգամ հիշվում է Գլաձորում՝ 1321 թ. Մարտիրոս րաբունապետի համար իր ընդօրինակած Ավետարանի (Բրիտանական գրադարան, 14) հիշատակարանում, որտեղ գրչության վայրի մասին գրում է. «ի վարժապետութեան սուրբ և բազմերջանիկ քաջ հռետորաց Հայոց՝ երկուց ամուլաց ձշմարիտ հաւատոց մերոց՝ Դաւթի և Եսայեա, ի հռչակաւոր և սուրբ մենաստան համալսարանիս Գլաձորոյ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփանոսի և աստուածընկալ վերասացեալ դպրապետացս»: Իսկ ստացող Մարտիրոս րաբունապետը շեշտում է Կյուրիոնի՝ Դավթի սան լինելը. «...յիշեա՛ ի Տէր, նաև զբազմավէր հոգիս՝ զԿերիոն գծողիս. ամէն: Եւ ապա զմիշտ յիշելին զմեծ րաբունապետ նորին՝ Դաւիթ»: Նույն թվականին Կյուրիոնը կազմել է Ներսես գրչի՝ Վարդանի համար ընդօրինակած «Պիտոյից գիրքը», որի հիշատակարանում իրեն կոչում է վարդապետ. («...Նաև բազմավէր անձին իմոյ՝ Կերիոն վարդապետի, որ զգիրքս կազմեցի»): 1329 թ. Վերին Նորավանքում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում արդեն համարվում է այդ վանքի առաջնորդ և ուսուցչապետ (ԺԴ, Ա, 412–414, ԺԴ, Բ, 49):

Կոստանդին – վարդապետ Գլաձորում, որն իր համերկրացի Հովհաննես վարդապետի հետ միարարների շարքն է անցել: Վերջիններիս ցանկում նրանց մասին նշվում է. «Կոստանդին և Յոհանէս վարդապետք ի յաշխարհէն Կիլիկիոյ» (Յովսէփեան, 1969, 284):

Հակոբ – վարդապետ Գլաձորում, որը հետևելով Հովհաննես Քոնե-

ցուն միարարների շարքն է անցել: Վերջիններիս ցանկում նրա մասին նշվում է՝ «Յակոբ վարդապետ ի գիւղաքաղաքէն Գառնոյ» (Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 284):

Հակոբ Թագորեցի – վարդապետ, բանաստեղծ: 1314 թ. Գլաձորում Ստեփանոս Տարսայիձի պատվերով գրված մի Ավետարանում չափածո հիշատակարան է գրել, որտեղ նշվում է, թե ստացողն այդ Ավետարանը նվիրել է Տէր Սարգսին: Չափածոն ծայրակապ է՝ մեկընդմեջ տողերի առաջին տառերով կարդացվում է «Տէր Սարգսի է Աւետարանս»: Հեղինակին վերաբերող տողերն են՝

«Զյարմարող այսըմ չափի՝
ԶՅակոբ նուաստ Թագորեցի,
Աղաչեմ յիշել սիրով ի լի»:

1318-ին Գլաձորում իր համար ընդօրինակել է Գրիգոր Նյուսացու «Յաղագս բնութեան մարդոյ» երկը՝ հիշատակարանում նշելով. «ես՝ անարժան և մեղսամակարդ, սոսկ անուամբ սպասաւոր բանի Յակոբ Թագորեցիս, փափագաւ եղէ աստուածային գանձուս առ ի վարժումն անձին իմոյ»: Երախտագիտությամբ Եսայի Նչեցուն հիշատակելուց բացի՝ նշում է նաև նրա հոգեզավակ Տիրացուն՝ նրան կոչելով իր հոգևոր եղբայր (ԺԴ, Ա, 153-154, 360-361):

Հայրապետ – վարդապետ Գլաձորում, որը հետևելով Հովհաննես Քոնեցուն միարարների շարքն է անցել: Վերջիններիս ցանկում նրա մասին նշվում է՝ «Հայրապետ վարդապետ Յոթնադրիւր գեղջէ» (Յովսէփեան, 1969, 284):

Հովասափ (Յովասափ) – կուսակրոն քահանա, Մոմիկի ուսուցիչը, որին նա հիշատակում է 1298 թ. Նորավանքում ընդօրինակած Ավետարանի (ՄՄ 2848) հիշատակարանում՝ «...գրազմերախտի ուսուցիչն իմ զՅովասաբ կուսակրոն քահանայ»: Այդ նույն թվականին Հովասափը մի ձեռագիր է ընդօրինակել Գլաձորի համալսարանի թաբունապետ Եսայի Նչեցու հանձնարարությամբ (ՄՄ 1363): Նորավանքում պահպանվել է Հովասափի անունով 1324 թվակիր մի տապանաքար, հավանական է, որ նույն Հովասափին է (ԺԳ, 679):

Հովհան Որոտնեցի – նշանավոր աստվածաբան և փիլիսոփա, բաբունապետ: Ծնվել է 1315 թ. Սյունիքի Վաղադին գյուղում, որդին էր Որոտանի իշխան Իվանեի: Միաժամանակ Ստեփանոս Տարսայիձին հաջորդած Սյունյաց Սարգիս մետրոպոլիտի եղբորորդին էր, որի մասին վեր-

ջինս 1337 թ. հիշատակարանում (գրիչ՝ Ավագ) նշում է. «...Յովաննիսի կուսակրօն քահանայի, որ բազում ժամանակս դեգերի յուսումն աստուածաշունչ Հին և Նոր կտակարանաց և արտաքնոցն եւս»: Նոյն թվականին, իր ստացած մեկ այլ մատյանում Սարգիսն արդեն իր ձեռքով Հովհաննեսի մասին հետևյալն է գրում. «...կորովամիտ սրբազան նորընծա քահանայի Յովաննիսի, յաստուածային համալսարանս նախաշար պւէտի, որ մեծ ջանիւ և սիրով յիմաստս բանի դեգերի»: Թեև այստեղ ձևակերպումը հստակ չէ, բայց «աստվածային համալսարան» արտահայտությունը թերևս ակնարկ է Գլաձորի մասին:

Հովհան Որոտնեցին Գլաձորում ուսանել և քահանայական ձեռնադրություն է ստացել Եսայի Նչեցուց, իսկ վարդապետական աստիճան՝ Տիրատուր Կիլիկեցուց՝ Հերմոնի վանքում: Վերջինից հետո Հովհան Որոտնեցին է գլխավորում համալսարանը նախ Որոտնավանքում (մինչև 1384 թ.), ապա Ապրակունյաց վանքում՝ մինչև իր մահը՝ 1386 թ. (ավելի քան 30 տարի): Նրա աշակերտ Գրիգոր Տաթևացու վարքում Մատթեոս Զուղայեցին գրում է, որ Հովհան Որոտնեցին մահից առաջ Գրիգոր Տաթևացուն կարգում է թաքունապետ՝ «...ետ հրամանս նստել յաթոռ մեծ համալսարանին Եսայեայ և թաքունապետ Հայոց Մեծաց»: Ըստ այդմ՝ Տաթևի համալսարանը Գլաձորի մեծ համալսարանի շարունակությունն էր համարվում (ԺԴ, Բ, 277, 302, ԺԵ, Ա, 104):

Հովհաննես (Յովհաննէս) – Գլաձորի համալսարանի սան, գրիչ, որի ընդօրինակած մատյանի («Գիրք պիտոյից») միայն 1298 թ. հիշատակարանն է պահպանվել. «Ի թուականիս ՉԽԷ (1298), գրեցաւ սա ի գաւառիս կոչեցեալ Վայոց ձոր, ի վանս Գլաձոր, ընդ հովանեաւ Սուրբ Նախավկայիս, ի վարժապետութեան Եսայեայ... ձեռամբ յոգնամեղ ծառայիս Յովհաննիսի՝ աշակերտի բանի» (ԺԳ, 825):

Հովհաննես (Յոհան) Քոնեցի – Ուսանել է Գլաձորում, Եսայի Նչեցուց վարդապետական գավազան ստացել: Միարարների (ունիթորների) ուսմունքին ծանոթանալու նպատակով՝ Նչեցու կողմից ուղարկվել է Մառաղա, բայց այնտեղ դավանափոխ է եղել: Հիշատակարաններում հաճախ կոչվում է «Յոհան վարդապետն, որ մականուն կոչի Քոնեցի», եղել է Քոնայի Վերին վանքի առաջնորդը: 1330 թ. նշանակվել է Երնջակի դոմինիկյանների առաջնորդ: Հեղինակ է լատիներենից կատարված թարգմանությունների և դավանաբանական ու քերականական աշխատությունների: Հովհաննես Քոնեցին միարարների շարքերն է ներգրավել

Գլաձորի շրջանավարտ մի շարք վարդապետների, որի մասին պահպանվել է հետևյալ ուշագրավ վկայությունն ու անվանացանկը. «Յոհան Բռնեցին՝ մեծին Եսայեայ աշակերտք էին, և այսչափ վարդապետովս դարձեր են ի ֆռանգաց դաւանութիւն. Մարգարէ վարդապետ ի գեղջէն Օծոպայ, Յակոբ վարդապետ ի գիւղաքաղաքէն Գառնոյ, Հայրապետ վարդապետ Յոթնաղբիւր գեղջէ, Յոհան վարդապետ ի Ծուանա գեղջէ, Սիմեօն վարդապետ ի Բասեն գաւառէ, Ներսէս վարդապետ ի գաւառէն Տարօնոյ, Առաքել և Իսրայել վարդապետք ի գաւառէն Արտազու, Գրիգոր վարդապետ ի յԱպրակունիս գեղջէ, Կոստանդին և Յոհանէս վարդապետք ի յաշխարհէն Կիլիկիոյ, Սիմէոն վարդապետ ի Խաչէն գաւառէ»։ Մահացել է 1347 թ. Քոնայում (ԺԴ, Բ, 283, Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 284–285)։

Հովհաննես – Գլաձորի սան, 1317 թ. լինելով սարկավագ՝ մասնակցել է իր հորեղբայր Կիրակոս վարդապետի համար ստեղծվող Աստվածաշնչի (ՄՄ 353) գրչությանը (ԺԴ, Ա, 322)։

Հովհաննես (Յոհանէս) – 1317–1318 թթ. Գլաձորում Սարգիս արեղայի ընդօրինակած Ոսկեփորիկում (Վենետիկ, ձեռ. 1108) պատկերել է ձեռագրի ստացող ամուսիններ Գրիգորեսի և նրա կին Մամախաթունի դիմանկարը։ Մանրանկարը ներկայացված է ձեռագրի երկու էջերում (էջ 181բ, 182ա). դեմ դիմաց պատկերված են՝ աջ կողմում գահավորակին բազմած Աստվածամայրը Մանկան հետ, իսկ ձախ կողմում՝ ծնրադիր և ձեռքերն առաջ մեկնած Գրիգորեսն ու Մամախաթունը (նրանց գլխավերևում գրված է՝ «Գրիգորէս և ամուսին իւր Մամախաթուն»)։ Աստվածամոր պատկերի շրջանակից ներքև գրված է նկարչի հիշատակագրությունը. «Զանպիտան Յոհանէս յիշել աղաչեմ»։

Հովհաննես (Յոհան) – վարդապետ Գլաձորում, որը հետևելով Հովհաննես Բռնեցուն՝ միարարների շարքն է անցել։ Վերջիններիս ցանկում նրա մասին նշվում է՝ «Յոհան վարդապետ ի Ծուանա գեղջէ» (Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 284)։

Հովհաննես – վարդապետ Գլաձորում, որն իր համերկրացի Կոստանդին վարդապետի հետ միարարների շարքն է անցել։ Վերջիններիս ցանկում նրանց մասին նշվում է. «Կոստանդին և Յոհանէս վարդապետք ի յաշխարհէն Կիլիկիոյ» (Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 284)։

Հովհաննես Երզնկացի (Ծործորեցի) – վարդապետ, Եսայի Նչեցու սան և գործակից, Կիրակոս Երզնկացու եղբայրը։ Գլաձորում առաջին անգամ հիշվում է Մկրտիչ Թեղենացու 1302 թ. հիշատակարանում, որտեղ

նա ասում է, թե Եսայի Նչեցու հանձնարարությամբ լրացրել, ավարտել է ավելի վաղ Հովհաննես Երզնկացու սկսած և Վարդան Կիլիկեցու լրացրած մի ձեռագիր («Մեկնութիւն սաղմոսաց Ներսիսի Լամբրոնացոյ», ՄՄ 6558): Մկրտիչ գրիչը հետևյալ կերպ է բնութագրում Երզնկացուն՝ «Բայց առաջին սկիզբն գրութեան սորա եղև ի... գերահռչակ ուխտն Գլաձոր անուանեալ... ձեռամբ ուրումն սրբազան քահանայի՝ առն իմաստնոյ և ճարտարի, որ է ամենայն աստուածաշունչ կտակարանաւքն վարժեալ՝ սպասաւոր գոլով բանի, մերձ ի կատարելութիւն՝ Յովհաննէս անուն, որ էր ի հռչակաւոր քաղաքէն Եզնկայ կոչեցեալ»: 1303 թ. Ստեփանոս Օրբելյանի պատվերով Եսայի Նչեցին գրել է Եզեկիելի մարգարեության մասին մեկնողական մի աշխատություն՝ վերջաբանի մեջ խնդրում է հիշել Հովհաննեսին, որը սրբագրել է այդ գործը՝ «զաշխատասէր և զառատամիտ վարդապետն Յոհաննէս՝ զծնեալ որդեակն իմ ի Քրիստոս, ի ձեռն որոյ սրբագրութիւն տառիս եղև»: Վերջինս նաև այս երկի հնագույն օրինակներից մեկի գրիչն է (ՄՄ 2511, էջ 378ա), որտեղ թողել է ստացող Ստեփանոս Օրբելյանին ուղղված հիշատակագրություն:

1306 թ. իր համար ընդօրինակած մի ձեռագրում (ՄՄ 2520) Հովհաննես Երզնկացին չափածո հիշատակարանում Գլաձորում կրթական գործի մասին հետևյալ ականարկն է անում.

«Զի յայս տեղիս յորում էի,

Էր դպրութիւն հրաշալի»:

1318 թ. Հովհաննեսը մասնակցել է Եսայի Նչեցու ստացած Աստվածաշնչի (ՄՄ 206) գրչությանը, որտեղ թողած հիշատակարանում նշում է իր երկրորդ մականունը՝ «զնուաստ գծող սորին՝ «զՅոհաննէս սպասաւոր բանի Եզնկայեցի, որ և Ծործորեցի»: Հետագայում ընդունել է կաթողիկոսություն, 1321 թ. թարգմանել է Թովմա Աքվինացու «Յաղագս եւթն խորհրդոյ եկեղեցոյ» աշխատությունը և նրա «Խորհուրդ պսակի»-ն (Նոր Զուղա, ձեռ. 614) (ԺԴ, Ա, 19, 113–114, 357, Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 401):

Հովհաննես Հռոմայրեցի – Գլաձորում ուսանելու է եկել Հաղբատից: Եսայի Նչեցու համար, որին կոչում է իր րաբունապետը, ընդօրինակել է Դիոնիսիոս Արիոպագացու գործերի ժողովածուն (ՄՄ 167), որը սրբագրել է Նչեցին (հիշատակարանն անթվական է) (ԺԴ, Բ, 281–282):

Հովհաննես Մեցի – քահանա, Ներսես Տառնացի վարդապետի հոգևոր եղբայրը, որ միջնորդ է դարձել վերջինիս և Գլաձորի երկու գրիչների՝ Դավթի և Եփրեմի միջև մի Աստվածաշնչի (Վենետիկ, 1007) գրչու-

թյան համար (ԺԴ, Բ, 134–136):

Հովհաննես Սամաղար – քահանա, Չեսար (Ջեսար) Օրբելյանի որդին, Գլաձորում ուսանելու ժամանակ 1337 թ. Եփրեմ գրիչը նրա համար ընդօրինակել է իմաստասիրական ժողովածու (Ս. Պետերբուրգ, Արևելյան ձեռագրերի ինստիտուտ, В 116): Նույն թվականին նա մի ժողովածուի նախօրինակ է տրամադրել Ներսես սարկավագին, որից վերջինս ընդօրինակություն է կատարել Կիլիկիայից եկած Խաչատուր քահանայի համար (Երուսաղեմ, 1291) (ԺԴ, Բ, 275–276, 289–290):

Հովհաննես Օրբել – Սյունյաց մետրոպոլիտ՝ 1300–1324 թթ., որդի Լիպարիտ Օրբելյանի և Նանայի: Ուսանել է Գլաձորի համալսարանում, վայելել է Ստեփանոս Օրբելյանի հովանավորությունը (որի հորեղբայր Իվանեի թոռն էր): Նշանակալից դեր է կատարել Սյունյաց աթոռի ամրապնդման գործում, անհրաժեշտ պայքար մղել միարարների (կաթոլիկ քարոզիչների և նրանց հետևորդների) դեմ: 1323 թ. հիշատակարանում Եսայի Նչեցին նրան կոչում է իր սիրելի որդի («Դարձեալ յեռեալ հիւսեցցի ընդ յիշատակեալսս ամենայն բարի յիշման արժանաւորն, արհիական վերատեսուչ այսմ նահանգի... վարժն յիմաստս և վսամն ի գիտունս՝ Տէր Յովհաննէս՝ մականուն Աւրպէլ, մետրապալիտ... որ է մեր սիրելի որդի ըստ փրկագործ երկանց Բանին ծնընդեան»):

Հովհաննես Օրբելի նախաձեռնությամբ՝ կաթողիկոս Կոստանդին Կեսարացու՝ եկեղեցածիսական նորամուծություններ պահանջող նամակին պատասխանելու համար՝ 1314 թ. Նորավանքում գումարվել է ժողով, որին մասնակցել են երկրամասի իշխանները, նաև Եսայի Նչեցի և Դավիթ ըաբունապետերը:

Հովհաննես Օրբելը մեծապես օժանդակել է Վերին Նորավանքի դպրոցին, չորս գյուղից գանձվող եկեղեցական հարկը հատկացնելով վանքին: 1321 թ. կառուցել է Արենիի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (ճարտարապետ՝ Մոմիկ) (ԺԳ, 858–859, ԺԴ, Ա, 22–23, 458):

Հունան – Գլաձորի սան, գրիչ, 1334 թ. իր համար ընդօրինակել է իմաստասիրական ժողովածու, որից պահպանվել է միայն հիշատակարանը (ՄՄ, պատառիկ 830), և որտեղ իր մասին նշում է. «ես՝ յետինս ի յաշակերտս բանասիրաց և կր[տ]սերս ի յընկերակցաց Յունան գծող ապիկար, եկեալ առ ոտս մեծիս ի վարժապետաց և առաջինս յիմաստասիրաց Եսայիաս...» (ԺԴ, Բ, 134–136):

Ղուկաս – քահանա, որին հիշատակում է Մատթեոս Կիլիկեցին՝ 1284

թ. Գլաձորում ընդօրինակած ձեռագրի (Վիեննա, 571) հիշատակարանում նրան կոչելով սիրելի եղբայր («որ էր եղբայր մեր սիրելի»), և որը մահացել է հենց այդ ժամանակ (ԺԳ, 553):

Մատթեոս Կիլիկեցի (Մլիճեցի) – քահանա, որը Գլաձոր էր եկել Կիլիկիայի Մլիճի վանքից՝ թաքունապետ Ներսես Մշեցուն աշակերտելու, 1283 թ. սկսել և 1284-ին ավարտել է մի ձեռագիր ժողովածու (Վիեննա, 571)՝ թաքունապետի պատվերով, և չափածո հիշատակարանում առաջին անգամ հիշատակում է Վայոց ձորի Աղբերց վանքը՝ այն համարելով «Երկրորդ Աթենք», մի ձևակերպում, որը հետագայում որպես մակդիր սովորական է դառնում Գլաձորի համալսարանի համար.

«Որոյ եկեալ յայս գաւառի,
Որում անուն Վայձոր կոչի,
Հուպ ի շիրինըն Սիւնեցի,
Ի յԱղբերց վանս մենաստանի,
Յերկրորդ Աթէնս պանծալի,
Առ ոտս հաւր մեր Ներսէսի»:

Մատթեոս Կիլիկեցին իր հիշատակարանում նշում է արդեն հանգուցյալ ուսուցչին՝ Բարսեղ վարդապետին, որից սովորել էր գրչության արվեստը: Վերջինս, հավանաբար, Մլիճի վանքի միաբան է եղել: Մատթեոս Կիլիկեցին հետագայում դասավանդել է Կողբա Ս. Մարի վանքի դպրոցում (ԺԳ, 551-553):

Մարգարե – վարդապետ Գլաձորում, որը հետևելով Հովհաննես Քոնեցուն՝ միաբարների շարքն է անցել: Գլաձորից միաբարներին միացած վարդապետների ցանկում նրա մասին նշվում է. «Մարգարե վարդապետ ի գեղջէն Օծոպայ»: Նա հիշվում է նաև Քոնայում գրված մի հիշատակարանում՝ որպես դավանափոխության համար հալածված, իսկ շուրջ 1344 թ. թարգմանիչ Հակոբոս վարդապետը նրա մասին գրում է. «Զպատուական և զմենամարտիկ թաքունին՝ Մարգարե, որ բազում աշխատեցաւ ի վերայ մեր»: Նա եղել է նաև հմուտ կազմարար, որի մոտ՝ 1332 թ. Գլաձորում գրել տված իր Աստվածաշունչը կազմել է տվել Ներսես Տարոնացին (Սասնեցին): Ըստ հիշատակարանի՝ այդ ժամանակ նա գտնվելիս է եղել Ճահուկում և մատյանը կազմել է 40 օրում (ԺԴ, Ա, 137, ԺԴ, Բ, 135, 412, Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 284):

Մարտիրոս – վարդապետ, որի համար նրա սան Եփրեմ պատանի գրիչը 1318 թ. Գլաձորում ընդօրինակել է մեկնությունների մի ժողովածու

(ՄՄ 1419)՝ հիշատակարանում նշելով, որ գործն արել է «հրամանաւ իմոյ անուցողի և վարդապետի՝ Մարտիրոս սրբասէր և ճգնազգեսաց կրանաւորի, նաև սպասաւոր բանի, զոր ետ գրել զսա» (ԺԴ, Ա, 358–359):

Մխիթար Սասնեցի – վարդապետ, աշակերտել է Ներսես Սշեցուն, ապա՝ Եսայի Նշեցուն: 1303 թ. Գլաձորում ընդօրինակել է Դանիելի մարգարեության մեկնությունը՝ Հովհաննես վարդապետի (հավանաբար Երզնկացու) համար (ՄՄ 3606): Հիշատակարանից երևում է, որ գրչության համար վճարել են Ասուդա անունով քսանամյա վաղամեռիկ աղջկա ծնողները, որոնց միակ զավակն էր: Հետագայում Մխիթար Սասնեցին տեղափոխվում է Մեծոփավանք և ղեկավարում տեղի դպրոցը (ԺԴ, Ա, 42):

Մխիթար Երզնկացի – Գլաձորի սաներից, գրիչ: 1314 թ. իր ուսուցիչ Գրիգորիս Երզնկացի վարդապետի համար ընդօրինակած ձեռագրում իր մասին նշում է՝ «Ես՝ նուաստ անուն Մխիթար կոչեցեալ Եզնկայեցի, գնալով մայրն իմաստից՝ Գլաձոր, առ ոտս Եսայայ վարդապետի, ի վարժումն աստուածիմաստ գրոց եւ յորդորեալ զիս վարդապետն իմ՝ Գրիգորիս գրել զգիրքս զայս յոյժ աշխատանօք»: Մխիթար Երզնկացին Գլաձորի հազվադեպ գրիչներից է, որ հիշատակարաններում տալիս է ծնողների ու ազգականների անունները՝ հիշելով հորը՝ Պողոսին, մորը՝ Տիրանցին, եղբայրներին՝ Մաթեոսին և Մարտիրոսին և հորեղբոր որդուն՝ Վարդպապին: Միաժամանակ, Եսայի Նշեցուց բացի՝ երախտագիտությամբ հիշատակում է Ստեփանոս Տարսայիձին («որ է մեզ կարեկից յամէն բարիս») և մատյանը ծաղկազարդած Թորոս Տարոնացուն («ծաղկազարդեաց զգիրքս զայս, վասն յոյժ սիրելոյ զմեզ»), որը նաև պատկերել է նրան (գուն. նկ. 1): Մխիթարը թողել է մի փոքրիկ չափածո, որը Գլաձորում տիրող դժվար պայմանների մասին եզակի վկայություն է (ԺԴ, Ա, 254–257):

Մկրտիչ Թեղենացի – Գլաձորի շրջանավարտ վարդապետ: 1298 թ. նա մի ձեռագիր է սկսել գրել Թեղենյաց վանքում, ապա եկել է Գլաձոր Եսայի Նշեցուն աշակերտելու և այստեղ գործն ավարտելով գրել հիշատակարան: Դրա մեջ Եսայի Նշեցուն փառաբանելուց բացի՝ նշում է նաև իր նախկին ուսուցիչ Գրիգոր Բջնեցու մասին, որը մահացել էր այդ թվականին (վերջինս ժամանակին աշակերտել է Վարդան Արևելցուն և իր դպրոցն ուներ Թեղենյաց վանքում), նաև հիշատակում Գլաձորի սաներից մեկին՝ պատանի Սարգսին: 1302 թ. մեկ այլ մատյանի հիշատակարանում Մկրտիչը գրում է, որ Եսայի Նշեցու հանձնարարությամբ լրացրել և ավարտել է ավելի վաղ Հովհաննես Երզնկացու սկսած և Վարդան Կիլիկե-

ցու լրացրած մի ձեռագիր («Մեկնութիւն սաղմոսաց Ներսիսի Լամբրոնացոյ», ՄՄ 6558):

Գլածորի համալսարանում վարդապետական աստիճան և դասավանդելու իրավունք ստանալուց հետո Մկրտիչը վերադարձել է հայրենի Թեղենիք և գլխավորել տեղի դպրոցը (ԺԳ, 823–825, ԺԴ, Ա, 19):

Մոմիկ – որդի Գրիգորի և Ավթայի, Օրբելյանների իշխանական տան ճարտարապետը, քանդակագործ, գրիչ և մանրանկարիչ (մահ. 1333): Գլածորի համալսարանում առաջին անգամ հիշատակվում է Մատթեոս Կիլիկեցու՝ Ներսես Մշեցու պատվերով 1284 թ. գրված մի ձեռագրում (Վիեննա, 571), որտեղ կիսախորանի գլխավարդի մեջ կարճ հիշատակարան է թողել՝ իրեն կոչելով նկարիչ. «ԶՄոմիկ նկարիչ խորանիս յիշեցեք, աղաչեմ. ամէն»: Մոմիկի՝ Գլածորի համալսարանի հետ ունեցած կապի մեկ այլ արտահայտություն է Ներսես Մշեցուն հաջորդած ընթացիկ Եսայի Նչեցու մասին փոքրիկ հիշատակագրությունը, որը նա թողել է 1307 թ. իր՝ մասամբ ընդօրինակած Ավետարանում:

Հարակից տվյալներից դատելով՝ Գլածորում Մոմիկը եղել է Սյունյաց ապագա մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի կրտսեր ուսումնակիցը: Հենց այդ ժամանակից էլ սկսվել է նրանց՝ մի կողմից պատվիրատու–մեկենասի, մյուս կողմից՝ հովանավորյալ արվեստագետի գործակցությունը, որը Ստեփանոս Օրբելյանից փոխանցվել է նրա հաջորդ և տոհմակից մետրոպոլիտներին՝ Հովհաննես Օրբելին և Ստեփանոս Տաբասայիձին: Նրանց և Օրբելյան տոհմի իշխանների ու իշխանուհիների պատվերով Մոմիկը գրել է ձեռագրեր, կերտել եկեղեցիներ (Արենիի Ս. Աստվածածինը՝ 1321 թ., Նորավանքի Բուրթելաշեն Ս. Աստվածածինը) և գեղաքանդակ խաչքարեր (ԺԳ, 553, ԺԴ, Ա, 134):

Ներսես Մշեցի (Տառնացի) – վարդապետ, աստվածաբան, ընթացիկ: Ծնվել է 13-րդ դ. սկզբներին Մուշում, ուսանել, այնուհետև պաշտոնավարել է **Մշո Ս. Առաքելոց վանքում**, որից հետո ուսումը շարունակել է Խոր Վիրապի վանքի վարդապետարանում՝ աշակերտելով նշանավոր Վարդան Արևելցուն և նրանից ստացել վարդապետական գավազան (1255 թ.): Տիրապետել է հունարենին և լատիներենին: Վարդան Արևելցու մահից (1271 թ.) հետո դարձել է ընթացիկ և վարդապետարանը Խոր Վիրապից տեղափոխել Մշո Առաքելոց վանք: Երկրում տիրող բարդ իրավիճակի և քրդական ցեղերի՝ վանքի դեմ կատարած հարձակումների պատճառով 1281 թ. իր աշակերտ Եսայի Նչեցու հետ տեղա-

փոխվել է **Քաջբերունիք գավառ, Մեծփավանք**, իսկ 1282-ին՝ Վայոց ձոր: Պռոշյան իշխանական տունը նրան է տրամադրել Աղբերց վանքը, որտեղ Ներսես Մշեցին, համախմբելով իր աշակերտներին, շարունակել է ուսուցումը, փաստորեն, հիմք դնելով Գլաձորի համալսարանին: Մահից առաջ (1284 թ.) բաբունապետ է կարգել Եսայի Նչեցուն: Ներսես Մշեցու համառոտ վարքը մոծվել է Հայսմավուրք:

Ներսես – գրիչ Գլաձորում, 1321 թ. ընդօրինակել է «Գիրք պիտոյից»–ը իր հորեղբայր՝ Գլաձորում «բանի սպասաւոր» Վարդանի համար, որի հիշատակարանում նշվում են նրա ազգականները (պահպանվել է միայն հիշատակարանը) (ԺԴ, Ա, 413):

Ներսես Տարոնացի (Սասնեցի) – Գլաձորի սան, ապա՝ վարդապետ: 1332 թ. իր պատվերով ընդօրինակված Աստվածաշնչում (Վենետիկ, 1007) նշում է, որ Վահրամի որդին է, ծնունդով Սասունի Կոռ գյուղից, եղել է Մշո Առաքելոց (Ղազարու) վանքի միաբան, 7 տարի ուսանել է Գլաձորում: Աստվածաշունչը, որի գրչության համար հանգանակություն է կազմակերպել, Գլաձորում գրել է տվել Դավիթ և Եփրեմ գրիչներին, ծաղկել է Թորոս Տարոնացին: Հիշատակարանում անվանապես նշում է բոլոր նվիրատուներին և ընծայված գումարների չափը, ուշագրավ մանրամասներ է հայտնում՝ պատմելով, որ տեղից տեղ է գնացել ձեռագրի թուղթը գնելու (Թավրիզ), գրչության (Գլաձոր) և մատյանը կազմելու (Քոնս, Ճահուկ) համար՝ արձանագրելով նաև ծախսված ընդհանուր գումարը՝ 2200 դրամ: Հարել է միարարների (ԺԴ, Բ 133-136, Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 284):

Ոսկան – վարդապետ, 1304 թ. Գլաձորում Ավետարան է ընդօրինակել (պահպանվել է միայն հիշատակարանը) (ԺԴ, Ա, 70-71):

Պողոս Կիլիկեցի – վարդապետ, Գլաձոր ուսանելու է եկել Կիլիկիայի Ակների վանքից, այստեղ վարդապետական գավազան ստացել, հմուտ գրիչ և ծաղկող էր: Մինչև Գլաձոր գալը նա մի շարք մատյաններ է ծաղկել Կիլիկիայում (հայտնի են 7-ը), որոնցից հնագույնը՝ 1267 թ.: Սյունիքում նրա մասին առաջին հիշատակությունը պահպանվել է Մոմիկի՝ 1307 թ. Նորավանքում գրած հիշատակարանում, որտեղ նա հայտնում է, թե այդ թվականի աշնանն ինքն ու Պողոս վարդապետը Հովհաննես Օրբելից երկու Ավետարան ընդօրինակելու պատվեր են ստացել. «Ի նմին ամի (1307 – Կ. Մ.) յաւուրսն աշնան, ես՝ Մոմիկ գրիչ և Պաւղոս վարդապետն երկու Աւետարան սկսեալ հրամանաւ Տէր Օրպէլ Յովանիսի կատարեցաք...»: Նույն թվականին Պողոսը Գլաձորում ընդօրինակել է Ավետարան (Վենե-

տիկ, 1917): Երկու առանձին հիշատակարաններից մեկում որպես ստացող հիշատակվում են Դավիթ վարդապետը («գրեցաւ սա հրամանաւ և արդեամբ մեծ վարժապետին Դաւթի, [ի] վայելումն անձին իւրոյ և յետ աստեացս յիշատակ իւրն հոգոյ և իւրոյ վարդապետաց և ծնաւդաց և ամենայն արեան մերձաւորաց և երախտաւորաց»), մյուսում՝ Եսայի Նչեցին («Ջստացող Աւետարանիս՝ զսուրբ և զտիեզերալոյս թաքունապետն Եսայի յիշեսցիք ամենայն զարմիր»): 1310 թ. Վայոց ձորի Արատեսի վանքում, ապա 1311 թ.՝ ոչ հեռու գտնվող Հերմոնի վանքում, երկու այլ ձեռագրեր է գրել, որոնցից առաջինի հիշատակարանում (ՄՄ 4446) իրեն կոչում է «ծերացեալ»:

1313 թ. Պողոս վարդապետը Գլաձորում ընդօրինակել է մեկ այլ Ավետարան (ՄՄ 7842) «ի գաւառիս, որ Վայոձոր ասի, և ի մեծ մենաստանիս, որ Գլաձոր յորջորջի, ի դրան Սուրբ Նախավկայիս ...ի վարժապետութեանս մերոյ Մեծի Եսայեայ»: Ձեռագրի ստացողը կին է՝ Յուդաբեր (Իւդաբեր) անունով: 1314 թ. Գլաձորում Ստեփանոս Տարսայիձի պատվերով գրած մեկ այլ Ավետարանի հիշատակարանում նշում է իր կիլիկեցի լինելու և Գլաձոր գալու պատճառի մասին. «ես՝ Պաւղոս, ըստ շնորհատուր անուանն սոսկ վարդապետ կոչեցեալ, աշխարհաւ Կիլիկեցի, ի սուրբ ուխտէն Ակներ կոչեցեալ... յաղագս փափագման իմաստասիրական արիեստից տարաշխարհիկ եղեալ... եկեալ բնակեցայ ի կողմն նահանգիս Սիւնեաց, ի գաւառս Վայոց ձոր կոչեցեալ, ի վանս Գլաձոր. առ ոոսս սուրբ երիցս երանեալ թաքունապետին Եսայեայ»: Բուն մատյանը չի պահպանվել, բայց հիշատակարանը բավական ընդարձակ է: Այն ունի նաև չափաժող հատված, որը գրել է Հակոբ Թագորեցին, և որտեղ նշվում է, թե Ստեփանոս Տարսայիձն այդ Ավետարանը նվիրել է Տեր Սարգսին: (ԺԴ, Ա, 134-136, 171, 193, 232-233, 251-154):

Պողոս – գործակալ (տնտեսական հարցերով զբաղվող) Գլաձորում: Այս պաշտոնում հիշված միակ մարդն է Գլաձորում, որի մասին նշվում է Առաքել Հաղբատեցու 1313 թ. հիշատակարանում: Այստեղ նա գրում է՝ «զՊաւղոս կուսակրաւն և զբարեմիտ գործակալ տեղոյս յիշեալ լիցի ի Տեառնէ Աստուծոյ»: Չի բացառվում, որ խոսքը վերը նշված Պողոս Կիլիկեցու մասին է (ԺԴ, Ա, 234):

Սարգիս – գրիչ, որը գրել է 1284-ին Մատթեոս Կիլիկեցու՝ Ներսես Մշեցի թաքունապետի համար ընդօրինակած ձեռագրի (Վիեննա, 571) մի հատվածը և այդ մասին թողել հիշատակարան: Նույն թվականին նա

Եսայի Նչեցուն օգնել է մեկ այլ ձեռագիր (ՄՄ 437) ընդօրինակելիս (ԺԳ, 554, 555):

Սարգիս – Գլաձորի սաներից, որին հիշատակում է Մկրտիչ Թեղենացին 1298 թ.-ից հետո գրած հիշատակարանում՝ նրան կոչելով պատանի և իր պես պանդուխտ, այսինքն՝ այլ գավառից էր ուսանելու եկել (ԺԳ, 825):

Սարգիս – Գլաձորի պատանի սան, որին 1313 թ. հիշատակում է Առաքել Հաղբատեցին՝ Ավետիսի պատվերով ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում՝ որպես օգնական և թուղթ կոկող. «Եւ զսիրելի և զուշիմ համբակքս մեր և զշնորհագով աշակերտել մանկունքս, որ բազում աշխատեցան ի սպասաւորութիւն և ի կոկել քարտիզիս տէր Աւագ և Սարգիս» (ԺԴ, Ա, 234):

Սարգիս – արեղա, գրիչ, Գլաձորում 1317 թ. ընդօրինակել է «Ոսկեփորիկ» (Վենետիկ 1108): Ձեռագիրը գրել է Գրիգորիսի (նրան կոչում է իր եղբայրը, բայց հնարավոր է, որ նկատի ունի հոգևոր եղբայրությունը) և նրա կնոջ՝ Մամախաթունի օժանդակությամբ («որ ձեռնտու եղեն այսմ գրոցս»), որոնց մանրանկարը պահպանվել է ձեռագրում (գահակալ Աստվածածնի և Մանկան պատկերի դիմաց): Գրիչն անվանապես հիշատակում է իր հոգևոր ծնողներին, որոնք կանայք են՝ «աղաչեմ յիշել զհոգևոր ծնողսն մեր՝ զՄեծտիկին, և զՍարթա, զՆուսթի, զՀովադեղն», իսկ իր ծնողներին նշում է առանց անունները տալու («և զմարմնաւոր ծնողսն մեր»), հիշատակում է միայն այլազգիների ձեռքով սպանված եղբորը՝ Զուատ անունով: Նշում է նաև իր մտերիմներից պարոն Լույսին և նրա որդի Միրմիրին: Մի կարճ հիշատակագրության մեջ խնդրում է հիշել Գլաձորի իր հոգևոր եղբայրներից երկուսին՝ «Զմեղապարտ և զփցուն գրիչս՝ Սարգիս յիշեա յաղաթս, և զեղբայրս իմ՝ զԴաւիթ Հաղբատեցի, և զԹորոս ծաղկող Տարոնեցի»: (ԺԴ, Ա, 318-319):

Սարգիս – վարդապետ, Գլաձորում 1321 թ.-ից հետո (մոտակա տարիներին) ստացել է Թորոս գրչի ընդօրինակած Թովմա Աքվինացու մատյանը՝ «Յաղագս եւթն խորհրդոց եկեղեցւոյ ֆրա Թովմայի» (ՄՄ 560) (ԺԴ, Ա, 414):

Սարգիս – քահանա, 1335 թ. Գլաձորում ստացել է Գրիգոր գրչի ընդօրինակած՝ Ներսես Լամբրոնացու մեկնությունների ժողովածուն (ՄՄ 1141): Հիշատակարանից երևում է, որ Գլաձոր էր եկել ուսումը շարունակելու և վարդապետական գավազան ստանալու համար (ԺԴ, Բ, 210-211):

Սիմեոն – գրիչ, որը 1284 թ. Եսայի Նչեցուն օգնել է մի ժողովածու (ՄՄ

437) ընդօրինակելիս, գրելով 40 սյունակ տեքստ և որի մասին նշում է հիշատակարանում: Հավանաբար Եսայոյ՝ իրեն արած դիտողությունը նկատի ունենալով, որպեսզի մանրատառ գրի, Սիմեոնը գիրը փոքրացրել է և 348ա էջի ստորին լուսանցքում գրել է. «Մանր կու ուզես՝ կարդա» (ԺԳ, 555):

Սիմեոն – վարդապետ Գլաձորում, որը հետևելով Հովհաննես Քոնեցուն՝ միաբարների շարքն է անցել: Վերջիններիս ցանկում նրա մասին նշվում է. «Սիմեոն վարդապետ ի Բասեն գաւառէ» (Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 284):

Սիմեոն – վարդապետ Գլաձորում, որը միաբարների շարքն է անցել, իսկ վերջիններիս ցանկում նրա մասին նշվում է. «Սիմեոն վարդապետ ի Խաչէն գաւառէ» (Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 284):

Ստեփանոս – Գլաձորում հիշատակված առաջին գործիչներից մեկը: 1284 թ. Գլաձորում Եսայի Նչեցուն ընդօրինակման համար տվել է մի Ժողովածուի (ՄՄ 437) նախօրինակը և գրանյութը՝ թուղթը, որի մասին նշում է գրիչը՝ «Զհամշիրակ եղբայր իմ Ստեփանոս, որ զօրինակս քարտիւ հանդերձ շնորհեաց»: Փաստորեն, Նչեցին Ստեփանոսին կոչում է իր համերկրացին, այսինքն՝ նա ծնունդով սասունցի էր կամ մոտակա գավառներից: Հավանաբար, մինևույն Ստեփանոսին է Եսայի Նչեցին հիշատակում նույն թվականին Արարատյան երկրամասի առաջնորդ Գրիգոր արքեպիսկոպոսի համար ընդօրինակած մի ձեռագրի (ՄՄ 1422) հիշատակարանում, նրա մասին գրելով. «և զսիրելի եղբայրս՝ Ստեփանոս սպասաւոր բանի, վասնզի շատ յորդորիչ և մխիթար գտաւ մեզ ի պէտս հոգո և մարմնո...»: Ստեփանոսը 1318 թ. Եսայի Նչեցու համար ընդօրինակված Աստվածաշնչի (ՄՄ 206) երեք գրիչներից մեկն է: Հավանաբար նույն Ստեփանոսն է հիշատակվում Դավիթ գրչի 1332 թ. հիշատակարանում՝ որպես Հովհաննես Մշեցու «հոգեւոր երկնողն», որը տվել է ընդօրինակվող Աստվածաշնչի երեք գրքերի (Երեմիայի, Դանիելի և Եզեկիելի մարգարեությունների) գաղափար օրինակները: Ըստ հիշատակարանի՝ նա մահացել է այդ ժամանակ (1332 թ.): Նշված վկայությունները համադրելով՝ կարելի է ենթադրել, որ Ստեփանոսի տնօրինության ներքո է գտնվել Գլաձորի ձեռագրական հավաքածուն (ԺԳ, 554, 557, ԺԴ, Բ, 136):

Ստեփանոս – գրիչ, 1318 թ. Եսայի Նչեցու համար ընդօրինակել է Աստվածաշունչ (ՄՄ 206), հնարավոր է նույնն է նախորդի հետ (ԺԴ, Ա, 356):

Ստեփանոս Տարսայիճ – Սյունյաց մետրոպոլիտ՝ 1314 -1331 թթ., իշ-

խան Զալալ Օրբելյանի որդին, ուսանել է Գլաձորի համալսարանում: 1323 թ. հիշատակարանում Եսայի Նչեցին նրա մասին գրում է. «ամենամաքուր՝ տէր Ստեփաննոս մականուն Տարսայիձ, որ է և նա մեր որդի ի Բանե ծնեալ, մանուկ տիաւք առեալ զաշտիձան արհեստիսկոպոսութեան...»: 1331 թ. Ստեփանոս Տարսայիձի ստացած (Կիլիկիայում գրված) մի Ավետարանի հիշատակարանում նրա մասին ասվում է. «...Ստեփաննոսի Տարսայիձ՝ հզաւր և իմաստուն գիտնականի, վարժեալ ի վարժարանի վարժապետին Եսայոյ տիեզերաքարոզ լուսաւորչին», իսկ մեկ այլ հատվածում Կիրակոս վարդապետը համարվում է նրա հոգևոր հայրը (հավանաբար խոսքը Գլաձորի համանուն վարդապետի մասին է):

Ստեփանոս Տարսայիձը 1331 թ. կառուցել է Օրբելյան իշխանների նստավայր Եղեգիսի Ս. Աստվածածին («Զորաց տաճար» կոչված) եկեղեցին, որի մասին են վկայում Մոմիկի նույն թվականին գրած հիշատակարանը և եկեղեցու մի վիմագիր (ԺԴ, Ա, 458, ԺԴ, Բ, 59, 100, Դիվան, III, 108):

Ստեփանոս Օրբելյան – Տարսայիձ Օրբելյան իշխանի և Արուզ խաթունի որդին, Սյունյաց մետրոպոլիտ (մահ. 1303 թ): Նախնական կրթությունը ստացել է Տաթևի Հայրապետ եպիսկոպոսի դպրոցում: 1280-ին Նորավանքում դարձել է կուսակրոն քահանա, 1282-1284 թթ. ուսանել է նորահաստատ Գլաձորի համալսարանում՝ աշակերտելով րաբունապետ Ներսես Մշեցուն, և նրանից ստացել վարդապետական գավազան: Նորավանքում 1297-ին ավարտած իր «Պատմություն նահանգին Սիսական» կորթոլային աշխատության մեջ նա այդ մասին գրում է. «վարժեցայ ի կրթարանի աստուածեղէն տառից... առի հրաման յաստուածագգեաց և յաշխարհալոյս րաբունապետէն Ներսիսէ. և տհաս խակութեամբ նստայ յաթոռ վարդապետական»: 1286 թ. Կիլիկիայում Կոնստանդին Բ Կատուկեցի (1286-1289) կաթողիկոսից եպիսկոպոսական ձեռնադրություն է ստացել և հաստատվել որպես Սյունյաց աթոռի մետրոպոլիտ՝ միավորելով Տաթևի և Նորավանքի աթոռները, նաև եպիսկոպոսական ամառային նստոց է դարձնում Արատեսի վանքը: Ստեփանոս Օրբելյանը ուսումնառությունից հետո կապեր է պահպանել Գլաձորի համալսարանի հետ, 1303 թ. Եսայի Նչեցուն պատվիրել է Եգեկիելի մարգարեության մասին մեկնողական մի երկ:

Ստեփանոս Օրբելյանը բազմարդյուն մատենագիր, աստվածաբան, պատմիչ, բանաստեղծ էր: Գրել է Սյունյաց աշխարհի ամբողջական պատմությունը, նաև «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց» երկը (1302 թ.): «Ողբ ի Սուրբ Կաթողիկէն» ծավալուն բանաստեղծության մեջ Սուրբ Էջ-

միաձնի տաճարն անձնավորելով՝ ողբում է պետականությունից զրկված Հայաստանի վիճակը, կաթողիկոսական աթոռի տարագիր լինելը՝ միաժամանակ հայ ժողովրդին կոչ է անում համախմբվել իր շուրջը, այդտեղ վերահաստատել Հայոց թագավորական գահը և հայրապետական աթոռը:

Վարդան Կիլիկեցի – Կիլիկիայից Գլաձոր է եկել ուսումը կատարելագործելու համար և այստեղ գրած՝ մեզ հայտնի երկու ձեռագրի (ՄՄ 470, Երուսաղեմ 1709) հիշատակարաններում էլ նշում է Կիլիկիայում եղած ժամանակ իր ուսուցչին՝ Հերոնիմ Ա թագավորի եղբայր Հովհաննես Արքաեղբորը, որի մասին գրում է. «գուսուցիչն ին», իսկ Եսայի Նչեցու մասին՝ «զվարժապետն ին»: Առաջին մատյանի (Ժողովածու) ստացողը Եսայի Նչեցին է, իսկ երկրորդը՝ Վարդանը գրել է իր համար՝ 1288 թ., բայց նախօրինակը տվել է Նչեցին: Այս ձեռագրերի հիշատակարաններում գրիչն իրեն կոչում է Վարդան Կիլիկեցի: Մեկ այլ մատյան (ՄՄ 6558), որի ստացողը Եսայի Նչեցին էր, և որը սկսել էր գրել Հովհաննես Երզնկացին, Վարդանը լրացրել է մասամբ՝ գրելով 333–449 էջերը, որի սկզբում նշված է՝ «Աստից ի վեր Վարդանա Կիլիկեցոյս է գիր»: Հավանաբար նրան է պատկանում նաև մի անթվական հիշատակարան, որտեղ իրեն կոչում է Եսայի Նչեցու աշակերտ (ՄՄ 749) (ԺԳ, 604–606, 864–865, ԺԴ, Բ, 280–281):

Վարդան – Գլաձորի սան, ապա՝ «բանի սպասաւոր», որն ուսանում էր «Առ ոտն կայծակնամաքուր րաբունոյս մերոյ՝ Եսայեա, որ է պայծառացեալ գործնականաւն եւ տեսականաւ»: 1321 թ. Գլաձորում ստացել է «Գիրք պիտոյից»–ը, որն ընդօրինակել է իր եղբորորդի Ներսեսը: Հիշատակարանում նշում է իր ազգականներին. «Արդ, ես՝ Վարդան բանի սպասաւոր, ստացայ զգիրքս զայս, ի վայելումն մանկանց Սիոնի, եւ ի յիշատակ ինձ եւ արեան մերձաւորաց իմոց, հաւրն իմոյ՝ Պարսամի, եւ մաւրն իմոյ՝ Տիրանցի, եւ եղբարցն իմոց՝ Յովանիսի, եւ Ստեփանի, եւ քուերցն իմոց՝ Խաթունի, Մամախաթունի եւ Շնոֆորի» (ԺԴ, Ա, 398, 413):

Տիրատուր Կիլիկեցի – վարդապետ, Գլաձորի համալսարանի թաբու՛նապետը Եսայի Նչեցուց հետո՝ 1338–1356 թթ.: Առաջին անգամ Գլաձորում հիշվում է 1309 թ. իր ընդօրինակած մի Ավետարանում թողած հիշատակարանում. «ի մեծ դպրատանս, որ կոչի Գալիձոր, ի վարժապետութեանս Մեծիս Եսայեայ և Եռամեծին Դավթայ, ձեռամբ անիմաստ գրչի՝ Տիրատուր Կիլիկեցոյ»: 1320–ական թթ. կեսերին Գլաձորում ստացել է «Յաղագս եւրն խորհրդոց եկեղեցոյ ֆրա Թովմայի» գործը (ՄՄ 2515): 1337 թ. Ավագտեր վարդապետը Տիրատուրին Եսայի Նչեցու հետ հիշատակում է

որպես Գլաձորի երկրորդ թաքունապետ, իր մասին գրելով՝ «որ բազում ժամանակս աշխատեցայ առ ոտս մեծ թաքունապետացն յԵսայի և Տիրխատրոյ»։ 1338 թ.՝ Եսայի Նչեցու մահից հետո, թաքունապետ Տիրատուր Կիլիկեցին համալսարանը տեղափոխում է Օրբելյանների հովանավորությամբ գործող Հերմոնի վանքը, որտեղ համալսարանը մնում մինչև Տիրատուր Կիլիկեցու մահը՝ 1356 թ.։ Տիրատուր Կիլիկեցին թողել է նաև մատենագրական ժառանգություն, հայտնի են նրա մի շարք քարոզները, գրել է նաև հանելուկներ (ԺԴ, Ա, 156–157, ԺԴ, Բ, 275, 418)։

Տիրացու – Գլաձորի սան, որն առաջին անգամ հիշատակվում է Պողոս վարդապետի՝ 1307 թ. մի հիշատակարանում՝ որպես Եսայի Նչեցու աշակերտ, որն իրեն օգնել է ձեռագիրը գրելիս («յիշեցէք ի սուրբ յաղաթս ձեր՝ զմեծ թաքունապետին Եսայի, և զհարազատ աշակերտն՝ զՏիրացու, և զծնաւորս նորա, որ ամենայն յաւժար սրտիւ և սիրով սպասաւորեաց սրբոյ Աւետարանիս նկարաւորին և գրաւորին»)։ 1311 թ. նա արդեն սարկավագ էր, և Պողոս վարդապետը նրա պատվերով մի ձեռագիր է ընդօրինակել Հերմոնի վանքում (նախկինում պահվել է Մշո Առաքելոց վանքում, այժմ՝ կորած)՝ հիշատակարանում ընդգծելով, որ Տիրացուն Եսայի Նչեցու հոգևոր զավակն էր՝ («...Տիրացուին՝ սպասաւորին և հոգետոր որդեկի սուրբ և երանաշնորհ թաքունապետի աստուածախաւս և տիեզերալոյս վարդապետի Եսայեայ»)։ Այս մատյանում եղել է նաև Եսայի Նչեցու մանրանկարը, որի դիմաց նրա երկու աշակերտներն են, մեկը մանրանկարիչ Թորոսը, որին կից եղել է անունը, մյուսն էլ, հավանաբար, հենց Տիրացուն։ Վերջինս հիշատակվում է նաև 1317 թ. Գլաձորում Կիրակոս վարդապետի համար ընդօրինակված Աստվածաշնչում (ՄՄ 353)՝ որպես գրիչներից մեկը։ 1318 թ. Գլաձորում Տիրացուին՝ որպես իր հոգևոր եղբոր, հիշատակում է նաև Հակոբ Թագորեցին (ԺԴ, Ա, 135, 192–193, 232, 361)։

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Գլաձորի պատմության և մշակույթի վերաբերյալ ցայժմ կատարված ուսումնասիրությունները բավարար հիմք են, որպեսզի անցում կատարվի աշխատանքների մի նոր հարթության: Մասնավորապես, կարելի է մշակել գիտահետազոտական համալիր ծրագիր, որի շրջանակում ստեղծել մատենաշար՝ «Գլաձորյան ժառանգություն» անվանումով, որտեղ հրատարակել Գլաձորի համալսարանում կիրառված դասագրքերը, ատենախոսությունների հատվածները (ինչ որ հայտնի է), համալսարանի ռաբունապետների, ուսուցիչների երկերը, շրջանավարտների որոշ աշխատություններ, ճառեր, թղթեր, հիշատակարաններ: Մի խոսքով, անհրաժեշտ է համապատասխան խմբավորմամբ ի մի բերել, ուսումնասիրել և հրատարակել Գլաձորի՝ շուրջ կեսդարյա գործունեության արդյունքում ստեղծված գրավոր ժառանգությունը: Մատենաշարի առանձին հատորներ կարող են նվիրված լինել գրքարվեստին (ձեռագրական մշակույթին) և մանրանկարչությանը:

Աշխատանքի երկրորդ «ձակատն» էլ, կարծում ենք, պետք է ուղղված լինի Աղբերց վանք-Գլաձորի տեղի հայտնաբերմանը, որի համար սույն աշխատության մեջ առկա է որոշակի ուղղորդում: Հերմոնի վանքի և Գլաձորի սերտ առնչությունների մասին վկայությունները, ռաբունապետ Եսայի Նչեցու՝ հաճախ այս վանքում գտնվելու մասին տվյալները և այլ հանգամանքներ հուշում են այս կենտրոնների մերձավորության մասին նաև տեղագրական առումով: Համոզված ենք, որ Հերմոնի շրջակայքում՝ 7-8 կմ շառավղով, նաև որոնողական արդի միջոցների օգտագործմամբ, հնարավոր կլինի գտնել շուրջ յոթ դար առաջ լքված այդ վանքի ստույգ տեղը, որտեղ հուղարկավորված են ռաբունապետներ Ներսես Մշեցին և Եսայի Նչեցին:

Գլաձորի համալսարանի հիմնումը Սյունիքում 13-րդ դարի վերջերին՝ գիտակրթական և մշակութային կյանքի մեծ խթան հանդիսացավ այս երկրամասում: Գլաձորի հետագա գործունեությունը՝ ազդեցության համահայկական ծիրով՝ մինչև 1338 թ., այնուհետև նրա ավանդների շարունա-

կումը Հերմոնի, Ապրակունիսի, Որոտնավանքի դպրոցներում՝ ընդհուպ մինչև Տաթևի համալսարան, նպաստեցին ուսյալ հոգևորականների՝ պայմանականորեն ասած, մտավորական խավի ձևավորմանը:

Կարելի է ասել, որ կրթամշակութային և մտավոր կյանքի այդ վերելքն իր դրական ազդեցությունն է ունեցել նաև երկրի հետագա ճակատագրում: Մասնավորապես, դեռևս Ստեփանոս Օրբելյանի արտահայտած այն գաղափարը, որ Հայոց կաթողիկոսական աթոռը պետք է վերահաստատվի իր բնօրրան Ս. Էջմիածնում, անցել է Սյունիքի համալսարանական սեռունդներին՝ ընդհուպ մինչև Գրիգոր Տաթևացի, որը նույնպես նշել է այդ մասին, և որի աշակերտներ Թովմա Մեծոփեցին, Հովհաննես Հերմոնեցին ու մյուսները՝ 1441 թ. կազմակերպեցին և իրականացրեցին Հայոց կաթողիկոսական աթոռի՝ Սսից Ս. Էջմիածին փոխադրումը: Ավելորդ է ասել, թե ինչ կարևոր նշանակություն ունեցավ Հայոց հոգևոր-եկեղեցական կենտրոնի վերահաստատումը բնաշխարհում՝ այդ ժամանակ արդեն պետականությունից զրկված և մասամբ երկրից հեռացած հայ ժողովրդին հայրենիքի հետ կապելու տեսակետից:

Այսպիսով, Գլաձորի ժառանգությունը հայ միջնադարյան կրթության, գիտության և մշակույթի այն թանկագին հատվածն է, որն արժանի է առանձնակի ուշադրության և բարեհաճ վերաբերմունքի՝ դրա հետագա ուսումնասիրության և հանրահռչակման առումով:

SUMMARY

Gladzor University was one of the most significant educational, scientific and cultural centers of medieval Armenia. It was founded in 1282 by vardapet (doctor in theology) Nerses Mshetsi, who arrived in Vayots Dzor from the Arakelots Monastery in Mush, and under the patronage of the Khalbakyan (Proshyan) princes and settled in the Aghberts Monastery belonging to them. Two years later, in 1284, Nerses Mshetsi died and was replaced by his student Esayi Nchetsi, whose name is associated with the main and flourishing period of the university's activity. After his death in 1338 the new rector Tiratur Kiliketsi transfers the university to the Hermon monastery in the same province under the patronage of the Orbelian princes.

The history, educational, scientific, cultural and manuscript heritage of Gladzor has been addressed by many researchers, dozens of books and articles have been published. It should be noted that despite the fame it once enjoyed and the rich manuscript heritage it left behind, the exact location of Gladzor University is still unknown. None of the assumptions made in this regard have been confirmed so far. In addition to the location, there are also other unexplained scientific questions related to the history of Gladzor.

In this work, the questions of the history of Gladzor, which were either not presented at all before, or were examined partially, are examined. First of all, all the known historical and topographical data about Gladzor have been brought together in the book, using primary sources. It allows you to see in which years and under what names the monastery is mentioned: Aghberts monastery or Gladzor (or both together), which churches and sanctuaries are mentioned here, what additional characteristics are given to the monastery and the educational institution and etc. Those data and their examination no longer leave room for the fairly common point of view to identify Gladzor with the Tanat (Tanahat) Monastery of Vayots Dzor province.

The second news is the question of the relationship between Gladzor and Vayots Dzor, the other three famous monastic and educational centers: Verin (Upper) Noravank, Hermon Monastery and Episcopal Noravank. The first two

schools were considered to have originated from Gladzor, but the facts show that the Verin Noravank school operating under the patronage of the Orbelians, led by Davit vartapet, was formed in the 1290s, later operating in close cooperation with Gladzor University. There were similar direct connections with Hermon monastery before the university moved there. In both of these centers, many manuscripts were created, in the colophons of which there are also data related to Gladzor.

Gladzor was also connected with Episcopal Noravank, The three metropolitans of Syunik established in Episcopal residence of Noravank: Stepanos Orbelyan, Hovhannes Orbel, Stepanos Tarsayich, architect of the Orbelyan House, Momik, were graduates of Gladzor University.

Some episodes of the history of Gladzor are presented in the work, such as the correspondence between Esayi Nchetsi and Stepanos Orbelyan (1303). Is analyzed separately The Gospel 1323 of Gladzor and the colophonof Esai Nchatsi, as well as a miniature depicting the two rectors of Gladzor Nerses Mshetsi and Esai Nchatsi.

One of the sections refers to the so-called History of everyday life if Gladzor, which is a summary of some materials about the life, daily life, and relationships of the people who lived, worked, and studied here.

Of particular interest is a miniature group portret (total of 44 people) created in the 1320s. The upper part of which depicts Esayi Nchetsi, below him, in two vertical rows, the teachers and students of Gladzor University, and in the center, a student reading a book on a bookshelf. At the bottom of the picture is the image of the artist, Deacon Toros. This miniature probably represents a scene from the presentation of a dissertation in Gladzor and is of exceptional value both as a work of art and as a historical document.

The work ends with a list containing the biographies of Gladzor's teachers and students, which includes 73 names.

The book presents a proposal regarding the location of Gladzor. Testimonies about the close relations between the Hermon monastery and Gladzor, the information about the rector Esayi Nchetsi's frequent stay in this monastery and other circumstances suggest that these monasteries are close to each other. In the vicinity of the Hermon monastery, in case of intensive search works within a radius of 7–8 km, it will be possible to find the exact place of Gladzor, where rectors Nerses Mshetsi and Esayi Nchetsi are buried.

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ձեռագրեր

Մեսրոպ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան՝

167, 206, 353, 437, 470, 500, 560, 573, 631, 749, 848, 1141, 1240, 1241, 1276, 1311, 1363, 1565, 1657, 1681, 1981, 2511, 2515, 2520, 2603, 2848, 3606, 4429, 4446, 4456, 4679, 5204, 5566, 5651, 6292, 6558, 6792, 6271, 6289, 6897, 7842, 8132, 10451, 10525, 10859

Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարան՝ 358, 516, 805, 1007, 1108, 1917

Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարան՝ 571

Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի գրապահոց՝ 365, 1328

Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանք՝ 35, 36, 243

Բեռլինի ազգային գրադարան՝ 279

Յելի համալսարանի գրադարան (ԱՄՆ)՝ Arm. 3

Սկզբնաղբյուրներ

1. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ II, Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ, պր. II, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1960:
2. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ III, Վայոց Ձոր. Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններ, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1967:
3. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, Արցախ, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1982:
4. Եսայի Նչեցի, Վերլուծություն քերականության, աշխատասիրությամբ Լ. Խաչերյանի, Երևան, 1966:
5. Եսայի Նչեցի, Ճառք, աշխատասիրությամբ՝ Հ. Քյոսեյանի, Երևան, 2024:
6. Ընտրանի հայ եկեղեցական մատենագրության, աշխատասիրությամբ՝ Պ. Խաչատրյանի և Հ. Քյոսեյանի, Ս. Էջմիածին, 2003:
7. Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրություն, աշխատասիրությամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Երևան, 1999:
8. ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950:

9. ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց՝ Լ. Ս. Խաչիկյան, մասն Ա, Երևան, 1955:
10. ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց՝ Լ. Ս. Խաչիկյան, մասն Բ, Երևան, 1958:
11. Խաչատուր Կեչառեցի, Տաղեր, աշխատասիրությամբ՝ Ա. Դոլուխանյանի, Երևան, 1988:
12. Կոեմես Գալանոս, Միաբանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռովմայ, հ. 1, Հռոմ, 1650:
13. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց՝ Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1984:
14. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, մասն Ա, Երևան, 2018:
15. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, մասն Բ, Երևան, 2020:
16. Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, հ. Գ, Երևան, 1984:
17. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Անթաբեան, Ա. Բոջեկեան, Երևան, 2004:
18. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ, կազմեց՝ Օ. Եգանեան, Երևան, 2007:
19. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ը, խմբագրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Երևան, 2013:
20. Յայսմաւորք, Կ. Պօլիս, 1730:
21. Պողարեան Ն., Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Բ, Երուսաղէմ, 1967:
22. Պողարեան Ն., Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Է, Երուսաղէմ, 1974:
23. Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրութիւն, աշխատասիրությամբ՝ Կ. Մաթևոսյանի, Երևան, 2014:
24. Սարգիսեան Բ., Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Բ, Վենետիկ, 1924:
25. Ստեփաննոս Օրբէլեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Տփղիս, 1910:
26. Ստեփաննոս Օրպէլեանի Ողբ ի Ս. Կաթողիկէն, Բնագիրը յառաջաբանով եւ ծանօթութիւններով հրատարակեց Կ. Կոստանեանց, Թիֆլիս, 1885:

27. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Ա. Արրահամյանի, Երևան, 1986:
28. Ստեփանոս Օրբելյան, Հակաճառություն ընդդեմ երկաթնակաց, գրաքարից արևելահայերենի փոխադրությունը՝ Գայանե Թերզյանի, Երևան, 2023:
29. Վարդան Վարդապետ, Աշխարհացոյց, քննական հրատարակությւն Հ. Պէրպէրեանի, Բարիզ, 1960:
30. Տաշեան Յ., Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, 1895:
31. Տեառն Միխայէլի պատրիարքի Ասորոց Ժամանակագրութիւն, յերուսաղէմ, 1870:
32. Տէր-Աւետիսեան Ս., Ցուցակ ձեռագրաց Նոր Զուլայի Ամենափրկիչ Վանքի, հ. Ա., Վիեննա, 1970:
33. Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաքյան, Երևան, 1965:
34. Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, կազմեցին Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաքյան, հ. Բ, Երևան, 1970:
35. Ցուցակ ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքի եւշրջակայից, կազմող՝ Մուրատեան Ա., Մարտիրոսեան Ն., Երուսաղէմ, 1967:

Գրականություն

1. Աբելյան Մ., Երկեր, հ. Դ, Երևան, 1970:
2. Աբրահամյան Ա., Գլաձորի համալսարանը, Երևան, 1983:
3. Ալիշան Դ., Սիսական. Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893:
4. Անթաքյան Փ., Վարդան Արևելցի, գիրք Ա, Երևան, 1987:
5. Ավետիսյան Ա., Հայկական մանրանկարչության Գլաձորի դպրոցը, Երևան, 1971:
6. Արևշատյան Ս., Մաթևոսյան Ա., Գլաձորի համալսարանը միջնադարյան Հայաստանի լուսավորության կենտրոն, Երևան, 1984:
7. Բարխուդարյան Ս., Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963:
8. Բարսեղեան Լ., Արատեսի եւ Վերին Նորավանքի գրչութեան կենտրոնները, «Հանդէս ամսօրեայ», Երեւան, 2013 (№ 1-12), էջ 375-382:
9. Բարսեղյան Լ., Հերմոնի վանքում ստեղծված XV դարի մի ձեռագիր, «Բանբեր Մատենադարանի, 2015, № 22, էջ 127-136:

10. Բարսեղյան Լ., Մանրանկարիչ Թորոս սարկավագի 1311 թ. Ավետարանի նկարազարդումը. ավանդականի և նորարարության միջև (անտիպ):
11. Բեգլարյան Ս., Թորոս Տարոնացու մանրանկարների պատկերագրության մարիամաբանական հենքը, «Բանբեր Մատենադարանի», № 33, Երևան, 2022, էջ 196–213:
12. Գևորգյան Ա., Հայկական մանրանկարչություն. դիմանկար, Երևան, 1982:
13. Գևորգյան Զ., Թուղթը, առօրեականությունը և հասարակական փոխակերպումները Կիլիկյան Հայաստանում, «Բանբեր Մատենադարանի», 2022, № 33, էջ 248–258:
14. Դուրնովո Լ., Հայկական մանրանկարչություն, Երևան, 1967:
15. Ենոքյան Ա., Օրբելյան և Պոռոջյան իշխանների հանդերձանքը հայ միջնադարյան արվեստում, «Բանբեր Մատենադարանի», № 37, 2024, էջ 102–125:
16. Զարբհանալեան Գ., Թարգմանությունք նախնեաց, Վենետիկ, 1889:
17. Թումանյան Լ., Վանականության կանոնները և ծիսակարգերը հայոց մեջ, գիրք առաջին,
18. Երևան, 2023:
19. Ժամհարյան Գ., Առօրեականության պատմության բովանդակությունն ու խնդիրները, «Հայոց պատմության հարցեր», 2012, № 13, էջ 195–212:
20. Խաչատրեան Պ., Հայ հին գրականության մատենագիտություն, Երևան, 2016:
21. Խաչերեան Լ., Եսայի Նչեցին եւ Գլաձորի համալսարանը, Լոս Անձելես, 1988:
22. Խաչերյան Լ., Գլաձորի համալսարանը հայ մանկավարժական մտքի զարգացման մեջ, XIII–XIV դդ., Երևան, 1973:
23. Խաչիկյան Լ., Գլաձորյան համալսարանը և նրա սաների ավարտակա ատենախոսությունները, «Գիտական աշխատություններ Երևանի համալսարանի», 1946, հ. 23, էջ 423–450:
24. Ծովական (Պողարեան) Ն., Հայ նկարողներ (ԺԱ–ԺԷ դար), Երուսաղեմ, 1989:
25. Ծովական (Պողարեան) Ն., Գլաձորեան սերունդ, «Սիոն», 1989, ապրիլ–յունիս, էջ 76–79:
26. Հակոբյան Թ., Մելիք–Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, Երևան, 1998:
27. Հայերեն բացատրական բառարան, կազմեց՝ Ստ. Մալխասեանց, հ. 4, Երևան, 1944:
28. Հայոց պատմություն, հ. II, գիրք երկրորդ, Երևան, 2014:

29. Հասարթայան Մ., Սյունիքի XVII-XVIII դարերի ճարտարապետական համալիրները, Երևան, 1973:
30. Հասարթայան Մ., Հայ ճարտարապետության և քանդակագործության նորահայտ հուշարձաններ Նորավանքում, «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1984, № 8, էջ 57-68:
31. Հարությունյան Ա., Զուստ նահատակի նորահայտ տապանագիրը Դսեղի Բարձրաքաշ Սբ. Գրիգոր վանքում, «Վարձք», 2022, № 17, էջ 46-51:
32. Հարությունյան Խ., Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, Երևան, 2019:
33. Ղազարոսյան Ա., Գլաձորի համալսարանի գրիչները և ձեռագրերը, «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1984, № 3, էջ 58-66:
34. Ղազարոսյան Ա., Գլաձորի համալսարանում ընդօրինակված ձեռագրեր, «Էջմիածին», 1984, ԺԱ-ԺԲ, էջ 56-59:
35. Ղարիբյան Ի., Գլաձոր, Երևան, 1983:
36. Մաթևոսյան Ա., Հիրավի ե՞րբ և որտե՞ղ է հիմնադրվել Գլաձորի համալսարանը, «Գարուն», 1980, № 7, էջ 54-57:
37. Մաթևոսյան Ա., Գլաձորի համալսարանի ուսումնական ծրագիրը, «Էջմիածին», ԺԱ-ԺԲ, 1984, էջ 46-55:
38. Մաթևոսյան Ա., Հայոց միջնադարյան համալսարանը, «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1984, № 1, էջ 62-71:
39. Մաթևոսյան Ա., Նոր վկայություններ Գլաձորի Համալսարանի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1984, № 4, էջ 20-31:
40. Մաթևոսյան Ա., («Հայերեն ձեռագիր մատյանը և հայ գրչության արվեստը»), Աշխատություններ, Երևան, 2022, էջ 52-82:
41. Մաթևոսյան Կ., Գրչի և ստացողի միջնորդը (վաճառքի համար նախատեսված գիրքը միջնադարյան Հայաստանում), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1990, № 4, էջ 121- 131:
42. Մաթևոսյան Կ., Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցին և նրա ժամանակագրությունը, Երևան, 2011:
43. Մաթևոսյան Կ., Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները, Երևան, 2017:
44. Մաթևոսյան Կ., Նյութեր հայկական միջնադարյան որոշ որմնանկարների վերաբերյալ, «Հայկական որմնանկարչություն», հոդվածների և նյութերի ժողովածու, կազմող և խմբագիր՝ Կ. Մաթևոսյան, Երևան, 2019, էջ 92-97:
45. Մաթևոսյան Կ., Պատմահնագիտական դիտարկումներ (Արուձ, Հավուց թառ, Անի, Աղթամար, Վայոց ձոր), Երևան, 2020, էջ 101-123:

46. Մաթևոսյան Կ., Անին և անեցիները, Երևան, 2021:
47. Մաթևոսյան Կ., Գլաձորի 1323 թ. Ավետարանը և Եսայի Նչեցու հիշատակարանը, «Հուշարձան» տարեգիրք, 2023, № 20, էջ 9-23:
48. Մաթևոսյան Կ., Գլաձորի համալսարանի ուսուցիչները և սաները, «Բանբեր Մատենադարանի», № 36, 2023, էջ 5-33:
49. Մաթևոսեան Կ., Աղբբեց վանք-Գլաձորի մասին պատմական եւ տեղագրական վկայութիւնների քննութիւն, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», Պէյրութ, 2024, № 44/1, էջ 193-212:
50. Մաթևոսյան Կ., Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի և Գլաձորի համալսարանի ռաբունապետ Եսայի Նչեցու նամակագրությունը (1303 թ.), «Բանբեր Մատենադարանի», № 37, 2024, էջ 201-218:
51. Մարգարյան Հ., Նշանավոր իշխանական տոհմերը Հայաստանում ԺԲ դարից – ԺԴ դարի առաջին կես, Երևան, 2023:
52. Մինասյան Թ., Արցախի գրչության կենտրոնները, Երևան, 2015:
53. Մկրտչյան Ա. եպս., Սյունյաց մետրոպոլիտական աթոռը Օրբելյանների իշխանության ժամանակաշրջանում, Երևան, 2013:
54. Մկրտչյան Տ., Գլաձորի համալսարանի տեղորոշման նոր վարկած, Երևան, 2016:
55. Մկրտչյան Տ., Վայոց ձորի պատմության նոր էջեր. Վերին Նորավանքի տեղը, Երևան, 2017:
56. Մնացականյան Ստ., Վարպետաց վարպետներ, Երևան, 1982:
57. Մովսիսյան Ա., Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, Երևան, 1958:
58. Յովսէփեան Գ., Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Բ հրատ., Անթիլիաս, 1969:
59. Պետրոսյան Սերովբե քհ., Եսայի Նչեցու թղթերը, Էջմիածին 1985, ԺԱ-ԺԲ, էջ 95-100:
60. Սարգսյան Լ., Մանրանկարիչ Ավագը (կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը, «Բանբեր Մատենադարանի», № 22, 2015, էջ :73-88:
61. Սրապյան Ա., Հովհաննես Երզնկացի Պլուզ, Երևան, 1993:
62. Տեր-Ներսեսյան Ս., Գլաձորի ռաբունապետ Եսայի Նչեցու դիմապատկերները (ֆրանսերենից թարգմ.՝ Խաչիկ Հարությունյանի), Գեղարվեստի ակադեմիայի տարեգիրք, № 4, Երևան, 2016, էջ 281-290:
63. Քալանթարյան Ա., Սարգսյան Գ., Մելքոնյան Հ., Մոմիկյան նորահայտ հիշատակներ, «Հայ արվեստ», 2005, № 3, էջ 28-30:
64. Քիրտեան Յ., Օրբելեան ձեռագիր մը 1300-էն, «Հասկ» հայագիտական տարեգիրք, Բ. տարի, Անթիլիաս-Լիբանան, 1949-50, էջ 106-114:

65. Քիւրտեան Յ., Յակոբ երէց Սսեցի տաղասաց, «Սիոն», 1965, № 10, էջ 362–367:
66. Քյոսէյան Հ., Ներածություն հայ եկեղեցական մատենագրության, Երևան, 2018:
67. Օրմանեան Մ. արք., Ազգապատում, հ. Բ, Ս. Էջմիածին, 2001:
68. Armenian Art Treasures of Jerusalem, ed. by B. Narkiss with collaboration M. E. Stone, Oxford, 1980.
69. Der Nersessian S., A. Mekhitarian, Miniatures Armeniennes d'Ispahan, Brussel, 1986.
70. Der-Nersessian S., «Western Iconographic Themes in Armenian Manuscripts» in Byzantines and Armenian Studies, Tome I, Louvain, 1973, pp. 611–630.
71. Der-Nersessian S., Les portraits d'Esayi Nč'ec'i, supérieur de Glajor, in Armenian Studies (Études Arméniennes) in Memoriam Haïg Berbérian, ed. D. Kouymjian, Lisbon, Galouste Gulbenkian Foundation, 1986, pp. 229–241.
72. Harutyunyan A., The Spiritual Citadel of Syunik: Tatev, Yerevan, 2024.
73. Mathews T., Sanjian A., Armenian Gospel Iconography, The tradition of the Gladzor Gospel, Washington, 1991.

ՊԱՏԿԵՐԱՑԱՆԿ

Նկարներ տեքստում

1. Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսի գրությունը Եսայի Նչեցուն՝ 1305 թ. (ՄՄ 500, էջ 380բ)
2. Հովհաննես Երզնկացու 1303 թ. հիշատակարանը՝ Ստեփանոս Օրբելյանի նամակից անմիջապես հետո (ՄՄ 2511, էջ 378ա)
3. Ստեփանոս Օրբելյանի՝ Եսայի Նչեցուն գրած նամակի սկիզբը (ՄՄ 2511, էջ 377բ)
4. Եսայի Նչեցու՝ 1323 թ. ինքնագիր հիշատակարանի էջ (ՄՄ 6289, էջ 283բ)
5. Եսայի Նչեցու հիշատակարանի հատված (ՄՄ 6289, էջ 284ա)
6. Հովհաննես Օրբելի՝ 1302 թ. Վերին Նորավանքում գրված պաշտոնագիրը (Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. 243/525, էջ 232բ)
7. Դավիթ րաբունապետի ինքնագիր հիշատակարանը (Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. 243/525, էջ 246բ)
8. Վերին Նորավանքի (Շատիկ վանքի) եկեղեցու արևմտյան պատի մեջ ագուցված 931 թ. խաչաքանդակ (լուսանկարը՝ Տիգրան Մկրտչյանի)
9. Վերին Նորավանքը (Շատիկ վանք) հարավից
10. Սարգիս մետրոպոլիտի վիմագիրը (լուսանկարը՝ Տիգրան Մկրտչյանի)
11. Վերին Նորավանքում վիմագրի հատված՝ **[ՆՈՐԱՎԱՆՔ]** անվան մասնիկով (լուսանկարը՝ Տիգրան Մկրտչյանի)
12. Դավիթ րաբունապետի տապանաքարը՝ «Դ(ԱԻԻ)Թ Վ(ԱՐ)Դ(ԱՊԵՏ)» փակագրով (լուսանկարը՝ Կարեն Մաթևոսյանի)
13. Սարգիս մետրոպոլիտը, մանրանկարիչ Ավագ (Բեռլինի ազգային գրադարան, ձեռ. 279, էջ 2բ)
14. Մովսիսի՝ 1302 թ. հիշատակարանը (ՄՄ 6792, էջ 13բ)

15. Հայր Աստծո պատկերաքանդակը Նորավանքի գավթի ձակատային մասում (լուսանկարը՝ Հրայր Բագե Խաչերյանի)
16. Նորավանքի համալիրը հյուսիսարևմտյան կողմից (լուսանկարը՝ Տեր Սահակ Մարտիրոսյանի)
17. Բուրթելաշեն երկհարկ եկեղեցին արևմուտքից (լուսանկարը՝ Տեր Սահակ Մարտիրոսյանի)
18. Ճանկող արծվի քանդակը Բուրթելաշեն եկեղեցու արևելյան պատին (լուսանկարը՝ Տեր Սահակ Մարտիրոսյանի)
19. Մոմիկի՝ 1292 թ. հիշատակարանը (ՄՄ 2848, էջ 149բ)
20. Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակին կանգնեցված խաչքարի վերնամասը՝ Գահակալ Քրիստոս, քանդակագործ՝ Մոմիկ, 1304 թ.:
21. Ստեփանոս Օրբելյանի (1303 թ.) և Հովհաննես Օրբելի (1324 թ.) տապանաքարերը Նորավանքի գավթում:
22. Մոմիկի հիշատակին նվիրված խաչքարը (1333 թ.) (լուսանկարը՝ Տեր Սահակ Մարտիրոսյանի)
23. Հերմոնի վանքի՝ 17-րդ դարում վերակառուցված Ս. Գրիգոր եկեղեցու ձակատը (լուսանկարը՝ Տիգրան Մկրտչյանի)
24. Հերմոնի վանքը 20-րդ դ. սկզբին (լուսանկարը Դիմիտրի Երմակովի)
25. «Եսաի» վարդապետի անվան հիշատակությամբ արձանագրության հատված Հերմոնում (լուսանկարը՝ Մերի Սաֆարյանի)
26. Մաքրման աշխատանքներ Հերմոնի եկեղեցու արևելյան կողմում (հունիս, 2024) (լուսանկարը՝ Մերի Սաֆարյանի)
27. Գրիգորես և Մամախաթուն տացողների դիմանկարը Ղ. Ալիշանի «Սիսական»-ից (էջ 130) (հմմտ. աստ՝ գուն. նկ. 5-6)
28. Սիմեոն գրչի կարճ գրությունը էջի ստորին լուսանցքում (ՄՄ 437, էջ 348ա)
29. Հովհաննես Օրբելի հիշատակագրությունը (ՄՄ 6792, էջ 299բ)
30. Օրբելյանների քարավանատունը (1332 թ.)

Նկարներ գունավոր ներդիրում

1. Մխիթար Երզնկացու հիշատակարանը և նրա պատկերը, նկարիչ՝ Թորոս Տարոնացի, 1314 թ., Գլաձոր (Վենետիկ, ձեռ. 805, էջ 135)
2. Հովհաննեսի ավետարանի անվանաթերթը, նկարիչ՝ Մոմիկ, 1292 թ., Նորավանք (ՄՄ 2848, էջ 247ա)
- 3-4. Տերունական պատկերներ՝ Պայծառակերպություն, Մուտք Երուսաղեմ, և Համբարձում, Հոգեգալուստ, նկարիչ՝ Մոմիկ, 1302 թ., (ՄՄ 6792, էջ 5բ-6ա, 11բ-12ա)
5. Աստվածամայրը Մանկան հետ, նկարիչ՝ Հովհաննես, 1318 թ., Գլաձոր (Վենետիկ, ձեռ. 1108, էջ 181բ)
6. Ձեռագրի ստացողներ Գրիգորես և Մամախաթուն, նկարիչ՝ Հովհաննես, 1318 թ., Գլաձոր (Վենետիկ, ձեռ. 1108, էջ 182ա)
7. Մատթեոսի ավետարանի անվանաթերթը, նկարիչ՝ Թորոս Տարոնացի, 1323 թ., Գլաձոր (ՄՄ 6289, էջ 12ա)
8. Հովհաննեսի ավետարանի անվանաթերթը, նկարիչ՝ Թորոս Տարոնացի, 1323 թ., Գլաձոր (ՄՄ 6289, էջ 226ա)
9. Ղուկասի ավետարանի անվանաթերթը, նկարիչ՝ Թորոս Տարոնացի, 1323 թ., Գլաձոր (ՄՄ 6289, էջ 141ա)
10. Ղուկասի ավետարանի անվանաթերթի հատված՝ Եսայի Նչեցի և Ներսես Մշեցի, նկարիչ՝ Թորոս Տարոնացի, 1323 թ., Գլաձոր (ՄՄ 6289, էջ 141ա)
11. Խորան, նկարիչ՝ Թորոս Տարոնացի, 1318 թ., Գլաձոր (ՄՄ 206, էջ 437բ)
12. Խորանի լուսանցապատկեր՝ Եսայի Նչեցի, նկարիչ՝ Թորոս Տարոնացի, 1318 թ., Գլաձոր (ՄՄ 206, էջ 437բ)
13. Խորան, նկարիչ՝ Թորոս Տարոնացի, 1318 թ., Գլաձոր (ՄՄ 206, էջ 438ա)
14. Խորանի լուսանցապատկեր՝ նկարիչ Թորոս Տարոնացու ինքնանկարը, 1318 թ., Գլաձոր (ՄՄ 206, էջ 438ա)
15. Եսայի Նչեցին և Գլաձորի համալսարանի ուսուցիչներն ու սաները, նկարիչ՝ Թորոս Սարկավազ, 1320-ական թթ., Գլաձոր (Երուսաղեմ, ձեռ. 365, էջ 2բ)

16. Գլաձորի ուսուցիչների և սաների մանրանկարի դիմապատկերների հատվածներ, նկարիչ՝ Թորոս Սարկավազ, 1320-ական թթ., Գլաձոր
17. Թորոս Սարկավազի ինքնանկարը (մանրանկարի հատված) 1311 թ. (ԱՄՆ, Արևմտյան թեմ, Բրբանք, Ms 142, էջ 2ա)
18. Բուրթել և Բուղտա Օրբելյան իշխանները, Ավետարան, 1306 թ., Եղեգիս (ՄՄ 10525, էջ 142ա)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան.....	5
Աղբերց վանքը և Գլաձորի համալսարանը (պատմական համառոտ ակնարկ)	9
Պատմատեղագրական վկայություններ Գլաձորի մասին	20
Գլաձորի պատմության դրվագներ.....	35
Ստեփանոս Օրբելյանի և Եսայի Նչեցու փոխանակած նամակները (1303 թ.) ..	38
ա. Նամակները պարունակող հնագույն ձեռագիրը (ՄՄ 2511)	39
բ. Եսայի Նչեցու Եզեկիելի մարգարեության մեկնությունը.....	44
գ. Եսայի Նչեցու և Ստեփանոս Օրբելյանի թղթերը	46
Գլաձորի 1323 թ. Ավետարանը և Եսայի Նչեցու հիշատակարանը	53
ա. Ավետարանի նկարագարդումն ու գրիչը	53
բ. Եսայի Նչեցու և Ներսես Սշեցու դիմանկարները.....	56
գ. Եսայի Նչեցու ինքնագիր հիշատակարանը.....	58
Գլաձորը և Վերին Նորավանքը	65
ա. Դավիթ վարդապետը Վերին Նորավանքում.....	65
բ. Միքայել Ասորու Ժամանակագրության Վերին Նորավանքի ձեռագիրը.....	68
գ. Դավիթ վարդապետը և Գլաձորի համալսարանը	73
դ. Վերին Նորավանքի տեղորոշումը Շատիկ վանքում.....	78
ե. Վերին Նորավանքը Դավիթ վարդապետից հետո (14-րդ դարում).....	87
Գլաձորը և Եպիսկոպոսանիստ Նորավանքը.....	92
ա. Ստեփանոս Օրբելյան և Միմիկ.....	97
բ. Հովհաննես Օրբել.....	112
Գլաձորը և Հերմոնի վանքը.....	118
Գլաձորի առօրեականության պատմության էջեր	130
ա. Մխիթար Երզնկացու հիշատակարանի մեկնաբանությունը.....	131
բ. Ներսես Տարոնացու հիշատակարանը (մի մատյանի ստեղծման պատմություն)	135
գ. Աշխարհական ստացողների դիմանկարը գլաձորյան ձեռագրում	141
դ. Գլաձորյան որոշ հիշատակագրություններ	148

Երկու դիտարկում	154
Գլաձորի ուսուցիչների և սաների խմբանկարը	158
Գլաձորի ուսուցիչների և սաների անվանացանկ	181
Վերջաբանի փոխարեն	207
Summary	209
Աղբյուրներ և գրականություն	211
Պատկերացանկ	218
Բովանդակություն	222

Կարեն Արտաշեսի Մաթևոսյան
ԳԼԱՁՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Ձևավորումը Տիգրան Ապիկյանի
Սրբագրիչ՝ Հասմիկ Իրիցյան

Չափսը՝ 70x108 1/16

Տպաքանակը՝ 200

Շապիկի Ա երեսին՝ Թորոս Սարկավազի մանրանկարի հատված, որտեղ
իմաստության ծառ նոնենին խորհրդանշում է Գլաձորի համալսարանը:

«Մագաղաթ» հրատարակչության տպարան

ISBN 978-99941-33-93-2

9 789994 133932

Կարեն Մաթևոսյան
պատմագիտության դոկտոր
պրոֆեսոր

Karen Matevosyan
Doctor of Historical Sciences
Professor

FROM HISTORY OF GLADZOR UNIVERSITY